

Százéves a Magyarországi Tanácsköztársaság.....	5
--	----------

Változatok egy témára

Háborús propaganda – egy százéves történet. Julien Papp történészt Alex Anfruns kérdézi.....	10
---	-----------

1918–1919 forradalma és a történelmi emlékezet. Hajdu Tibor történésszel be- szélget Csoma Lajos.....	32
--	-----------

Tverdota György: **A senki földjén. A magyar alkotó értelmiség a Kommün bukása után.**

Az irodalomtörténet-írás a Tanácsköztársaság és az irodalmi-kulturális modernség viszonyát mindmáig csupán részlegesen tárta fel. Nem tisztázta, hogy a progresszió képviselői a Kommün végnapjaiban miért s milyen mértékben fordultak el a politikai forradalomtól, majd hogyan került ezután az alkotó értelmiség a politikai bal- és jobboldal közötti senkiföldjére. Enélkül nem érthetjük meg, hogy az 1920-as, 30-as években a nyugatos és az avantgárd modernség, valamint a népi törekvések miként tudtak érdemben, kritikusan hozzászólni a regenerálódó jobboldal által vezetett ország problémáihoz, és hogyan, miért találtak utat újra meg újra a politikai progresszió programjaihoz. A tanulmány az egymással párhuzamosan haladó, feszültségekkel telített politikai-társadalmi és kulturális alakulástörténet kezdőpontját: a szétválást és az azt követő közel maradást ragadja meg..... 50

Agárdi Péter: **Találkozásaim 1919-cel**

A Tanácsköztársaság nem a nemzeti kultúra mélypontja volt, hanem annak szerves része; demokratikus célkitűzései és eredményei ma is időszerűek. A népbiztos Lukács György szerint, a valódi demokrácia elengedhetetlen feltétele „a kultúra tényleges birtokbavétele” a legszélesebb néprétegek által, a kultúra „megszokássá” válása. A Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának credóját Lukács anno abban fogalmazta meg, hogy „a kultúra, a műveltség összekötő kapocs legyen az emberek között, nem pedig elválasztást, kasztokra való bomlást előidéző elv”..... 67

„Noske számomra egy protofasiszta figura”. Nico Popp interjúja Klaus Gietinger történésszel.....	74
---	-----------

Analízis

Ralf Hoffrogge: **A szakszervezeti mozgalomtól a munkástanácsokig. A forradalmi bizalmiak Németországban 1914 és 1919 között.**

A tanulmány a tanácskommunizmus eszméjét képviselő, a munkásság öngazdátását előtérbe állító németországi „forradalmi bizalmiak” történetét mutatja be az I. világháború és az 1918–19-es német forradalom idején. A Richard Müller vezette nagyüzemi aktivista hálózat az egyetlen olyan háborúellenes szervezet volt, amelyet közvetlenül a munkásoktól önszerveződése hozott létre. A munkástanács-mozgalom, intenzitása ellenére, rövid életű volt. Az ellenforradalmi erők a forradalmat leverte, a forradalmi tanácsokat felszámolta. A sikertelen általános sztrájkot követően (1919. március) a törvényszék a forradalmi bizalmiak hálózatát feloszlatta és alárendelt szervezetekké alakította át 83

Tromf

Peter Pastor: **Fényképek mint történelmi dokumentumok. Jevgenyij Haldej két, Budapestén készült fotójának vizsgálata**

A szerző két elhíresült, a II. világháború végén, Budapestén készült Haldej-fotó hányattatott utóéletén keresztül mutatja be a fotó mint történelmi forrás felhasználásának forráskritikai szabályait, amelyek be nem tartása gyakran vezet szándékos vagy véletlen történelemhamisításhoz 105

Artner Annamária: **Fogalmi parádé vagy adekvát elmélet?**

Marx születésének 200. évfordulója alkalmából értékelések sora született a marxizmus életműről. Ezek egy része azonban úgy interpretálja Marx elméletét, hogy közben dekonstruálja s eljelentékteleníti azt. A cikk ezzel az eljárással szemben igyekszik a marxizmus rendszer konzisztenciája és – mutatis mutandis – aktualitása mellett érvelni 118

Tütő László: **Így kívánja gróf Karácsony Guidó**

Tapasztalható tendencia a médiában a kreatív fantázia térhódítása: a szürke tényeknél színesebb, figyelemfelkeltőbb termékei jobban „eladhatók”. Ennek gyakorlata a tudomány területén is terjed. Erről tanúskodik Szelényi Iván könyvismertetője is... 129

Asszociációk

Szigeti Péter: **Széljegyzetek a „Marx 200” kapcsán. Dekonstrukció és/vagy rekonstrukció? Marx nem azonos a 160 éves marxizmussal – de van köze hozzá.** Antall Attila, Földes György, Kiss Viktor (szerk.): *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2018.

A Napvilág Kiadó terjedelmes és figyelemre méltó Marx-évforduló tanulmánykötete három részre tagolt: alapfogalmakat, marxista változatokat és posztmarxista törekvéseket mutat be. Vajon igaz-e, hogy a kimeríthetetlenül gazdag „marxiánus” irodalom a pluralizálódással és fragmentálódással tényleg megszüntette az irányzat elvi-módszertani egységét, vagy csak elkerüli többek figyelmét az a körülmény, hogy a 160 éves történet sokféleségében az egység újra és újra előáll? 138

Tütő László: **A változtatás filozófiája**

A 2018-as Marx-konferenciák egyikén tartott előadás üzenete: a kapitalizmussal szembeni ellenállás nem csak a politika területén történhet. Amikor egymással együttműködő egyének elkezdik a gazdálkodás pénzközzvetítés nélküli formáit kialakítani, akkor is kilépnek a fennálló rendszer logikájából. Gyakorlatukban elindulnak egy emberközpontú társadalom létrehozása felé..... 158

Krausz Tamás: **Lukács és a szocializmus – 1968**

Lukács szocializmuselmélete marxista örökségének fontos része. Az idős Lukács szocializmuskonceptiója: a sztálinizmus és a kapitalizmus közötti *tertium datur*. Elmélete egy új marxista jövőképet is inspirálhat a radikális baloldal számára 166

Olvasójel

Szelényi Iván: **Szuverén, etnikailag homogén nemzetállamok vagy demokratikus kontroll alatt gazdaságilag és demográfilag integrálódó globalizáció?** Gagyi Ágnes: *A válság politikái – új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2018. 175

Melegh Attila: **Provinciális Európa.** Böröcz József: *Az EU és a világ. Kritikai elemzés.* Budapest, Pesti Kalligram Kft., 2018..... 181

Történelem

Erhard Crome: **1989 és következményei Oroszország és Németország számára**

A Szovjetunió és a „szocialista tömb” felbomlását követő évtizedekben Németország ismét befolyásos tényezővé vált Európában és a világban, miközben Oroszország európai befolyása rég nem látott mértékben visszaszorult. Az egyre nyilvánvalóbb európai német hegemonia miatt ugyanakkor a tartósan békés Németországgal kapcsolatos remények is szertefoszlottak. Ám egy katonailag egyre aktívabb és az újralfegyverkezést fontolgató Németország egy ponton túl ismét egy oldalra állíthatja Oroszországot és az Egyesült Államokat 195

Periszkóp

Ricardo Antunes: **Preventív ellenforradalom és szélsőjobboldali előretörés Braziliában**

A 2018-as brazil elnökválasztás a szélsőjobboldalt emelte be a hatalom sáncai mögé. A tanulmány fél évszázad történetét áttekintve, globális kontextusban elemzi, hogyan ágyazott meg Lula da Silva, majd Dilma Rousseff másfél évtizedes munkáspárti kormányzása a profasiszta Jair Bolsonaro által megismélt ultra-neoliberális, preventív ellenforradalomnak. A rezsim jövője a munkás- és társadalmi mozgalmak, a feministák, a fiatalok, a feketék, az őslakos közösségek, a környezetvédők, a munkás-szakszervezetek és a nyíltan kapitalizmus-ellenes, baloldali pártok ellenállásának erejétől függ..... 216

Borítókép: Kállai Zsanett és Földesi Ákos grafikája, Kiss István (1927–1997) *Tanácsköztársasági emlékművének* (1969) felhasználásával.

Következő számunk tartalmából

- Viták a globális kapitalizmus újabb jelenségeiről
- Dokumentumok a rendszerváltásról
- Holokauszt, emlékezet, politika
- Feminizmus és marxizmus
- A szélsőjobb globális térnyerése

Kérjük kedves olvasóinkat, hogy személyi jövedelemadójuk 1%-ának felajánlásával 2019-ben is támogassák folyóiratunk megjelenését.

A tavalyi felajánlásokból 310 000 Ft érkezett a számlánkra, amit egyik lapszámunk megjelentetésének költségeire fordítottunk.

Támogatásukat köszönjük.

Eszmélet Sajtó Alapítvány

Adószám: 18067068-2-41

E számunk megjelenését támogatta:

Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. (State of New Jersey, USA)

transform! europe is partially financed through a subsidy from the European Parliament

A támogatást köszönjük. Thank you for your support.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

Százéves a Magyarországi Tanácsköztársaság

A magyar történelemben a *társadalmi egyenlőséget* mint gyakorlati célkitűzést először a *Magyarországi Tanácsköztársaság* deklarálta. Ezért kellett elbuknia az antant és kelet-európai szövetségese, a román Királyság támadása következtében. *A magyar uralkodó osztályok hatalmukat a román hadseregnek köszönhetik.* A Vörös Hadsereg a Tanácsköztársaság leveréséig a nemzeti függetlenség egyedüli bázisának bizonyult. A Kun Béla vezette tanács hatalom igazi és *igazságos nemzeti háborút folytatott* a világháborúban győztes imperialista hatalmak és régiós kiszolgálók ellen.

Az I. világháborúban egymásnak eső birodalmak, elaggott társadalmi-politikai berendezkedésük következtében, nem tudtak alkalmazkodni a fennálló nemzetközi rendszerhez. Mint Lenin megjegyezte: „Ausztriát például Junius R. (Luxemburg – *a szerk.*) igen józanul ítéli meg, minthogy nemcsak azt veszi számításba, ami »gazdasági« jellegű, hanem azt is, ami sajátosan politikai jellegű, megállapítja, hogy »Ausztria belsőleg életképtelen«, leszögezi, hogy a »Habsburg-monarchia nem egy burzsoá állam politikai szervezete, hanem csak a társadalmon élősködők néhány klikkjének laza szindikátusa«, és hogy »Ausztria–Magyarország felszámolása történelmileg csak Törökország széthullásának a folytatása s egyben a történelmi fejlődés következménye«. Egyik másik balkáni állammal és Oroszországgal sem kedvezőbb a helyzet. És ha a »nagy«-hatalmak erősen kimerülnének ebben a háborúban, vagy ha Oroszországban győzne a forradalom, teljes mértékben lehetségesek a nemzeti, sőt győzelmes nemzeti háborúk.” Tehát a gyarmatok, félgyarmatok, függő országok nemzeti háborúi összekapcsolódhatnak a forradalmi szociáldemokrata munkásmozgalommal, a *centrum* forradalmaival. Leninnek ez az alapvető feltevése abba a keretbe illeszkedett, hogy a polgári demokrácia követelését a kapitalizmus globális kifejlődése világméretekben napirendre tűzi, egyúttal demonstrálja, hogy a tőkés rendszer nem tud megbirkózni ezzel a kihívással, hiszen még jogi érte-

lebenben sem tudja a demokráciát egyetemes méreteken fenntartani, mivel a polgári demokrácia – a centrumban való minden történeti meggyökerezettségére ellenére – a *valóságban* a létező világrend uralmi viszonyai fenntartásának hatalomtechnikai eszközévé válik. Ezért önmaga felszabadulása érdekében, érvelt Lenin, a munkásosztálynak általában az „elmaradottabb” országoknak azokkal az ellenállási mozgalmakkal kell szövetségre lépni, amelyek nem a prekapitalista viszonyok irányába tájékozódnak.

A Magyarországi Tanácsköztársaság ezen a téren (is) nagyon „modern” jelenség volt: a népek internacionalista együttműködésének szellemében, a „szocialista világforradalom” részének tekintette magát. A vele szemben álló kapitalista alternatíva viszont egy olyan kapitalizmust jelentett, amely rendies-középkorias elemeket, struktúrákat hurcolt magával, amit Adynál jobban senki nem ábrázolt.

Ady már nem élte meg, amikor az imperialista trianoni szerződést aláírták, miként azt sem, midőn a fehérterrorista ellenforradalom az ország „megcsonkításáért” a felelősséget a forradalmi politikai erőkre hárította. A forradalmárokból csináltak *bűnbakot*. Magyarország területi feldarabolásának igazi felelőseit ugyanakkor – azokat az uralkodó osztályokat, amelyek a nemzetet, saját érdekeikért, belevitték a milliók életének kioltásával járó világháborúba – *felmentettek*. *A rendszerváltás óta ennek a koncepciónak a restaurációja folyik*. E folyamat már 30 éve tart. Ennek során visszaállították az összes horthysta hazugságot Trianonról, a Tanácsköztársaságról. Immár egy egész generáció nőtt fel a neohorthysta agymosás körülményei között, a Tanácsköztársaság emléke mégis meglepően sok ember szemében továbbra is pozitív maradt. Pozitív, mert százharminchárom napja arról szólt, hogy miként lehet az alsó, elnyomott társadalmi osztályok jogos szociális és gazdasági igényeit kielégíteni. S ezt még a mai propagandának sem sikerült teljesen kitörölni az emberek fejéből és szívéből.

Persze a 133 nap gazdaság- és társadalompolitikája korántsem volt hibátlan és vitathatatlan – szocialista-kommunista szempontból. Polgári szempontot hiába is kérnénk számon a kommunista forradalmon, hiszen épp annak meghaladására irányult. A probléma természetesen nem az volt, hogy a régi uralkodó osztályokkal szemben *proletárdiktatúrát* hirdettek, hiszen hogyan is lehetett volna anélkül megszüntetni a tőkés magántulajdon uralmát, hanem az, *ahogyan* azt realizálták. De hát történelmi előzmények nélkül, beleszorítva a legrémesebb szituációkba és ellentmondásokba, mit lehet számon kérni e 133 naptól? Mondhatnánk, a félperiférián eddig minden nagy

kísérlet ilyen-olyan összefüggésben, területen kisiklott, eltévelyedett. A centrumban vagy sor sem került ilyesmire vagy pedig, mint Németországban, *eltaposták*. Azok a hibák, amelyekre itt utalunk, nem ezzel és nem is a Tanácsköztársaság tévedéseivel függenek össze. A Tanácsköztársaságot a nemzetközi izoláció, külső katonai erő fojtotta meg. Ennek ellenére három súlyos eltévelyedését alá kell húznunk, mert bármilyen furcsa, már a 133 nap is jelezte az új szocialista kísérlet olyan egyoldalúságait, amelyek a későbbi államszocialista rendszer bukásakor is eszünkbe juthattak.

Az államirányítás új, demokratikus formái, a „közvetlen demokrácia” működésmódja megbicsaklik azon az ellentmondáson, amit már akkor felfogtak a legérzékenyebb megfigyelők: a munkás, paraszt vagy értelmiségi, aki megérezte a hatalom ízét, *megrészegedhet* tőle: hatalmi státuszát „örök időkre” szeretné megőrizni. Pedig a „proletariátus diktatúrája” mint közvetlen célkitűzés eredendően nem jelentett mást, mint a forradalom felfegyverzett, aktív ellenfeleinek, a régi uralkodó osztályok ellenszegülő képviselőinek elnyomását és a hatalomra került proletariátus gazdasági és politikai érdekeinek (mindenekelőtt a nacionalizált tulajdon és a hozzákapcsolódó intézmények, mint pl. a munkástanácsok) *védelmét*. Másodszor, világossá vált, hogy a *közösségi társadalom* rendeleti bevezetése lehetetlen: annak „hadikommunista” erőltetése széles társadalmi tömegek érdekeivel mehet szembe, akik pedig a forradalom potenciális szövetségesei, sőt „hordozói”: mindenekelőtt a *parasztság*. A földosztás elmaradása vagy csak részleges megvalósítása ebből a szempontból nyilvánvalóan a Tanácsköztársaság egyik igen jelentős tévedése volt. Harmadjára, de nem utolsósorban, a legnagyobb probléma a szocializmus *kulturális feltételeinek hiánya*, ami a modern termelőerők hatékony és humanista alkalmazását lehetetlenné tette, amit természetesen nem annyira a 133 nap tapasztalatai alapján vizsgálhatunk; ezt mindenekelőtt az orosz forradalom története bizonyítja – *cáfolthatatlanul*. A negyedik mozzanat, talán ezzel kellett volna kezdenünk, a nyugati forradalmi mozgalmak elnyomása, ami számos buktató forrása lett: a nemzetközi munkásmozgalomtól való elszakadás, valamint mindenekelőtt katonai téren a tanácsköztársaság elszigetelődése, végül az antant és szövetségesei, kiváltképpen a román katonai támadás megfojtotta a fiatal tanács hatalmat.

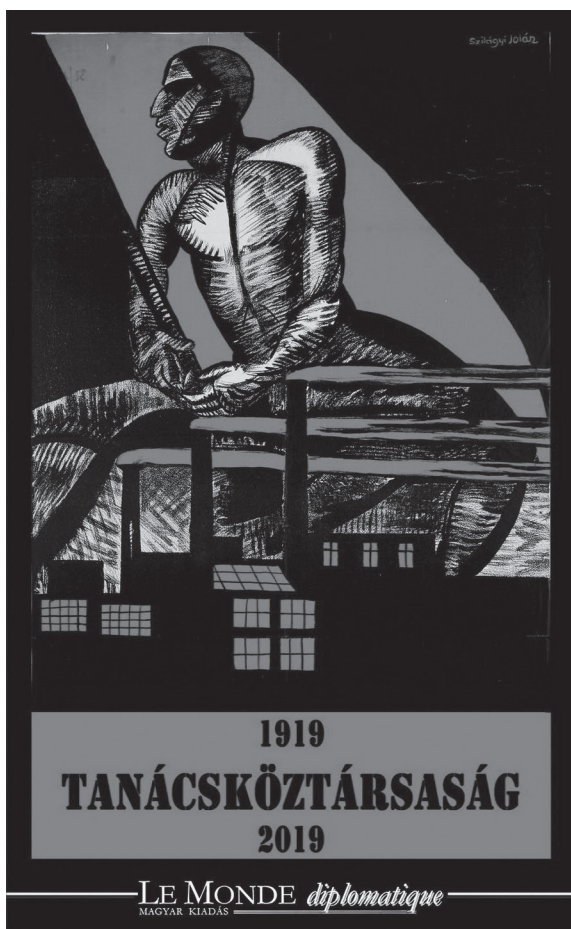
Végül is a Tanácsköztársaság óriási jelentősége abban rejlett, hogy az alsó társadalmi osztályok egy rövid időre végre *embernek érezheték magukat*. A proligyerek ingyen kimehettek a Margitszigetre,

közösségi ellátmányban részesültek a számkivetettek, és mindenekelőtt – elvben – az egész nemzet hozzáférhetett (volna) az évszázadok során felhalmozódott kulturális javakhoz. A legjobb írók és művészek szinte mind *ezért ajánlották fel* szolgálataikat a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának.

Korunk liberálisai és illiberálisai immár 30. éve ünneplik közösen vagy külön-külön a Szovjetunió és az államszocializmus összeomlását. Ám még mindig rettegnek az 1917–19-es európai proletárforradalmak, mindenekelőtt az orosz és a magyar forradalmak alapvető üzenetétől: a *társadalmi egyenlőség* puszta fogalmától – amitől még ma is kirázza őket a hideg. Ez persze nagyon is érthető, hiszen ez az emberiség előtt álló céltételezés megfosztaná a „legújabb” úri osztályokat privilégiumaiktól... Ebben az értelemben ma is kísért a Tanácsköztársaság kommunista kísértete...

*

Az utolsó 30 évben nem sok kutatás született itthon a Magyarországi Tanácsköztársaság történetéről, noha a hivatalos emlékezetpolitikában immár csupán „gyászos emlékű” tanácsköztársaságként aposztrofálják. Ez a körülmény is jól mutatja, hogy végső soron nem a tudományos kutatásokon múlik, hogy milyen kép alakul ki a társadalomban egyik vagy másik történelmi eseményről, hanem az uralkodó osztályok „ízlésétől”. Mi őriztük és őrizni fogjuk a Tanácsköztársaság pozitív emlékét, és saját hagyományunk szerves részeként fogjuk továbbra is ápolni.

Megrendelhető a kötet szerkesztője,
 Morva Judit e-mailcímén: morva.judit19@gmail.com;
 tel.: 06 70 458 7037.

Háborús propaganda – egy százéves történet

Alex Anfruns beszélgetése Julien Papp történésszel

Mi a véleménye az I. világháború hivatalos centenáriumáról? Hozzájárult-e a háború igazi okainak megértéséhez és a mérsárláshoz vezető tömegpropaganda mechanizmusainak megismeréséhez? Időszerű választ keresni ezekre a kérdésekre napjainkban, amikor a háborús kardcsörtetés egyre hangosabb; időszerű megérteni nemcsak egy szörnyű háború valóságát, hanem azt is, hogy minden akadály ellenére hogyan került felszínre egy jobb világ eljövetelének reménye... Julien Papp (Papp Gyula): De l'Autriche-Hongrie en guerre à la République hongroise des Conseils (1914–1920) (A háborús Ausztria-Magyarországtól a Magyar Tanácsköztársaságig [1914–1920]) című, nemrég megjelent könyvében boncolgatja a történelemnek ezt az eléggé ismeretlen fejezetét.*

Alex Anfruns

Könyvében leírja az 1914–18-ban dúló propaganda működését, kihangsúlyozva a magyar nemzeti érzés húrjainak pengetését. Kik voltak a szereplői ennek az antant-ellenes kampánynak?

Julien Papp

Először is, jegyezzük meg, hogy a politikai hatalom szintjén nem volt Magyarországon olyan központi szerv, amely megszervezte és összehangolta volna a különböző propagandatevékenységeket. Ezt a feladatot a vezérkari főnöknek közvetlenül alárendelt – és a Szerbia elleni hadüzenetkor működésbe lépett – Császári és Királyi

* Collection Histoire, Párizs, Éditions Les bons caractères, 2018.

Sajtóhadiszállás látta el. Az intézményt többször átszervezték, miközben hatásköre egyre bővült. 1917-ben 12 egységet foglalt magában: parancsnokság, cenzúra, bel- és külföldi ügyek, propaganda, sajtó, művészi, fényképészeti és filmszekciók, olasz részleg, haditudósítás és adminisztrációs apparátus. A sajtóhadiszállás ellenőrizte az újságokba kerülő információkat, betöltötte az összehangolás szerepét és irányította az ellenséges propaganda elleni akciót.

Alex Anfruns

És mi volt a helyzet a civil társadalomban?

A hátszágban két jelentősebb szervezetet hoztak létre a háborús erőfeszítések fenntartására: a *Budapesti Központi Segítő Bizottságot* és az *Országos Hadsegélyző Bizottságot*. Mindkét esetben kifejezetten az állam és a hatalomhoz közel álló értelmiségiek együttműködéséről volt szó. Végső soron tehát amikor azt mondjuk, hogy a háborús propaganda nem nyugodott állami intézményen, ez nem jelenti a hatalomhoz közel álló politikai tényezők szerepének a tagadását vagy csökkentését, még ha nem is derül ki mindig világosan, hogy politikai vagy spontán kezdeményezésekkel van dolgunk. A cél mindenképp az volt, hogy megnyerjék a lakosságot, tartóssá tegyék beleegyezését, miután megszűnt a háború deklarálását követő „augusztusi láz” tömeghisztériája.

A szervezett kereteken kívül az alulról jövőnek nevezhető propaganda sok szereplőt mozgósított: mindenekelőtt újságírókat, de tudósokat, művészeket, írókat, költőket, festőket is... Hozzá lehet tenni: olyan közszolgáltatásokat, mint az iskola és a posta, vagy a háborút idéző, számtalan tárgyat előállító kisiparosokat. Például, rövid időn belül, 1914. július és augusztus között, több mint egy tucat „hazafias” színdarab látott napvilágot, nevezetesen az 1948–49-es függetlenségi háború folklorizált emlékeinek a hangszerelésével.

Alex Anfruns

Azt mondja, hogy az újságírók szerepe fontos volt...

Julien Papp

Igen. Az ő tevékenységük volt a legtömegesebb, de általában az értelmiségiek nagy többsége önként magára vállalta a háború igazolását és a kormány háborús politikájának a propagálását. A többi háborút viselő országhoz hasonlóan el kellett hallgattatni minden kritikát és véleménynyilvánítást; mindennél fontosabb volt a nemzeti egység és az áldozatok elfogadtatása.

A mozgósított fiatal művészek magatartását gyakran az önmegtartóztatás jellemzi: dicsőítik a cselekvést és becsmérlik, sőt gyűlölettel tekintenek értelmiségi múltjukra, amint ez kiderül Balázs Eszter magyar történésznek a háborús propagandát tanulmányozó igen gazdag írásából. A szerző emlékeztet arra is, hogy a bellicista értelmiségiek

voltak azok, akik az 1914. augusztusában uralkodó hangulatot kivetítve megalkották a tömeges és általános lelkesedés mítoszát, mintha a háború egy közös akarat terméke lett volna. Az újabb kutatások azt mutatják, írja a történész, hogy a bellicizmus leginkább a középosztályokra volt jellemző, és lényeges különbségeket lehet tapasztalni vidék és város, ill. a különféle társadalmi rétegek között.

A nők is, függetlenül társadalmi hovatartozásuktól, a divat és a feltűnési vágy igényétől indítva igen nagy arányban vették ki részüket a háborús lelkesedésből; sokan akartak „hős” férjeket, fiakat vagy fivéreket, amint azt Latzkó Andor leírta egy 1917-ben Zürichben kiadott és 1918-ban könyv alakban is megjelent novellájában. Ezt az *Emberek háborúban* c. könyvet Magyarországon, Ausztriában és Németországban mindjárt betiltották, majd a fordítást követően Franciaországban, Angliában és az Egyesült Államokban is. A művész és szakszervezeti harcos Kassák Lajos, aki hű maradt háborúellenességéhez, írta 1934-ben, hogy „az úgynevezett nőemancipáció eddig csak csalódást okozott híveinek, úgy a férfiaknak, mint az öntudatos nőknek.”

Alex Anfruns

Milyen eszközöket használt a háborús propaganda?

Julien Papp

Itt is közös vonásokkal találkozunk egyik országtól a másikig. Mint minden hadviselő államban, a propaganda fő eszköze az újság. Magyarországon a nagy, országos napilapok (*Budapesti Hírlap*, *Az Újság*, *Magyar Hírlap*, *Pesti Napló*) és a más rendszeresen megjelenő újságok (*Esti Újság*, *Friss Újság*, *Kis Újság*) példányszáma együttesen 160-180 ezer között volt. Míg 1872-ben 65 főállású újságíró tartottak számon, az 1880-as években ez az állag már megtízszereződött. Egy doktori munka szerzőjétől, Gorda Évától megtudjuk, hogy „az első világháborút megelőző években, sőt még a háború alatt is a közvélemény azt a nézetet vallotta, hogy hinni csak a nyomtatott szó erejében lehet.” A film és a rádió már létezett, de a közönség csak az újságot tekintette „az egyetlen hiteles médiumnak”. Ez a megfigyelés jól szemlélteti mekkora hatása lehetett a sajtónak. A hangvétel kezdetben lelkesedő tónusú, a rossz híreket elhallgatják, majd működésbe lép a cenzúra, feltűnnek az üres hasáboк. Ezeket aztán kitöltik reklámokkal vagy a lóversenyek eredményeivel.

Végső soron, a nyomtatott anyag gyakorlatilag átfedi a propaganda legtöbb változatát. Így például a nagy napilapok leközlik a *Budapesti Központi Segítő Bizottság* előadásainak a szövegeit. A kezdeményező itt egyébként maga a *Budapesti Hírlap* tulajdonosa és főszerkesztője, Rákosi Jenő volt.

És jellemző, hogy az előadássorozatot Prohászka Ottokár antiszemita püspök, a forradalmi munkásmozgalom megátalkodott ellensége nyitotta meg. Az első összejevetelt 1914. november 8-án tartották egy nagy luxusszállóban, a felső- és középosztályok „művelt társaságát” reprezentáló 300–400 fő részvételével: ott volt „a nagy színházi bemutatók, vernisszázatok, fogadó esték és zsúrok sokadalma”, szép asszonyokkal és lányokkal.

Alex Anfruns

Mik voltak a témái ennek az első előadásnak?

Julien Papp

A püspök spirituális próbatételnek nevezte a konfliktust, majd kifejtette a háború előnyeit és a béke hátrányait: ez utóbbi egy „puha, érzelgős” kultúrát eredményez, mondotta, míg háború idején cselekvő önfeláldozás lép a társadalmat megosztó viták helyébe. A szent ember szerint a gyász sem lehet önzően individualista, hanem a hősök képéhez illően kell idomulnia. A hősiesség lesz ugyanis az elhangzó beszédek kedvenc témája.

Az egymást követő előadások kifogyhatatlanul és lelkesedéssel szónokolnak a hősiességről, az „erkölcsi megtisztulásról”, a férfiaságról, a „lelkesedés csodájáról”, mint megannyi háború szülte fenséges kvalitásról; van olyan szónok, aki dicséri a háborús költészetet, állítva, hogy „a háború már önmagában is költészet.”

Alex Anfruns

Épületes! De szólt ön egy másik, *Országos Hadsegélyező Bizottság* nevű szervről is. Ennek mi volt a szerepe?

Julien Papp

Ez a Bizottság egyszerre volt szociális és propagandaszerv. Tevé-

kenysége a nagy városokban szervezett előadásokon keresztül kiterjedt az egész országra; és mint az előző esetben, az újságok besegítettek neki hirdetésekkel és beszámolókkal. Az első rendezvényre 1914. december 8-án került sor, a szónok maga a honvédelmi miniszter volt. „Csillogó ruhában, rendjeleivel ékesen..., nemes pátozzsal, mély meggyőződéssel” buzdította közönségét: voltak ott államférfiak, generálisok, „gyönyörű hölgyek”, amint azt a beszámoló leírta. A miniszter serkentett az „önmozgósításra”, kifejezve óhaját, hogy „minden polgár legyen katona.”

A következő előadások is jórészt nőközönség előtt zajlottak, jóllehet az egyik leitmotiv az elnőiesedett kultúra becsmérése volt: a szónokok előszeretettel dicsérték a virilitást, amely a cselekvést helyezi előtérbe.

Alex Anfruns

Ez a leegyszerűsítő szemlélet vajon meggyőzhetett-e egy szélesebb közönséget?

Julien Papp

Több egyetem, fő- és középiskola szintén megrendezte a maga háborús konferenciáját. A *Budapesti Tudományegyetem* például német mintára szervezte ezeket 1914 végétől kezdődően. Az előadások ingyenesek voltak, népes közönséggel. A fiatalokat és a lakosság különböző rétegeit meggyőzendő, minden előadó a saját tantárgya szempontjából fejtette ki háborús gondolatait. A terítékre került témák között olyanok voltak, mint az akarat kultusza, az individualizmus elítélése, a központi hatalmak fölénye vagy az európai civilizáció védelmének szükségessége, miután erről Anglia és Franciaország „álnok szövetsége a barbár Oroszországgal” lemondott.

1916-tól kezdve, amikor az emberveszteségek teljes szörnyűségükben tárultak fel, és a győzelem reménye is egyre távolodott, megfigyelhető az állam és a Sajtóhadiszállás propagandában betöltött szerepének erősödése. Ez a szerv, amelynek a létrehozását már 1909-ben tervbe vették, most szerveződik meg véglegesen. Amint említettem, a Sajtóhadiszállás egy komplett propagandagépezet volt tizenkét csoporttal. 1914-ben 400 személlyel, 1918 nyarán már 800-zal működött; voltak benne írók, újságírók, festők és grafikusok, szobrászok, fényképészek.

Mi volt a küldetése ennek az osztrák–magyar „civil társadalomból” származó valóságos rohamcsapatnak?

Julien Papp

A haditudósítók csak a sikerekről írhattak, s az újságoknak szánt cikkeik előzetes cenzúra alá kerültek. Ha engedélyt kaptak a front megsemmisítésére, erre csak sikerek alkalmával kerülhetett sor, anélkül, hogy egyszer is láthattak volna ütközetet; jelen lehettek az előkészületeknél, majd megnézhatték a megtisztított harcot. Feladatuk volt a katonák hősiességének, a tisztek szakértelmének és általában a katonai szervezésnek a dicsőítése.

Hasonló volt a helyzet a művészeknél. Nekik, miután megtekintették a csata színhelyét, mindannyiszor el kellett készíteniük egy sor festményt és rajzot, amikből aztán a kiállításra kerülők ki lettek válogatva. Rajzokon és festményeken kívül a művészek készítettek színes litográfiákat, képeslapokat, könyvjelzőket, apró képeket, diplomákat, emlékérmeket, stb. A kiválasztott művekből 1916. január 6-án rendeztek első ízben kiállítást a Nemzeti Szalonban, ahol a közönség megtekinthette 51 művész 802 darab háborús inspirációjú alkotását. Egyikük elmondta, hogy tilos volt a szörnyűségek megörökítése: a vérben fetrengő sebesülteké, a halomba rakott hulláké, minden olyan valóságé, ami alkalmatlan volt a háború dicsőítésére.

A fényképészek se juthattak a harcok közelébe. A rengeteg fotó mind a katonák hétköznapijait, létük anyagi dolgait örökíti meg. A háborúellenes írókat befogadó Nyugat még 1914-ben lekötött egy levelet: „A háború minden borzalma vesz körül, tudatta a szerzője. Kár hogy nem szabad leírnom. Rémület, szenvedés, nélkülözés, égő falvak.”

Alex Anfruns

De azért a béke követelőinek is megvoltak a maguk sajtóorgánumaik... Milyen hatásuk volt az ő érveiknek?

Julien Papp

A szociáldemokrata párt képezte a legnagyobb háborúellenes erőt – addig, amíg a háború nem robbant ki. Mint politikai és szak-

szervezeti tömegmozgalom, a párt széles és mély befolyással volt a munkásosztályra, nevezetesen napilapján, a *Népszaván* keresztül. A II. Internacionálé utasításait követve, intenzív propagandát fejtett ki, különösen a szarajevói merénylettől a háború deklarálásáig terjedő időszakban.

A *Népszava* kifejtette, hogy a merénylet az osztrák–magyar imperializmus és a monarchia szerbjeire nehezedő nemzeti elnyomás következménye, s a munkásság nemzetközi összefogására hivatkozva, kilátásba helyezte az általános sztrájkot, leleplezve az „osztályparlamentet”, ahol mindegyik párt megszavazta a háborút; ez vonatkozott a bellicizmusnak teljesen behódoló polgári sajtóra is. Egyébként a lap egyik vezércikke kifejezetten jóslatszerű, amikor figyelmeztet, hogy a háború társadalmi megrázkódtatásokhoz vezethet és a monarchia összeomlását eredményezheti.

A szociáldemokraták mellett a parlamenten kívüli polgári radikálisok emeltek még erélyesen szót a háború ellen: csak a feudális erőknél és a banktőkének áll érdekében kenyértörésre vinni a dolgot Szerbiával, mondták. De mihelyt kiobbant a konfliktus, ugyanúgy viselkedtek, mint a szociáldemokrata apparátus.

Alex Anfruns

A „realizmus” elfojtott minden humanista hangot?

Julien Papp

Két értelmiségi csoportosulás őrizte meg cselekvő antimilitarizmusát. Egyrészt a háborúskodástól magukat távoltartó, Kassák Lajost követő írók és művészek. Kassáknak volt egy folyóirata, a *Tett*, majd ennek betiltása után 1916-ban a *Ma* című. Csoportja szervezett előadásokat a béke érdekében, s elítélte a szociáldemokrata pártot, amikor ez lemondott pacifizmusáról és magáévá tette a háború ügyét.

Alex Anfruns

Hogyan reagáltak a hadviselő felek a béke híveinek érvelésére és jelszavaira?

A cattarói matrózlázadás, 1918. február 1.

Julien Papp

A hatalom mindjárt elhintette a közvéleményben, hogy a pacifisták kiváltak a nemzetből. Aztán a rendkívüli intézkedések életbeléptetésével a reformista pártot és sajtóját a megsemmisülés fenyegette, holott a vezetők minden áron meg akarták menteni az apparátust. Csakhogy ahelyett hogy elhallgattak volna, neki kezdtek támogatni és igazolni az imperialista háborút: jöttek elő a legképtelenebb érvekkel, mint a demokrácia védelme vagy különböző munkásjogok megszerzésének a lehetősége a harctereken!

A másik csoport, amely nem engedett háborúellenességéből, a *Galilei Kör* volt. Ez a szabad gondolkodó és antiklerikális társulat 1908-ban alakult, tevékenysége a tudományos ismeretek megszerzésére és terjesztésére irányult. Amikor legtöbb vezetőjének be kellett vonulni, egy másik- fiatalabb generáció lépett a helyükbe; ebben a csapatban már nők is többen voltak, mint azelőtt. A Kör mindjárt a háború gazdasági és társadalmi oldalainak a tanulmányozását helyezte előtérbe és rendszeresen szervezett előadásokat a békéről, jeles baloldali-radikális és szociáldemokrata előadók bevonásával. Programjukat gyakran megzavarták a betiltások és a katonai események.

A Kör háborúellenessége marxista eszméken nyugodott, de közvetlenül az Ady Endre által az antimilitarizmus apostolának nevezett

Gustave Hervé munkái inspirálták. Látványos pálfordulását követően, Hervé a madárijesztő szerepét fogja betölteni, és a háború elleni küzdelem zászlótartója Jean Jaurès lesz. Így 1915-ben, a béke melletti elkötelezettségük kinyilatkoztatásaként, a galileisták szenvedélyes odaadással emlékeznek meg a francia szocialista vezető meggyilkolásának első évfordulójáról.

1916-tól kezdve a Kör orosz nyelvórákat indít, a régi „Tanulni és tanítani!” jelszót a „Beszéljünk és cselekedjünk mi is oroszul!” váltja fel, s 1917-től a galileisták rendszeresen részt vesznek a szakszervezetek által szervezett háborúellenes tüntetéseken; 1917. novemberében ők lesznek a fő szervezők. Később szemináriumaik és előadásaik orve alatt antimilitarista kiadványokat juttatnak el titkosan a harctérre, és hamis orvosi bizonyítványok segítségével olykor sikerül nekik megakadályozni baloldali emberek frontra küldését.

1918 januárjában több száz röpcédula és falragasz tűnt fel a budapesti laktanyák környékén. A legtöbb szöveg arra szólított fel, hogy az imperialista háborút polgárháborúvá kell változtatni. A rendőri nyomozást követően letartóztattak vagy harminc galileistát, a Kört bezárták, a dokumentumokat, a könyvtárat és a kasszát elkobozták, majd nyolc hónapig tartó vizsgálati fogság után a társulat két tagját két, illetve három évi börtönbüntetésre ítélték. Nemsokára, 1918. október 30-án a forradalmi tömeg ki fogja őket szabadítani.

Alex Anfruns

Jelentős volt-e a lakosság háborúellenes reakciója az Osztrák–Magyar Monarchiában? És milyen akadályba ütköztek ezek?

Julien Papp

Túlzás lenne a nép megnyilatkozásairól beszélni. Akiket manapság nem kevés pedantériával politikai és szellemi elitnek neveznek, hát, ők uralták a közteret; s amint jeleztem már, óriási többségük szította a háborús indulatokat, dicsőítette és igazolta ezt a politikát. És a centenárium alkalmával, legalábbis amennyire én tudomást szerezhettem erről, a parasztok, a munkások és a nép egyéb rétegei nem nagyon voltak jelen a rengeteg konferencia repertoárjaiban. Egész véletlenül találtam rá Gerő András magyar történésznek erre a polgári radikális véleményét tolmácsoló passzusára: „az ország közvéleménye inkább a béke pártján állt.”

Konkrétabban, a nép a háború következményeire reagált: a nélkülözésekre, a rekvirálásokra, az üzemek militarizálására. Az ellátásért folyó küzdelemben még a reformista apparátus is támogatta az elégedetlenkedőket, jóllehet ez nem volt kétértelműség nélkül. A szakszervezeti és szociáldemokrata sajtó szabadon leleplezte az üzérkedést, a nyomort és általában a kapitalista falánkságot, de csak annyiban, amennyiben ez a propaganda elősegítette a háborús gépezet jobb működését; a *Népszava* nem egyszer előhozakodik ezzel az érveléssel. És nem kellett túlzásba vinni. Mihelyt a sztrájkok vagy az éhséglázadások fenyegették a háború ügyét, működésbe lépett a represszió, például, azaz katonásan. Szervezett mozgalmak esetén az egyik megoldás a vezetők frontra küldése volt, de olykor a hatóságok haboztak ezt a módszert alkalmazni, mivel a lázongókat kordában tartani tudó munkáskáderek hiánya még veszélyesebb lehetett volna.

Alex Anfruns

Milyen volt az Októberi Forradalom hatása a dezertálásokra, és általában a háborúellenesség kibontakozására?

Juilen Papp

A katonai hatóságok kertelés nélkül jelezték a bolsevik forradalom következményeit a szökéseket illetően. Ráadásul az orosz forradalom, a breszt-litovszki békét követően, 1918 márciusában, magával vonta a hadifoglyok tömeges visszatérését. A foglyok magukkal hozták tapasztalataik emlékét és azt az érzést, hogy vége a háborúnak, holott a hadvezetőség az olasz frontot megerősítendő, számított ezekre a csapatokra. Hogy fel tudja őket használni, olyan módszerekhez folyamodott, mint az internálás, a szelektálás és az átnevelés.

Valójában, mindjárt II. Miklós lemondása után nagy méreteket öltött a fraternizálás. A húsvéti ünnepek alatt az egész keleti frontot érintette, majd a szovjethatalom bátorította a spontán mozgalmakat.

A volt osztrák–magyar hadifoglyok visszatérése rendkívül fontos tényező lesz a háború folytatása ellen, annál is inkább, mert ekkor már a monarchia és hadserege a végkimerülés jeleit mutatta. Egyre több a lázadás ebben az időszakban, és a felbujtók, illetve szóvivők közt rendszeresen találkozunk olyanokkal, akiket a bolsevizmus eszméi fertőztek meg, ahogyan ezt a hatóságok mondták.

1918. november 11-én és 13-án IV. Károly lemond osztrák császári és magyar királyi címéről. Következik az osztrák–magyar birodalom feldarabolása. Károlyi Mihály lesz a Magyar Népköztársaság első elnöke, miközben a rendszer válsága egyre mélyül. Milyen volt ekkor a társadalmi helyzet?

Julien Papp

A háború szörnyű helyzetet teremtett az országban. A gazdaság szétzilálódott, az ásványi kincsek és az ipar egy jó része odaveszett az elcsatolt területekkel; a termelés összeomlott, a munkanélküliség és az infláció súlyosan nehezedett a dolgozó rétegekre. Az „utódállamok” különböző vidékeiről százezrek menekültek a területének egyharmadára csökkentett Magyarország felé. Közülük sokan a régi közigazgatás és rendőrségi apparátus emberei voltak: futnak a nemzetiségek bosszúja elől, akiket finoman mondva nem mindig kezeltek kesztyűs kézzel. Lakások híján vagonokban laktak egy ideig összetorlódva, és nem kis számban csatlakoztak a fehérterror egységeihez és később a két háború közti szélsőjobboldali mozgalmakhoz.

1919. február–márciusban a válságos helyzet cselekvésre ösztönzi a dolgozókat. Egyre gyakrabban foglalnak el üzemeket és veszik kézbe ezek irányítását. Mintegy a befejezett tények elé állítva, a kormány március 17-én elhatározza egy, az ipari vállalatok államosításával megbízott minisztérium felállítását. Március 18-án Csepel nagy ipari központjában ötezer munkás ünnepli a *Párizsi Kommün* évfordulóját és foglal állást a proletárdiktatúra mellett; másnap húszezer munkanélküli vonul fel a közellátási minisztérium előtt a kommunisták vezetésével, segélyeket és a termelőeszközök kisajátítását követelve.

Vidéken, nevezetesen a Dunántúlon, a szegényparasztnak és nap-számosok hozzákezdenek a nagybirtokok felosztásához, sok helyen népítéletekkel és fosztogatásokkal találkozunk. Számos esetben a lakosság elűzi a jegyzőt és a helyi közigazgatás egyéb elemeit, akik a háború alatt a rekvirálásokat és az egyéb népszerűtlen cselekményeket végezték.

A népmozgalmak elfojtására a Károlyi-kormány különleges rendfenntartó osztagokat szervezett a régi hadsereg tisztjeinek vezetésével és a gazdag parasztnak támogatásával. Dominique Gros francia szerző szerint, egymást követték a büntető akciók és az ítélet nélküli kivég-

zések: amint írja, ezek a megtorlások több áldozatot követeltek a parasztság soraiban, mint a monarchia idején.

Alex Anfruns

Március 20-án megérkezik a párizsi konferencia ultimátuma, ami miatt Károlyi lemond. Mi volt ebben az ultimátumban, és milyen hatással lett az alakuló köztársaságra?

Julien Papp

A szóban forgó – *Vix-jegyzék* néven ismert – ultimátum egy levél, amit Fernand Vix alezredes, az antant budapesti katonai missziójának vezetője adott át Károlynak: a párizsi konferencia által 1919. február 26-án megfogalmazott felszólítás volt területkövetelések céljából, azaz a még az Arad–Nagyvárad–Szatmárnémeti vonal mögött állomásozó magyar csapatoknak vissza kellett vonulniuk száz kilométernyire nyugat felé, majdnem a Tisza vonaláig. Az így kiürített területen, amely magában foglalta Magyarország majdnem teljes keleti részét Debrecennel, Szegeddel és Gyulával, a szövetségesek tervbe vették egy 40-50 km széles zóna létrehozását; ettől keletre pedig a terepet a román királyi hadsereg foglalta volna el.

Az volt ugyanis a helyzet, hogy ez utóbbi még nem jutott el Erdélynek azon határáig, amelyet a román kormány titkos bukaresti egyezménye a nyugatiakkal 1916-ban megjelölt. Követeléseit nyomósítandó, Brătianu miniszterelnök Párizsban felhívta a figyelmet a Magyarországot, Ukrajnát és Besszarábiát fenyegető bolsevizmus veszélyére. Szükség van a szövetségesek támogatására, mondta, ha azt akarják, hogy Románia megmaradjon a bolsevizmus elleni védőbástyának.

A francia katonai vezetőség rendkívül kedvezően fogadta a román megszállás ötletét és egy semleges övezet létrehozását, annál is inkább, mert Foch marsall éppen akkor ütötte nyélbe a Szovjet-Országot elleni intervenció tervét, és ebben a távlatban a lengyel és román katonai erők látszottak a leghasznosabbaknak.

A kommunista köztársaság létrejötte tehát közvetlenül kapcsolódott ehhez a helyzethez. Miután Károlyi lemondott, az új rendszer ezernyi gond közepette magára vállalta a cseh és román csapatok elleni harcot. A Vörös Hadseregbe szervezett dolgozók sikeresen küzdöttek Felső-Magyarország visszaszerzéséért, miközben az orosz

Vörös Hadsereg offenzívája visszatartotta a románokat Besszarábiában. Úgy tűnt, hogy sikerülni fog a két vörös hadsereg találkozása.

Azonban Clemenceau két egymást követő felszólítására a magyar csapatoknak le kellett állítaniuk a hadműveleteket és vissza kellett vonulniuk a békekonferencia által megjelölt vonalakig. Ennek ellenében a Tanácsköztársaság számíthatott a hivatalos elismerésre és arra, hogy Clemenceau második jegyzékének megfelelően, a román csapatok ki fogják üríteni a Tiszától keletre elfoglalt területeket. Ezeknek az ígéreteknek egyikét sem tartották be. A nehéz harcok árán visszaszerzett vidékek feladása demoralizálta a Vörös Hadsereget, és ami a románokat illeti, szó sem volt arról, hogy visszavonuljanak: hamarosan átkeltek a Tiszán, végigrabolták a környéket, majd megszállták Budapestet, és biztosították az ellenforradalmi Horthy-rendszer eljövételét. A kommunisták közül pedig sokat egy Bukarest közelében lévő táborba internáltak.

Alex Anfruns

Hogyan reagáltak az antantországok erre a békés forradalomra?

Julien Papp

A kommunisták hatalomra kerülése nagy meglepetést váltott ki az antanthatalmak körében. A békekonferencia napirendjén létezik ezentúl egy magyar kérdés. Április 6-án, a bolsevizmus terjedésétől rettegve, Franchet d'Esperey tábornok sürgeti Clemenceau-t a katonai beavatkozásra. A korabeli sajtóban böngészve, ráakadtam az *Est Républicain* 1919. július 23-i számában egy interjúra, amit Pellé tábornok, a prágai katonai misszió parancsnoka adott egy bécsi lapnak; ez nagyon jól kifejezi a békekonferencia hangulatát: „Ami Kun Béla offenzíváját illeti, mondja a tábornok, a magyar kérdés nem egy elszigetelt probléma. Magyarország Leninnek egy előőrse. A bolsevizmussal szemben az antant egységfrontot kíván létrehozni. Ha az antant úgy akarja, támadásba fog lendülni, hisz rendelkezik az ehhez szükséges erővel. A tárgyalások ideje lejárt. Mi nem kívánjuk a háborút, csupán a nemzeti és társadalmi békét és rendet.”

De ugyancsak hasznosnak találom idézni a *L'Humanité*t, amely ekkor még nem volt kommunista újság. A tanácsok Magyarországa elleni intervenció idején ugyanis ezt írta a lap 1919. július 6-án: „Úgy látszik túl korán jelentették be Kun Béla vereségét... Nyilvánvaló, hogy

engednie kell majd a túlerőnek, hisz nem volt ideje, mint Trockijnak, az idegen inváziót megállítani képes vörös hadsereg megszervezésére. Bármit is gondoljunk a magyar szovjetek kormányáról, a francia proletáriátus nem fogja elfelejteni, hogy egy francia tábornok volt az, aki az antant nevében, román és cseh zsoldos csapatokra támaszkodva fojtotta meg a magyar forradalmat. Ha Kun Béla kormányát maguk a magyarok döntötték volna meg, nem lett volna hozzáfűzni valónk. De most a legerélyesebben tiltakozunk ez ellen a brutális politika, azaz egy ország belügyeibe való katonai beavatkozás ellen, mert szuverén jog ennek az országnak a saját sorsáról dönteni.”

Tegyük hozzá, hogy a katonai misszió parancsnoki minőségében Pellé tábornok lesz a csehszlovák hadsereg létrehozásának fő mestere, majd első vezérkari főnöke. Irányításával szerveznek katonai iskolákat és kiképző központokat. Szintén ő fogja vezetni a magyar Vörös Hadsereg előnyomulását megakadályozandó ellentámadást Észak-Magyarországon.

Alex Anfruns

A drámai németországi helyzettől eltérően, a magyar szociáldemokrácia a kommunista párttal egyesülve létrehozta a Magyarországi Szocialista Pártot. Hogyan tudná jellemezni a két párt viszonyát?

Az egyesüléskor a szociáldemokrata párt taglétszáma 700 és 800 000 között volt, a kommunistáké pedig kb. 40 000; egy 1967-ben kiadott angol nyelvű könyv szerzője 4000–7000 kommunista „militánst” említ. Mindenesetre, ez utóbbiak szervezettsége és tömeg-beágyazottsága gyenge volt, és kisebbségben voltak a munkás-, katona- és paraszttanácsokban is. A pártban az egyesülés kérdése nem lett megvitatva. Egy beszámoló, amely a Kommunista Internacionálé végrehajtó bizottsága előtt hangzott el, azt állította, hogy a kommunista vezetők többsége ellene volt a fúciónak. Különösen az Októberi Forradalom „diplomásainak” nevezett volt hadifoglyok ellenezték leninista szervezetük felszámolását. Kun a maga részéről azt állította, hogy az egyesülés a kommunistáknak kedvezett. Valójában, ez utóbbiak elmerültek a szociáldemokrata párt tömegében, amely ráadásul sokat veszített munkásjellegéből 1918 októbere óta, a nagyszámú kispolgári elem beözönlése miatt. Másrészt, a kommunista harcosok legjobbjait felszívta a Vörös Hadsereg, ami hozzájárult a párt politikai erejének gyengítéséhez.

A lényeg az, hogy a reformista apparátus továbbra is támaszkodhatott régi kapcsolataira, a pártban, a szakszervezetekben, a segélyegyesületekben és a különböző társulásokban megőrzött pozícióira, míg a kommunista pártnak nem volt elég ideje a nélkülözhetetlen összekötő szálakat kiépíteni a munkásosztályon belül. A tömegek szimpátiája nem ellensúlyozhatta a volt reformista vezetés befolyását; ez kiépíthette hálózatát, tisztviselőkkel és egyéb olyan elemekkel, amelyek a régi államgépezet megőrzésére törekedtek.

Alex Anfruns

Könyvében idézi Leninnek 1919. március 23-án Kun Bélához intézett üzenetét, amelyben a bolsevik forradalom vezetője figyelmezteti Kunt az „oroszk taktika” esetleges utánzásából származható tévedésre. Mi volt a magyar forradalom jellegzetessége és melyek voltak első intézkedései?

Julien Papp

Az idézett távirat a kormányon belüli erőviszonyokkal foglalkozott, amennyiben a két párt fúziója nem szüntette meg a korábbi politikai

hovatartozások jellegét. Kun Béla külügyi népbiztosként tulajdonképpen a *Kormányzótanács* elnöke volt, de az összes többi népbiztosi (a volt miniszteri tárcáknak megfelelő) funkciókat a régi szociáldemokrata párt centrista és baloldali emberei töltötték be, míg a helyettes népbiztosok többsége kommunista volt. Ami a fúzió nyomán létesült párt- illetve kormány- és államfői hatalom közötti kapcsolatokat illeti, ennek a tisztázására a körülmények miatt nem maradt idő.

Általában, az 1919. március 21-i forradalom jellegéről az utókor különbözőképpen vélekedett. A kérdés egyik legjelesebb történése, Hajdu Tibor, majd a nyugati kommunista pártok azt vonták le az eseményből, hogy a proletáriátus békés úton is hatalomra juthat. A már idézett Dominique Gros szerint nem lehet a március 21-i eseményt elválasztani a belpolitikai helyzettől, illetve a nemzetközi forradalom és ellenforradalom állásától: konkrétan ez azt jelenti, hogy a magyar munkásosztály fel volt fegyverkezve, míg a reakció nem rendelkezett se hadsereggel, se hatékony rendfenntartó erővel.

Mindjárt március 22-én az új hatalom közzétette programját: Magyarország Tanácsköztársasággá alakítása, a nagybirtokok, bányák, nagyüzemek, bankok és szállítóvállalatok államosítása – ebben a szellemben a földreformnak sem földosztással, hanem termelőségvetkezetek létrehozásával kellett megvalósulnia.

Másrészt, az új rendszer rendkívül szigorú intézkedéseket helyezett kilátásba az ínséget és a tömegek nyomorát kihasználó üzérkedők és spekulánsok ellen. A proletárdiktatúra védelmére és a cseh és román betolakodók elleni küzdelemre pedig elrendelte egy nagy proletár hadsereg megszervezését.

Alex Anfruns

A Magyar Tanácsköztársaság hamar elbukott, mivel a Vörös Hadsereg az antant által támogatott román királyi hadsereg invázióját követően kapitulálni kényszerült. Következett a Horthy-féle „fehérterror”, amit egyesek párhuzamba állítanak a „vörös terrorral”. Ön szerint ferdített ez az összehasonlítás. Miért?

Julien Papp

Először is, ha belemennék a halálstatisztikába, ez azt a látszatot keltethetné, mintha kevésbé találnám súlyosnak pl. 150 ember megölését, mint, mondjuk, 160-ét...

De az adott történelmi helyzetben az összehasonlítást elferdíti az a tény, hogy az uralkodó osztályok voltak azok, amelyek századok óta kínálták – mintegy példaként – az erőszakot mint a hatalom gyakorlásának eszközét. A nép emlékezetében élt az úri világ által évszázadok óta tanúsított megalázás, a parasztlázadások kegyetlen megtorlása, és nemrég, Tisza István idején, egészen a parlament üléstermégig gyakorolt rendőri erőszak. Az elnyomottak azután, amikor rájuk került a sor a hatalom gyakorlásában, szinte ösztönszerűen követték a precedenseket. A közelmúlt nagy mézárása szintén az ún. döntéshozók ügye volt, és az öldöklés, amibe ezek az urak belerántották a népeket, nagyban hozzájárult az emberi élet elértéktelenedéséhez.

Végül, a két terror párhuzamba állítása kapcsán hivatkoznék a polgári radikálisok véleményére, akik távolról sem szimpatizáltak a kommunistákkal: ez utóbbiaknak volt programjuk és politikai ideáljuk, írta például Jászi Oszkár, míg Horthy embereit a legrémületesebb kínzásokkal tarkított bosszúvágy fűtötte; hazug volt a programjuk is, mert nemzetinek mondták magukat, holott a román betörőkre támaszkodtak, majd aláírták a békeegyezményt, ami rögzítette az ország megcsonkítását.

Alex Anfruns

Ebben az évben zárul az 1914–18-as háború centenáriumának megemlékezési ciklusa. A kor történészeként milyen tapasztalatokat szerzett a konfliktus bemutatásáról?

Julien Papp

2014. májusban részt vettem egy háromnapos konferencián, amit a budapesti egyetem szervezett. Az itt hallottak és egyéb hazai programok nézegetése (no meg a Blois-ban évente megrendezett „Történelmi randevú” alapján, amely 2014-ben a Nagy Háborúval foglalkozott a „háborús kultúra” sodrában zajló előadásokkal), szóval, ha a történelmi munkák szempontjából nézem az eseményt, azt mondanám, hogy inkább volt dolgunk katonatörténettel, mint háborútörténettel, és inkább az ún. elitekkel és egyéb döntéshozókéval, mintsem a háborúban közvetlenül érdekeltekével. A háború történetén értem ennek minden aspektusát, a katonait természetesen, de úgyszintén a politikait, a gazdaságit és főként annak társadalmi dimenzióját.

Ez a gondolat vitt rá, hogy gyorsan megírjam a könyvecskét, aminek köszönhetem jelenlegi beszélgetésünket. Szerettem volna támaszkodni kutatásokra, amelyek foglalkoznak olyan kérdésekkel, mint a fraternizálások, a szökések, a sebesültek kezelése, a hadirokkantak sorsa a háború után, a katonák és a tisztek viszonya a fronton, a kivégzések, az inség a hátszországban és a hadseregben, a rekvirálások, a háborús jövedelmek, a lázadások, a propaganda fogadtatása a nép körében stb. A történelmi kutatások szemszögéből említeném azt is, hogy amit az 1980-as években a párizsi egyetemek legjobb történészei a bankárok, az üzleti körök és a versengő hatalmak diplomáciájának együttes akcióját tanulmányozva, „cordiale connivence”-nak, „szívélyes cinkosságnak” neveztek, szóval az imperializmus kérdésének a felújítása nem kötötte le a rengeteg centenáriumi előadó egyikének sem a figyelmét. Nincs tudomásom olyan munkáról, amelyik feszegette volna a tőkekevitel szerepét a háborút világháborúvá tevő nemzetek fölötti szövetségi rendszerek létrehozásában és megszilárdításában. Példaként idézném emlékezetből, hogy 1888 és 1914 között az Oroszországnak nyújtott francia kölcsönök és befektetések 1,46 milliárd frankról több mint 12 milliárdra emelkedtek, és hogy 1913-ban, az utolsó tárgyalások alkalmával a francia fél megszabta, hogy a kötött kölcsönök keretében a cári kormány köteles vasutakat építeni lengyel területeken az orosz csapatok összevonásának és átcsoportosításának meggyorsítása céljából.

Német részről emlékeztetnék arra, hogy Törökországban a *Deutsche Bank* uralta a helyzetet hatalmas vállalataival és vasúti koncesszióival; Németország szerelte fel és korszerűsítette a török hadsereget, és pusztán jelenléte három kontinens kulcspontjában közvetlenül fenyegette az angol birodalmat. Ha itt-ott az előadók kihangsúlyozták is az angol–német ellentét alapvető jelentőségét, ez nem nagyon szerepel úgy, mint a sok helyi konfliktust magával rántó mechanizmus; a kérdés elmerül a sok háborút gerjesztő tényezőben, vagy úgy jelenik meg, mintha rá lenne tapasztva a balkáni problémák körül tett számtalan megfigyelésre.

Jellemzőnek találok ebből a szempontból Christopher Clark *Les somnanbules* c. könyvét: az Obrenović királyi házaspár meggyilkolásának aprólékos leírása valóságos ponyvaregény, majd az olvasó belegabalyodik a diplomáciai kapcsolatok hálójába. Úgy emlékszem vissza erre az olvasmányra, mint nem valami jó könyvre, még ha a tények ismerete sosem érdektelen.

Ha a könyvet Franciaországban kézzel-lábbal reklámozták, úgy gondolom, ez azért volt, mert a szerző a szerbkérdésre koncentrált, eltűlözve ennek fontosságát és egyúttal elhallgatva Németország elsőrendű szerepét: így, tudatosan vagy ösztönösen, módszerét jól igazította hozzá a mostani európaizmus politikailag korrekt ideológiájához.

Mármost, ha nézem a centenáriumi megemlékezés műfajaként (tehát az esemény megítélését száz év után), kedvem lenne ilyen kérdéseket feltenni: azok a szerzők, akik a sztálinizmus kritikájának ürügyén hozzájárultak a kommunizmus kriminalizálásához, miért nem érezték mindezidáig szükségét annak, hogy kriminalizálják a világháborút és ennek tömeggyilkos tábornokait, s miért nem írták még meg az udvari szakértők a totális háború militarizált, totalitárius rezsimjeinek fekete könyvét?

Visszont kitaláltak egy olyan izét, mint a „culture de guerre”, a „háborús kultúra”, amit mindenki úgy ért, ahogy akar, de ami szerintem főként a barbarizmus banalizálását vagy folklorizálását fogja szolgálni.

Alex Anfruns

Milyen tanulságokat kellene a fiatal generációknak levonni '14–18-ból?

Remélem, kérdése nem fog engem tanácsadóként feltüntetni...

A II. világháború történelmi bizottsága majd a jelenkori történeti intézet volt megyei levelezőjeként, én inkább ezt a kort ismerem az elmélyültebb kutatás és a historiográfiai viták szintjén. Az első világháborút illetően ajánlanám elsősorban a marxizmus klasszikusainak az imperializmusról írt munkáit: Rosa Luxemburg tanulmánya például a szociáldemokrácia válságáról ragyogó szöveg. A francia egyetemeken a nemzetközi kapcsolatok nagy, „liberális” történészei Pierre Renouvin és Jean-Baptiste Duroselle voltak. Egyetemi tanulmányaim idején idevágó olvasmányaim szerzői olyan történész professzorok voltak, mint René Girault, Raymond Poidevin, Jean Bouvier, Jacques Thobie... Munkáikban sokat foglalkoztak a bankoknak a nemzetközi kapcsolatokban betöltött szerepével (olykor szerintem vitatható konklúziókkal). A már említett, Blois-ban megrendezett „történelmi találkozó” előadásainak témáit végignézve, nagy meglepetéssel tapasztaltam, hogy senki sem említette ezeknek a szerzőknek a kutatásait, műveit.

Újabban szereztem tudomást az angol Alexander Anievas írásairól, amelyek a háború gyökereit elemző marxista fogalmakat veszi sorra, gyakran idézve Léon Trockij gondolatait; megismertem Jacques Pauwels *La Grande Guerre des classes* c. könyvét is, amelynek a szerzőjét önök jól ismerik.

Véleményem szerint, a kor, amiben élünk mélységesen reakciós és obskúrus. A fiatal generációknak szellemi erőfeszítésre van szükségük a propagandagépezet zsivaja, a rengeteg bárgyúság és agymosás teremtette amnézia legyőzésére; a múlt ismerete szükséges az emlékezethez: a történelem (és nem a mitológia) ismerete által megőrizni népének és osztályának emlékét, az elődök szenvedéseit, aspirációit és küzdelmeit, amint ezeket meg lehet tanulni a jó történelemkönyvekből, a művészi alkotásokból, a dalokból... Ez a hagyaték rendkívül gazdag Franciaországban is, mindenkinek ismernie kellene például a *Chanson de Craonne*-t.

Alex Anfruns

Hogyan látja a jelenkor fejleményeit?

Egy bizonyos idő óta úgy gondolom, hogy azok az erők, amelyek 1914–18-ban a nemzetek nevében tönkretették Európát, most a nemzetek elpusztításán munkálkodnak Európa égisze alatt. Ez a nemzetek fölötti Európa, amely a bankok és a katolikus egyház műve (a Szűz Mária-kultusz zászlaja és a szubszidiaritás doktrínája tömören kifejezi a klerikális fundamentumot), mindenekelőtt a közszolgáltatások lerombolásának fegyvere; márpedig a közérdek szolgálata, a legrégebbi ókortól kezdve, egylényegű magával a civilizációval. Az Unió jelszava, a szabad és „hamisítatlan” konkurencia: mindenki harca mindenki ellen, egyik formája a barbarizmusnak.

Valójában, az állítólagos európai szövetség feltámasztotta a népek közötti gyűlöletet, s kitermelte olykor a legsötétebb nacionalizmusokat.

De ha eszembe jut a Jura-hegység partizánjainak emlékére emelt emlékmű felirata: „Ahol meghalok, a haza újjászületik”, úgy gondolom, hogy a béke pártfogóinak és a tisztán látó internacionalistáknak nem kellene hagyniuk, hogy a nemzet sovinszták és a nacionalisták prédája legyen. Nem lehet igazában egy másik nemzet helyzetét átérzeni, ha nem tettük bensőségessé a sajátunk legjobb hagyományait.

A kozmopolitizmus is, amit oly gyakran emlegetnek, végső soron nem más, mint a vad és szabadon garázdálkodó, globalizált kapitalizmus fügefalevele: azt jelenti, hogy a róka szabadabb lett a „szabadabb” tyúkólban. Hozzáigazítani egy ország politikai rendszerét a globalizált kapitalizmus szükségleteihez, szerintem, naivság, hacsak nem szörnyűség. Az utazások szabadsága, a diákcserék és hasonló találkozások természetesen jó dolgok, de a fiataloknak meg kell érteniük, hogy a háború nem az emberi érzelmekből és szenvedélyekből fakad, hanem a kapitalista társadalmi rend, vagy jobban mondva: *rendetlenség* intézményeiből, gazdasági és társadalmi igényeiből.

(A magyar nyelvű változatot Papp Gyula készítette.)

Eredeti megjelenés: <https://www.investigaction.net/fr/propagande-de-guerre-une-histoire-centenaire/>

1918–1919 forradalma és a történelmi emlékezet

Hajdu Tiborral beszélget Csoma Lajos

„Ahol a munkástanácsoknak nincs beleszólásuk, az nem szocializmus.”

Hajdu Tibor (1930), a történelemtudomány doktora. 1949-től a Munkásmozgalmi Intézet, majd a Magyar Országos Levéltár és a Párt-történeti Intézet levéltárosa, illetve tudományos munkatársa. 1975 óta az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, majd tudományos tanácsadója. A Tanácsköztársaságról írott könyve¹ ma is alapmű, hiszen baloldali kritikai perspektívából vizsgálta meg egy „érzékeny” politikai témát egy olyan időszakban, amikor éppenséggel a hivatalos marxizmus–leninizmushoz „illett” – vagy sokszor kellett – alkalmazkodni. Hajdu Tibor pályája sok szempontból példázza azon baloldali történészek útját, akik a rendszerváltás után is megőrizték baloldali meggyőződésüket, és megmutatták, hogy lehet – vagy hogyan lehet – tudományt művelni még diktatúrában is. Az interjú a Tanácsköztársaság 100. évfordulója alkalmából elsősorban azt a kérdést járja körül, hogyan változott a forradalom megítélése a különböző korszakok historiográfiájában, és milyen emlékezetpolitikai küzdelmek alakították és alakítják egy baloldali hagyomány kontinuitását.²

*

Csoma Lajos

A Tanácsköztársaság története több szempontból is kényelmetlen volt Sztálin alatt, hiszen Kun Béla maga is áldozatul esett a tisztogatásoknak. Miért választotta mégis ezt a témát, és hogyan viszonyult ehhez az akkori hatalom?

Őszintén szólva, ez egy érdekes történet. Amikor elkezdtem foglalkozni a tanácsmozgalommal, akkor ez az időszak valóban nem volt központi téma, de éppen az akkori főnököm, Réti László javasolta,³ ami megmutatja, hogy akkor is lehetett olyasmivel foglalkozni, ami nem fért bele a hivatalos ideológiába.

Én levéltáros voltam egészen 1966-ig. Örültem, hogy bekerültem a levéltárba, nagyon szerettem a levéltári munkát, és mellette jártam esti egyetemre, de akkor, 21 éves koromban nem gondoltam arra, hogy nekiálljak könyvet írni. Réti üzent nekem – ahhoz nagy ember volt, hogy nekem szóljon, bár egy házban dolgoztunk –, hogy van egy érdekes téma ami őt érdekelné, de neki nincs ideje egy ilyen nehéz témát alaposan feldolgozni, nem lenne-e kedvem két-három íven írni valamit. Kértem egy hét gondolkodási időt, megnézegettem a forrásokat, amiket gyorsan meg lehetett nézni, és azt mondtam a közvetítő személynek, az osztályvezetőmnek, hogy nincs akadálya. Az egyetlen nehézség az, hogy az anyag szerteágazó, ezt nem lehet két-három íven, hanem egy kicsit nagyobb terjedelemben kell megírni, de különben vállalom. És valóban elkezdtem ezt csinálni 1951-ben,⁴ nagyon változatos időkben. Ez egy ilyen furcsa dolog volt, hogy egyrészt tisztelni kellett a Tanácsköztársaságot, másrészt mindenféle szemétséget írtak róla. Másfajta szemétséget, mint mondjuk mostanában, de mindenesetre szemétséget. Mármost ez a téma, a tanácsmozgalom azért annyiban jó volt, hogy itt nem kellett foglalkozni azzal, hogy Kun Béla mikor állt az imperialisták szolgálatába, vagy hogy a szociáldemokraták már a börtönben is áruelők voltak, mert ugye ez ment akkor, hanem a helyi tanácsokkal kellett foglalkozni. Azt mégsem kellett állítani, hogy például a szabadkai nemzeti tanács áruelő volt, még akkor is, ha esetleg tagja volt a szociáldemokrata pártnak, tehát ez azokban a nehéz időkben egy aránylag tűrhető téma volt ilyen szempontból, el lehetett kerülni azokat a kérdéseket, amelyekről kellemetlen lett volna írni. Nem mondom azt, hogy nekem akkor huszonéves koromban más volt a véleményem, hanem az volt a problémám, hogy nem tudtam, hogy mit higgyek el, mit ne higgyek el. Olyan témába természetesen nem szívesen vágtam volna bele, amiről nem voltam meggyőződve, hogy az a helyes, amit írni kell. Ezen dolgozgattam munka mellett, úgyhogy nagyon gyorsan nem haladtam. '56-ra előállítottam egy kéziratot, ami szerencsére a forradalom miatt nem jelent meg, mert az még túlságosan alkalmaz-

kodó volt.⁵ Aztán a forradalom után, mikor egy szabadabb levegő jött,⁶ akkor átdolgoztam. Na, most közben ugye a szovjet változások, a szovjet XX. kongresszus,⁷ sőt már előbb, az azért szabadabbá tette a dolgokat, lehetett a Tanácsköztársaságról jót is írni, bár hát voltak természetesen megkötések. Nem olyan értelemben voltak megkötések, mint azt ma sokan hiszik, hogy előírták volna, hogy mit írjon az ember, nem írtak elő semmit, csak ami olyan volt, az legfeljebb nem jelent meg. Ahhoz hogy megjelenjen, be kellett tájolnia magát az embernek, hogy mit szabad írni.

Csoma Lajos

Ön sokáig hűséges maradt az 1918–19-es forradalmakhoz mint kutatási témához. Milyen akadályokkal találkozott már a Rákosi-korszak után? Hogyan ítéli meg a Tanácsköztársaság „cenzúráját” a Kádár-korszakban? Hiszen említette, hogy a Rákosi-érában voltak komoly ideológiai megkötések, amelyekhez alkalmazkodni kellett, pl. a szociáldemokrata hagyomány kriminalizálása.

Hajdu Tibor

1956 után már „divatba jött” a Tanácsköztársaság, olyan értelemben, hogy tényleg lehetett róla normálisan írni, és volt is rá igény. Tehát az történt velem, fiatal ember létemre, hogy én azon kevés szakértők egyike voltam, akit gyakran megkerestek egy „forró” témában, vagyis jó helyzetben voltam ilyen szempontból. Ültem egyszer ebben a könyvtárban [a Politikatörténeti Intézet könyvtárában – a szerk.], odajött hozzám a könyvtáros, hogy Mód Aladár⁸ professzor szeretne velem beszélni, mert hallotta, hogy én foglalkozom a Tanácsköztársasággal. Azt kérdezte, hogy mit érdemes elsősorban Kun Béla műveiből elolvasni, mert addig az tabu volt. Mire én visszakérdeztem, hogy hát az a kérdés, hogy Mód elvtárs mit olvasott. Erre azt az ügyes választ adta, hogy tekintsem úgy, mintha nem olvasott volna semmit. Valószínűleg közel is járt az igazsághoz, úgyhogy én aztán tényleg megmondtam neki, hogy mit kell Kun Bélától elolvasni. Úgyhogy tulajdonképpen akaratomon kívül igen előnyös helyzetbe kerültem. Volt egy olyan sorozat, hogy a magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai, ezt érdemes megnézni, sok anyag van benne, ez egy terjedelmes valami. Ez a tanácsköztársasági kötet, összehasonlítva az előzővel, ami még a forradalom előtt készült, ez már szabadabban

készült, tehát igyekezhettünk valami értelmes dolgot csinálni. Sietni is kellett, hogy ez a negyvenedik évfordulóra megjelenjen.⁹ Aztán visszamentem levéltárosnak 6-7 évre, úgyhogy amellet dolgozgattam, de akkor én már emellet a forradalmi téma mellett kitartottam egy ideig.

Csoma Lajos

Milyen nagyobb akadályokkal találkozott a különböző korszakokban, szakmailag vagy politikailag?

Hajdu Tibor

A levéltári kutatás nem volt egyszerű, nehezen lehetett levéltárakba bejutni, és megfelelő anyagot kapni. De én mint levéltáros a rács másik oldalán álltam, sok mindenhez hozzájutottam, amihez más nem juthatott hozzá, egyrészt mert nem kapott engedélyt, másrészt meg egyszerűen nem tudta, hogy mi hol van. Én meg mint levéltáros tudtam hogy mi van, tudtam hogy hol kell egy adott anyagot megkeresni. Milyen akadályok voltak? Hát nagy akadályok voltak Sztálin életében, mert volt egy séma, egy előírt séma, aminek a betartása esetén nem lehetett semmi értelmes dolgot írni. Mert két alaptétel volt, az egyik hogy egy nagyszerű forradalom volt a Tanácsköztársaság, a másik hogy az összes vezetője áruló volt, kivéve mondjuk Szamuelyt vagy Korvint, akik időben meghaltak, tehát nekik nem kellett árulónak lenni. Nekem az adott ösztönzést, hogy kedvem legyen könyvet csinálni ebből az eredetileg tanulmánynak tervezett kutatásból, hogy a desztalinizáció, ahogy nevezik, az tulajdonképpen a XX. kongresszus előtt is megkezdődött már, csak suba alatt. Magyarországon egyrészt nem tudták, másrészt Rákosiék nem akartak róla tudomást venni. Rákosit figyelmeztette Hruscsov, hogy rehabilitálni fogják Kun Béláékát, de a Rákosi úgy tett, mintha ezt nem hallotta volna, nem adta tovább az információt. Úgyhogy itt a XX. kongresszus nagy megdöbbenést váltott ki, míg a *Szovjetunióban* azért bizonyos előkészítés folyt. Az előkészítéshez tartozott, hogy '53-ban megjelent egy szovjet párthatározat abból az alkalomból, hogy 50 évvel azelőtt alakult meg a bolsevik frakció 1903-ban. Hát ebben is voltak nagy hülyeségek, mert arról szólt a vita, hogy mikor alakult meg a bolsevik párt, 1903-ban vagy 1912-ben. Mai ismereteim szerint a bolsevik párt 1917 áprilisában alakult meg, addig egy frakciója volt a szociáldemokrata pártnak. De ebben „a nép a történelem alkotója” című dologban az volt kihangsúlyozva,

amiben meg is felelt a marxizmus, az eredeti marxizmus szellemének, hogy nem a politikusok, meg nem a vezetők a legfontosabbak, hanem a nép, a forradalmi nép, meg a munkásosztály meg a parasztság, így hát ezekre kell nézni. Ez nekem nagyon szimpatikus volt. Ez tulajdonképpen előkészület volt Sztálin deheroizálására anélkül, hogy az ő nevét leírták volna. Félig-meddig fel is fogtam, hogy mit olvasok, és ez nekem mindenesetre új impulzust adott, hogy akkor tényleg ezt kell nyomni, erről kell írni, nem pedig arról, hogy ki volt a nagyobb áruló, Kun Béla vagy Vágó Béla.¹⁰

Csoma Lajos

És később, az 1960-as vagy az 1970-es, 80-as években voltak még számottevő akadályok vagy elvárások, amik befolyásolhatták – vagy befolyásolták – a kutatói munkát?

Hajdu Tibor

Akadályok voltak, például miután rehabilitálták Kun Bélát és a többieket, akiket a Szovjetunióban kinyírtak, róluk lehetett objektíven írni, sőt egy kicsit megfordult a dolog, és nem illett róluk csúnyát írni, így az is előfordult már jóval később, 1979-ben hogy Borsányi Györgynek bevonták a könyvét.¹¹ Az is megvan, hogy miért, mert Borsányi semmi pártelleneset nem írt, csak egyszerűen úgy gondolták, például a Kun-család, hogy Kun Bélát nem szabad kritizálni. Ebben élen járt Kun Miklós, a jelenleg is működő történész. Ettől eltekintve, a kommunista vezetőkkel nem volt sok baj. Részbajok voltak, mert nem volt olyan egyszerű eltalálni a felelős személyek ízlését, de kommunistákkal olyan nagy baj nem volt. A szociáldemokratákról viszont az egész Kádár-korszakban végig nehéz volt jól írni. Na, most itt, hogy ne mutassam szebbnek magamat, mint amilyen voltam, rám is hatással volt minden, amiket róluk írtak meg róluk mondtak, és hát bennem is volt egy averzió a szociáldemokraták iránt. Ezt tulajdonképpen az '56-os forradalom oldotta fel, mert akkor a harcos kommunista elvtársak túlnyomó többsége úgy viselkedett, hogy azt kellett gondolnom, hogy hát mit akarnak ezek a szociáldemokratáktól, hát ők is megtalálták az első egérlyukat, amint szükség lett rá. Tehát ha a szociáldemokraták nem voltak elég harcosak, hát akkor ők se. Ez egy objektívebb szemléletre adott nekem alapot, de a pártvezetés nagy részében, Kádár Jánosban különösen, megvolt

az averzió a szociáldemokratákkal szemben, és ez, meg kell hogy mondjam, az én írásaimra is hatással volt. Én nem egészen fogadtam el, amit ők mondtak, de bizonyos fokig alkalmazkodni kellett, ha azt akarta az ember, hogy egy könyv meg is jelenjen. Úgyhogy végig volt egy öncenzúra az emberben.

Csoma Lajos

Ön hogyan látta akkor, és hogyan látja ma az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság viszonyát? Ebben is volt öncenzúra?

Hajdu Tibor

Ez egy érdekes alapkérdés, ami tulajdonképpen a politikától független, de sokat vitatkoztunk rajta a kollégáimmal. Nekem szinte kezdetől fogva az volt a véleményem, és ez már ebben az első könyvemben is jelentkezik, hogy itt tulajdonképpen egy forradalomról van szó, aminek különböző fázisai voltak. Illett azt írni, és én azt nagyjából magamévá is tettem, hogy a Tanácsköztársaság magasabb szintet képviselt, mint a polgári forradalom. De én mindig is úgy gondoltam, hogy ez egy forradalom volt. Egyrészt a szereplők igen nagy mértékben azonosak voltak, a nézeteik is természetesen, és a forradalom cselekvő résztvevői is ugyanazok voltak, munkások például, munkástanácsok. Másrészt pedig, ami a köztudatban forradalomnak nevezhető, tehát lövöldözés, rablás, gyűjtogatás, stb., ez tulajdonképpen 1918 novemberében történt. 1919 márciusában ilyesmi már csak minimális mértékben történt, amit egyesek úgy is fognak fel, hogy nem volt ez igazi forradalom, csak puccs, mert hát ugye még egy házat se nagyon gyűjtottak fel, hát akkor ez micsoda forradalom. Arról van szó, hogy tulajdonképpen a nép dühe is lecsillapodott már, mondjuk, december elejére, és kialakult egy olyan hatalom is, ami a dolgokat mederben tudta tartani nagyjából. Van ez az ismert szám a Tanácsköztársaságról, az úgynevezett vörös terror, ami szerintem nem volt „terror”, ha az oroszországihoz hasonlítjuk, hiszen volt ötszázvalahány áldozata, és ebből az ötszázvalahány áldozatból olyan négyszáz spontán akció következtében halt meg, nem felső utasításra. Tehát ez mutatja, hogy azért még volt ilyesmi. Tudnék példákat mondani, hogy kit öltek meg azért, mert a nép, vagy a katonák gyűlölték őket. Szóval ez mondjuk egy alapvető kérdés, hogy egy forradalom volt, vagy két forradalom, vagy, hogy a Tanácsköztársaság nem is volt forradalom...

Közvetlenül 1919 után a Horthy-korszakban egy kalap alá vették az egészet?¹²

Hajdu Tibor

A Horthy-korszakban egy nagyon érdekes megoldásra találtak. A szakirodalomban vagy a sajtóban majdnem úgy szidták a polgári forradalmat, mint a Tanácsköztársaságot, különösen Károlyi Mihályt és még néhány személyt, Linder Bélát¹³ például, de jogi szempontból nagyon is különbözően kezelték, amennyiben Károlyi Mihályt leszámítva, aki ellen indítottak egy ismeretes pert, aminek következménye a birtokának az elkobzása volt, tulajdonképpen nem számított a polgári forradalom alatti tevékenység bűncselekménynek. Még akkor sem, ha ugyanarról volt szó. Tehát például nem indult eljárás azon nemzetőrök ellen, akik jó pár száz parasztot meg leszerelt katonát, akiket másképp nem lehetett leszerelni, lelőttek. Azokat viszont, akik a Tanácsköztársaságban mint egyszerű katonák parancsot végrehajtva kivégeztek valakit, úgy kezelték mint a gyilkosokat, és ilyen büntetést is kaptak. Ugyanez vonatkozott a vezetőkre is. A Tanácsköztársaság vezetői ellen megcsinálták az úgynevezett „népbiztos pert”, amiben olyan embereket is elítéltek, mint mondjuk, a jobboldali szociáldemokratának nevezhető Haubrich József,¹⁴ aki azt mondta a perben, teljes joggal, hogy „nekem a budapesti polgárság csak hálás lehet, mert megakadályoztam a különböző terror akciókat”, de őt is elítélték, mert népbiztos volt. Ilyen a Károlyi-kormányval kapcsolatban nem volt, hogy valakit azért bíróság elé állítottak volna, mert tagja volt a Károlyi-kormánynak, sőt az is előfordult, ami ugyan extra eset volt, hogy Nagyatádi Szabó István¹⁵ tagja volt a Károlyi-, a Berinkey- és később a Bethlen-kormánynak. De hát az ő esete egy speciális eset volt. Tehát ilyen megkülönböztetés volt. Fegyelmi úton is sok embert elbocsátottak. Azt, amit a Tanácsköztársaság alatt csináltak, sokkal szigorúbban vették büntetőjogi szempontból, mint azt, ami a polgári forradalom alatt történt. Ez volt jellemző a Horthy-korszakra. A Horthy-korszaknak volt egy terrorista időszaka, nagyjából az első két év, amikor ezek a bizonyos kilengések, gyilkosságok történtek, utána egyfajta csillapodás állt elő. Egyrészt egy természetes csillapodás, mert akiknek dühöngeni valójuk volt, azok kidühöngték magukat, másrészt pedig Horthynak és Bethlennek tekintettel kellett lenni

a Nyugatra, amely a kommunisták üldözését ugyan nem kifogásolta, de a szociáldemokrata párt üldözését igen. Bizonyos konszolidáció állott be. Iskolai tankönyvekben, egyéb irodalomban azért elég kemény dolgokat írtak mindkét forradalomról. A korszaknak az egyik emblematikus, agyonreklámozott alkotása volt Tormay Cecilnek a *Bujdosó könyve*,¹⁶ ami lényegében egyenlőségjelet tesz a két forradalom közé. Más, komolyabb munkák, mondjuk Gratz Gusztávnak *A forradalmak története* című könyve¹⁷ természetesen más hangon írt a polgári forradalomról, mint a kommünről.

Csoma Lajos

És utána a Rákosi- illetve a Kádár-korszakban?

Hajdu Tibor

Volt még egy rövid korszak, a magyar történelemnek egy nem eléggé megírt korszaka; 1945 és 1948 között ugyanis valami más volt. Mert nem tudták még, hogy Sztálin mit akar, Sztálin maga se tudta még, hogy mit akar, tehát egy furcsa átmeneti állapot volt, ami a forradalmak szempontjából azt jelentette, hogy ne beszéljünk róla. A Kommunista Párt vezetősége elhatározta, hogy mivel a Horthy-korszak propagandája következtében negatív kép él az emberekben a Tanácsköztársaságról, jobb arról nem beszélni. Szinte teljesen hallgatott róla a Kommunista Párt, és amikor Böhm Vilmos megjelentette második kiadásban a saját könyvét, a *Két forradalom tüzeiben*¹⁸ címűt a forradalmakról, egyébként ő is egységnek tekintette a két forradalmat, akkor a Kommunista Párt ezért borzasztó dühös lett. Az egyik vezető ideológus, Andics Erzsébet¹⁹ egy nagy cikkben ledorongolta Böhm könyvét, ugyanakkor viszont ez a cikk volt szinte az egyetlen, ami kommunista részről legalább mondott valamit, hogy ők hogy látják a két forradalmat. Szegény Böhm azt hitte, hogy valamit enyhít a dolgon, ha a Kommunista Pártot következetesen Kun Béla pártja néven emlegeti, de hát ezzel persze nem volt sikere. Rákosiéknak nagy problémájuk volt az, hogy hazajöttek a Szovjetunióból és találkozottak a régi öreg kommunistákkal, azoknak pedig az volt az első kérdésük, hogy mi van Kun Bélával, mi történt Kun Bélával. Erre a kérdésre kínos volt válaszolni, tehát itt a hallgatás volt a jellemző. Egészen 1949-ig, a Tanácsköztársaság harmincadik évfordulójáig amikor aztán megpróbálták megfelelő kiadványokat előállítani, egy szép

nagy képes könyvet, piros vászon kötésben. A Rákosi-korszakban, akiknek a Tanácsköztársaságról kellett írni, azok borzasztó dolgokat írtak, képtelenség volt az egész, azt az ember gyomra be nem vette. A Károlyi-korszakról viszont inkább hallgattak. Inkább hallgattak vagy rosszalló dolgokat írtak, de csendesen és röviden. 1956 után jött egy nagy fordulat, ami azonban csak részben volt nagy fordulat, de lehetőség nyílt arra, hogy akik mást akarnak írni, azok mást írjanak, többé-kevésbé objektívabban írjanak. Egyrészt a fiatalok, másrészt az idősebbek közül is azok, akik kevésbé voltak dogmatikusok. A pozitív példák között említettem Mód Aladárt, aki tulajdonképpen megkezdte a polgári demokratikus forradalom rehabilitálását egy '58 őszén megjelent cikkében a *Valóság* folyóiratban „Magyar prolog” címmel. Ez volt az első ilyen rehabilitálási kísérlet, és meg kell, hogy mondjam, noha én nem tartoztam a legrosszabbak közé, azért nekem is hónapokig tartott ezt a cikket megemésztetni. Először nagyon éles fordulatnak találtam, és gondolkozni kellett hónapokig, amíg elfogadtam, hogy tulajdonképpen igaza van.

Hasonló áttörést jelentett Horváth Zoltánnak a második magyar reformnemzedékről szóló könyve,²⁰ ami az első világháború előtti haladó írókkal, gondolkodókkal foglalkozott, és bár a forradalmakról közvetlenül nem volt benne szó, miután azokkal a személyekkel foglalkozott, akik szerepet játszottak a forradalmakban, ez is bizonyos tekintetben egy rehabilitációs könyv volt. Különböző történészek működtek a hatvanas években, voltak, akik nem tudtak kilépni a szektás korábbi meggyőződésükből, mint Andics Erzsébet vagy Nemes Dezső,²¹ akikkel néha meg kellett küzdeni, és voltak, akik szabadabban írtak, de ennek azért volt egy határa. Ügyesnek kellett lenni ahhoz, hogyha az ember ezekről a dolgokról ír, akkor valahogy eltalálja, ami még megjelenhet. Nekem a Tanácsköztársaságról szóló könyvem²² volt az első olyan dolog, amit kifejezetten felszólításra írtam. Tehát nem nekem jutott eszembe, sőt egyáltalán nem jutott eszembe, hogy a Tanácsköztársaságról könyvet írjak, hanem kaptam egy felszólítást.

Eredetileg az volt a helyzet, hogy a Tanácsköztársaság az egy nagyon fontos dolog, és ezt egy vezető történésznek kell megírnia, ami én nem voltam, természetesen. Először úgy volt, hogy majd Andics Erzsébet megírja, aztán hogy majd Nemes Dezső vagy Réti László megírja. De ezek a személyek egyrészt letűntek a színről; Nemes Dezső nem tűnt le, de ő átlátta, hogy ez nehéz téma. Ő ugyan írt egy könyvet, de az esszézerű volt, és mivel közeledett az ötvenedik évforduló, engem Nemes felszólított, hogy írjak egy használható könyvet a

Tanácsköztársaságról. Nagyon kevés időm maradt erre, úgyhogy ezt a vastag könyvet olyan tíz hónap alatt írtam. Amikor Siklós András²³ kollégám megtudta, hogy erről írni fogok, azt mondta, hogy meg vagy te örülve, ezt nem lehet. Azt mondtam, hogy amit adott körülmények között meg lehet írni, azt meg lehet írni, tehát megírom azt, amit meg lehet írni, és ennél jobbat senki sem tudna írni, mert nem az a fő probléma, hogy mit nem tudunk jól, hanem hogy mit (nem) szabad. És ragaszkodtam ahhoz, hogy nem kerülök meg ismert problémákat, mint a zsidókérdés vagy a vörös terror, vagy a vallásüldözés, de hát ezekről a dolgokról azért keveset írtam, kevesebbet, mint amennyit illett volna. Annyit, amennyiről azt gondoltam, hogy még átmegy.

A hetvenes évekre ezek az akadályok már visszább szorultak, bár mint Borsányi könyve mutatja, nem volt veszélytelen téma, de az érdeklődés is mérséklődött. Valamennyire viszont nőtt az érdeklődés a polgári forradalom iránt, ennek jele volt Károlyi Mihály rehabilitálása, írásai kiadása. Miután Kádárék érezték, hogy a Kommunista Párt, illetve a kommunista múlt nem örvend túl nagy közszeretetnek, egyes vezetők felkarolták Károlyi Mihály alakját, hogy őt mégiscsak jobban lehet népszerűsíteni, mint akár Kun Bélát. Ez nem volt valami párhatározat vagy elhatározás, például Kádár János vagy Nemes Dezső semmiféle szimpátiát nem mutatott Károlyi alakja iránt, ezt volt alkalmam tapasztalni, de voltak mások, akik ezt szorgalmazták, hogy neveket mondjak Kállai Gyula,²⁴ Sík Endre.²⁵ Általában a külügyi vonal, a külügyminisztérium pártolta, már csak a külföld miatt, is Károlyi Mihály személyének előtérbe állítását. Ez a rendszerváltás után megártott neki, mert ő most úgy szerepel, mint a Kádár-korszak kedvence, amiről ő nem tehetett, de ez nem számít.

A nyolcvanas évekre az volt a jellemző elsősorban, hogy minimális érdeklődés volt a forradalmak iránt. Megjelent néhány könyv meg dokumentumkötet, akit érdekelt, annak egy alapirodalom a rendelkezésére állt, de az érdeklődés más irányba fordult. Főleg a fiatal kutatók érdeklődése fordult más irányba, tehát azt lehet mondani, hogy a nyolcvanas években nem volt fontos téma, ha nem is szorították annyira háttérbe, mint '45 után.

A rendszerváltás után, hogy mi jött, az köztudomású, egyrészt megindult egy, azt lehet mondani rágalomhadjárat, most abba nem megyek bele, hogy melyik párt vagy irányzat részéről és milyen mértékben, de mindenesetre vastagon. Inkább azt emelném ki, hogy a baloldal viszont elég mérsékelten ápolta a forradalmak emlékét, lényegében ugyanolyan okból, mint '45 és '48 között, hogy azzal

nem lehet választókat vagy híveket szerezni, hogy ecseteljük, hogy Szamuely Tibor milyen kiváló ember volt.

De hogy egyes eredményekről is szóljak. Megjelentettük Károlyi Mihály levelezését, ami egy fontos forrás szerintem, ez némi nehézségekbe ütközött, de a nehézségek áthidalhatóak voltak. A '90-es évek vége felé eszünkbe jutott Litván György²⁶ kollégámmal, hogy eljött az az idő, amikor kutatni lehet a külügyi anyagban, és lehet esetleg olyan anyagokat publikálni, mint Károlyi párizsi követsége 1947 és 1949 között. Na, de az anyag még nem levéltárban volt, hanem a Külügyminisztérium irattárában, ezért akkor, még az MDF-kormány alatt, tehát 1994 előtt elmentem a Külügyminisztériumba. Az ott működő MDF-es történész kollégák segítségével hozzájutottam az anyaghoz, még olyan anyaghoz is, ami soha nem adtak levéltárba, tehát pl. táviratkönyvekhez, amiket bizalmas anyagnak tekintettek. Ezeket ma is bizalmas anyagnak tekintik, mert nem úgy íródnak, mint ami a nyilvánosság számára emészthető. Az USA-ban még olyan szokás is van, ami talán mulatságosnak hangzik, hogy amikor publikálják a diplomáciai levelezést, azt egy kicsit átírják, nem tartalmi, hanem stílári szempontból. Az amerikai diplomataik nem finomságukról híresek, ahol esetleg erőlyesen fejezték ki magukat egymással szemben, azt kicsit kifésülgették, ezt tudom, mert láttam eredeti iratokat is Amerikában, meg publikált iratokat is, tehát még ott is átírják. Tehát lehetőség volt, ha nem is könnyen, a Károlyi-levelezés kiadására, úgy, hogy még az MDF- vagy a Fidesz-érában is lehetett rá hivatalos pénz kapni, NKA-pénzt, mondjuk.

Csoma Lajos

És a „Közép-Európa forradalma”²⁷ c. kötet hogyan született a nyolcvanas évek végén? Nekem, ha lehet ilyet mondani, az a kedvenc könyvem, jó, átfogó, és amit fontosnak tartok, hogy az eseményeket tágabb kontextusba helyezi, világforradalmi epizódnak tekinti a magyarországi történeteket.

Hajdu Tibor

Indult a Gondolat Kiadónak egy sorozata, amit történész kollégák szerkesztettek, talán Miskolczy Ambrus,²⁸ ha jól emlékszem, és ő szólított fel engem, hogy esetleg írnék-e valamit, talán már máshogy látom a dolgokat. Én elvállaltam, főleg azért, amit nagy

hiányosságnak tartottam és tartok, nemcsak a Tanácsköztársasággal kapcsolatban, hanem az egész magyar történetírással kapcsolatban a honfoglalástól napjainkig: próbálják Magyarország történetét úgy megírni, mintha Magyarország egy szigeten feküdne, a Csendes-óceán közepén. Próbálják a magyar történelemből kiindulva megírni a magyar történelmet, ami pedig nem lehetséges, mert itt a külső hatások mindig igen nagy szerepet játszottak. És ezt nem veszik eléggé figyelembe. Itt is azt láttam problémának, hogy a Tanácsköztársaságot csak úgy látják, mint a magyar történelem eseményét, valamint a polgári forradalmat is. Ez egyrészt igaz, de hát másrészt ez része volt egy európai folyamatnak, és miután egy háborúnak tulajdonképpen befejezése, sőt, utóhatása volt, a háborúban kialakult egy közös tér, amiben mi meg az ellenség közös történelmet csináltunk, tehát ezt ebből a szempontból kell látni. Mondják azt, hogy a Tanácsköztársaság nem része a magyar történelemnek, ilyen vélemények is elhangzanak, kétségtelen hogy a Tanácsköztársaság esetében a külföldi behatás erős szerepet játszik, na de ez mindig így volt, a külföldi behatás mindig nagy szerepet játszott, csak esetleg nem emeljük ki eléggé. A Tanácsköztársaság esetében is csak annyi a különleges, hogy egyrészt kialakult egy forradalmi erőter, aminek része volt a Tanácsköztársaság, másrészt pedig a Tanácsköztársaság fennmaradásának, mondjuk, maximum 15-20%-os esélye volt, na, de ez is egy nagyobb esély volt annál, mint hogy mit tehet Magyarország egyedül Trianon ellen. Ez volt a természetes oka, hogy a katonatiszti kar 98%-a miért támogatta olyan aktívan a Tanácsköztársaságot, mert más remény nem volt. Horthy Szegeden a fehér hadseregével nem próbálta meg megtámadni a szerbeket, és igaza volt, mert semmi esélye ennek nem volt. Megölhetett volna néhány szerbet, de minek. Úgyhogy ezért írtam én ezt a könyvet, és úgy gondolom, hogy ennek ez a fő mondanivalója és tanulsága.

Csoma Lajos

Magyar nyelven ez az egyik legjobb összefoglalója a korszaknak.

Hajdu Tibor

Érvényesült valami, ami később hatolt be a tudatomba. A '70-es években sokat vitatkoztunk szlovák kollégákkal, és ők részben az akkori gondolkodásukkal, részben visszanyúlva Masaryk történe-

lemszemléletéhez, azt nyomták, hogy a forradalom fogalmát nem kell leszűkíteni a szociális forradalomra, mert egy nemzeti szabadságharc is lehet forradalom. Felállítottak egy olyan tézist, hogy az első világháború után azokban az országokban, ahol a nemzeti forradalom sikeres volt, mint Lengyelországban vagy Csehszlovákiában, ott a szociális forradalom háttérbe szorult. Ahol a nemzeti törekvések abszolút sikertelenek voltak, mint Magyarországon vagy Ausztriában, ott viszont a szociális forradalom került előtérbe, és ebben van igazság, és ennél a könyvnl én ezt tekintetbe is vettem.

Csoma Lajos

Miközben ma a hivatalos média és történetírás (megint) mindent megtesz azért, hogy a Tanácsköztársaság történetét kriminalizálja, Ön hogyan értékeli 1918–1919-et?

Hajdu Tibor

Én azt gondolom, hogy jelentős eseménye volt a magyar történelemnek, pozitív eseménye volt, túlzásaitól eltekintve. De túlzásai a Rákóczi-szabadságharcnak is voltak, nem beszélve, mondjuk, a Dózsa-felkelésről, hogy annak milyen túlzásai voltak. Egy igazi forradalomnak mindig vannak túlzásai, mert egy igazi forradalomban a nép játssza a vezető szerepet, a nép elszabadul, hogy úgy mondjam, és nem mindig a politikusok fejével gondolkodik. Én ezt egy pozitív időszaknak látom, ugyanakkor értelmesen megközelíteni csak úgy lehet, ha történelmi összefüggéseiben nézzük a forradalmi folyamatot. Egyrészt nemzetközi összefüggésben, másrészt pedig figyelembe véve azt, hogy Trianon árnyéka, hogy úgy mondjam, már rávetődik a forradalmakra, noha még a trianoni békét később kellett aláírni, már akkor azért sejteni lehetett, hogy nagy baj van. A világháborúval is kevésbé foglalkoztunk abból a szempontból, hogy a háborúnak van egy pszichológiai hatásuk, egy szóval mondva, hogy a vadállat előtér az emberből, és aztán nehéz a vadállatot visszazavarni a ketrecbe. Nem véletlen, hogy katonák, katonatisztek mind a forradalomban, mind az ellenforradalomban kitüntetett szerepet játszottak. Sok ember örült annak, hogy vége lett a háborúnak, mások viszont szívesen gyilkolástak volna tovább.

Van esetleg olyan terület 1918–1919 kapcsán, ami nincs még kéliképpen feltárva?

Hajdu Tibor

Van, nagyon is van olyan terület, persze. Egyrészt a Tanácsköztársaság vörös háborújáról elég sokat írtunk, de nem elég szakszerűen. Például nem tudok róla, hogy valaki megsámolta volna, hogy hány halottja meg sebesültje volt ennek a háborúnak, ami pedig egy komoly hadtörténetnél alapvető dolog, és az első világháborúnál igyekszik mindenki kimutatni, még ha ez nem is egyszerű.

Az agrárkérdésről írtak ugyan sokat, de alaposan feldolgozva az sincs. Nem tudjuk, hogy a valóságban a szocializálás hogy nézett ki, konkrét helyekre lebontva, ez nincs elég alaposan feldolgozva. Biztos, hogy valamennyi földet osztottak a Tanácsköztársaság alatt is, volt egy bizalmas körrendelet, hogyha nagyon muszáj, ha az emberek nagyon követelik, akkor valami földet azért osszanak, de hogy ez milyen mértékben történt meg, azt senki fel nem dolgozta. Lehetne egy pár jó életrajz, mert kevés jó életrajz született. Aztán a mindennapi élet, ami ma egy fő irányzata a történettudománynak, a mindennapi élet leírása, erre inkább csak szépirodalom van. Van jó szépirodalom erre, már a Horthy-korszakban is megjelent nagyon jó szépirodalom, ami bemutatta a forradalom életét, ott van például Illyés Gyulának a *Kora tavasz* című regénye, ami a tudományos történetírás előtt járt több évtizeddel, mert ő megírta, hogy mi volt, tulajdonképpen rokonszenven, mert hát ő is benne volt. Vagy Kassáknak a könyve²⁹ nagyon jó.

A könyvemben igyekeztem érzékeltetni, hogy nagy irodalma van a témának, de nincs egy kifejezetten szociográfiai jellegű feldolgozás. Vannak még kortárs visszaemlékezések, melyek egyoldalúak, de abban sok helyen nagyon benne van, hogy egy-egy faluban mennyire más történt, mint amit a központi rendeletek előírtak.

A kulturális életről sokat írtak, de nem eleget, arról is sok mindent lehetne még írni. Volna mit csinálni. Megjelent egyetlen könyv az ipar kérdéseiről egy, azóta Norvégiába távozott kollégánk tollából,³⁰ ami egy érdekes dolog. Akkor én ezt megvitattam vele, mert azt fejtette ki, hogy normális termelés úgy, hogy a munkástanácsok mindenbe belebeszélnek, nem lehetséges. Mondtam neki, hogy egyrészt igaza van, hogy rengeteg bajt okoztak a munkástanácsok például a túlzott

szocializálás területén, hogy minden kócerájt szocializáltak, aminek gazdasági szempontból nem volt értelme, de ezt a munkástanácsok meg maga a munkásság csinálta. Mondtam neki, hogy az igaz, hogy ez nem az optimális termelési mód, de ahol a munkástanácsoknak nincs beleszólásuk, az meg nem szocializmus, mi abban a szocializmus? A Kádár-korszakban nem volt a munkásságnak különösebb beleszólása a termelés irányításába, de hát ez fel is teszi a jogos kérdést, hogy mi volt ebben a szocializmus?

Csoma Lajos

A munkástanácsok működéséről, arról, hogy az egyes gyárakban a munkástanácsok mit is csináltak, honnan lehet tudni?

Hajdu Tibor

Vannak források, egyrészt nagyon jók erre a peranyagok. Azok főleg a fővárosi levéltárban találhatók, meg hát persze vidéken. A peranyagok nagyon jók, mert apróságokból is pert csináltak, bíróság elé állítottak embereket, akik tulajdonképpen nem csináltak semmi különöset. A peranyagok nagyon jók, már a középkor történetére nézve is, óriásiak a peranyagok, mert soha máshol nem rágódtak annyit apró részleteken, mint a bírósági tárgyalásokon. Ezek a Tanácsköztársaság-ellenes perek sincsenek eléggé feldolgozva.

Csoma Lajos

Sinkó Erviné talán az egyik legjobb Tanácsköztársasággal foglalkozó regény,³¹ jól gondolom?

Hajdu Tibor

Irodalmi szempontból feltétlenül jó, érdekességnek is jó, de Sinkónál tekintetbe kell venni, hogy ő a Kun Béla imádói közé tartozott, tehát egy kicsit elfogult. Tehát jó, főleg a folytatása, az *Egy regény regénye*, na, hát, abban szép dolgok vannak megírva. Jónak tartom Sinkót, Sinkónál jobbnak csak a Kassákot tartom, szerintem a legjobb, amit a Tanácsköztársaságról szépirodalmat írtak, az biztosan Kassák. Bár Kassáknak is megvannak a maga sajátosságai meg szimpátiái meg antipátiái, mert ő például nem szerette Kun Bélát, másokat szeretett,

Korvin Ottót szerette. Van irodalom. Az ellenforradalmi irodalomnak is vannak érdekes, színvonalasabb dolgai. Volt egy Laczkó Géza nevű író, akinek van egy regényszerűen feldolgozott, de memoárnak tekinthető könyve a forradalmakról,³² amiben ő némi rosszindulattal ír a forradalmakról, de nem úgy, mint a hivatalos irodalom. Kifogásolja, hogy a munkásságnak milyen jó volt az éllelmezése, mindenféle libákat kaptak, és ez neki nem tetszett. Ez lett volna a Tanácsköztársaság legnagyobb hibája! Érdekes könyv, hogy polgári szemmel hogy látja. Vagy például volt egy Szántó György nevű, közepesen jó író, akinek van egy visszaemlékezése a háborús meg a háború utáni évekről, *Fekete éveim*,³³ azért fekete éveim, mert egy időben vak volt, de meggyógyították, aki polgári szemmel, de nem ellenségesen néz a forradalmakra. Nála van egy olyan epizód, hogy felkereste egy barátját, aki népbiztos volt, nem emlékszem már a népbiztos nevére, felkereste, mert azzal a gondolattal foglalkozott, hogy ő mint tartalékos tiszt beáll a Vörös Hadseregbe. Ez a Hungária szállóban volt, az úgynevezett Szovjet Házban, amikor belépett az ajtón Cserny József,³⁴ köszönt a népbiztosnak, rajta végignézett, és azt kérdezte a népbiztostól, hogy ki ez a burzsuj? Ezek után ő mégse lépett be a Vörös Hadseregbe. Tehát a szépirodalomban is vannak érdekes dolgok. Móra Ferencnek kevés, de nagyon érdekes dolga van, ő aktív szereplője is volt a forradalmaknak.

A vidéki sajtó is olyan, ami részben fel van dolgozva, de csak részben. A szegedi lapok nagyon érdekesek, a nagyváradai lapok is érdekesek, Nagyváradon nagy sajtó volt, több napilap jelent meg, színvonalas napilap. Volt egy esetem, csak hogy a szakma nehézségeit ecseteljem. Egyszer voltam kutatni Romániában néhány hétig. Nem volt egy kellemes dolog, a hatvanas évek elején, de kaptam egy lehetőséget csere alapon. Bukarestben is voltam az ottani párttörténeti intézetben, és aztán elmentem Kolozsvárra és Nagyváradra. Nagyváradon volt anyag, mindenféle anyag, többek között sajtóanyag. Én kerestem a nagyváradai napilapokat, de a könyvtárban mondták, hogy sajnos nem szerepel a katalógusban, és erre a szobában tartózkodó román takarítónő megszólalt, természetesen románul, hogy van egy szoba itt és itt, és ott mindenféle magyar nyelvű újságok hevernek a földön. Megnézték ezt a szobát és ott voltak a forradalom alatti magyar újságoknak a példányai. Megkértem őket hogy egy-két forradalom alatti újságból csináljanak nekem fotókat. Akkor még nem volt olyan fejlett az informatika, fotókat lehetett csinálni, meg is ígérték, majd nem történt semmi.

Két évre rá a bukaresti párttörténeti intézet igazgatóhelyettese, aki egyébként egy tábornok volt, ahogy Romániához illik, elolvasta a *Határban a halál kaszál* című kiadványt, Prónay naplóját.³⁵ Ebből a szerkesztők bizonyos dolgokat kihagytak, nem azért, mintha ennek valami különös oka lett volna, hanem mert a Prónay terjengősen írt, sok mindent leírt kétszer, sok mindent rövidítettek rajta, de minden különösebb szándék nélkül. Ez a tábornok írt nekünk, itt dolgoztam akkor a Párttörténeti Intézetben, hogy szeretne fotókat kapni a Prónay-napló kihagyott részeiből. Az első gondolatom az volt, hogy megírom neki, hogy azokban nincs semmi különös, de ismerve a román kollégákat, gondoltam, hogy ő ezt úgysem hiszi el nekem. Ápoljuk a román–magyar barátságot, mibe kerül, lefotóztattam és elküldtem neki a Prónay-naplóból kihagyott részeket. Néhány héttel később megkaptam a két évvel azelőtti anyagot, minden különösebb kommentár nélkül. Vannak még külföldön megnézhető anyagok.

Csoma Lajos

Köszönöm a beszélgetést!

Jegyzetek

- ¹ Hajdu Tibor, *A magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969.
- ² Lásd ehhez György László tanulmányát: Észrevételek a Horthy-rendszer historiográfiájáról. *Eszmélet*, 114. sz. (2017. nyár), 155–169.
- ³ Réti László (1908–1992) történész, 1948–1957 között a *Munkásmozgalmi* (később *Párttörténeti*) *Intézet*, majd az Új Magyar Központi Levéltár igazgatója.
- ⁴ Hajdu Tibor első könyvéről van szó: *Tanácsok Magyarországon 1918–1919-ben*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1958.
- ⁵ Természetesen lehet ma kritikával viszonyulni az akkori „indoktrinációhoz”, de ezt a második világháború szörnyű tapasztalatainak a fényében (is) értékelhetjük. Lásd ehhez Ferge Zuzsa: *Nem cserélek elveket. Életút-beszélgetések*. Készítette: Weiler Katalin. Budapest, Kossuth Kiadó, 2016.
- ⁶ A hruscsovi „olvasás” egész Kelet-Európában érezte hatását. A desztalinizáció Kun Béla alakjának újraértékeléséhez is hozzájárult.
- ⁷ 1956 februárjában itt hangzik el Hruscsov híres beszéde, amelyben leleplezte Sztálin bűneit.
- ⁸ Mód Aladár (1908–1973) egyetemi tanár, a marxista történetírás egyik központi alakja.
- ⁹ Hajdu Tibor: *Tanácsok Magyarországon 1918–1919-ben*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1958.

- ¹⁰ Vágó Béla (1881–1939), a Tanácsköztársaság népbiztosa, később a sztálini koncepciók perék áldozata.
- ¹¹ Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979/1990. Az első kiadást kivonták a könyvterjesztésből, és csak kutatók kaphattak a raktáron lévő példányokból.
- ¹² A baloldal kriminalizálásához lásd György László: i. m.
- ¹³ Linder Béla (1876–1962), a Károlyi kormány minisztere. A jobboldali mitológia hozzá köti a hadsereg leszerelését, de valójában a hadsereg önmagát szerelte le, a katonák egyszerűen hazamentek.
- ¹⁴ Haubrich József (1883–1938), szociáldemokrata politikus, a Tanácsköztársaság népbiztosa.
- ¹⁵ Nagyatádi Szabó István (1863–1924) parasztpárti politikus, a közép- és kisbirtokosok érdekeinek képviselője.
- ¹⁶ Tormay Cécile: *Bujdosó könyv*. Feljegyzések 1918–1919-ből. Budapest, 1925.
- ¹⁷ Gratz Gusztáv: *Forradalmak kora. Magyarország története, 1918–1920*. Budapest, 1935.
- ¹⁸ Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzeiben*. Első megjelenés: München, 1923.
- ¹⁹ Andics Erzsébet (1902–1986) történész, akadémikus, tanszékvezető, tudományos és politikai vezető posztok betöltője, a marxista-leninista ideológia egyik fő képviselője a történettudományban.
- ²⁰ Horváth Zoltán (1900–1967) író, történész, politikus. Az említett könyv: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története 1896–1914*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1961.
- ²¹ Nemes Dezső (1908–1985) történész, akadémikus. Vezető beosztásokban dolgozott, 1959-től az MSZMP Politikai Bizottságának tagja.
- ²² Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969.
- ²³ Siklós András (1922–1994), történész, egyetemi tanár.
- ²⁴ Kállai Gyula (1910–1996), a Kádár-korszakban vezető beosztású politikus.
- ²⁵ Sík Endre (1891–1978) vezető beosztású politikus, diplomata
- ²⁶ Litván György (1929–2006) történész. 1956-os tevékenységéért bebörtönözték.
- ²⁷ Hajdu Tibor: *Közép-Európa forradalma, 1917–1921*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1989.
- ²⁸ Miskolczy Ambrus (1947–) történész.
- ²⁹ Kassák Lajos: *Egy ember élete*. Első kiadás: Budapest, 1932.
- ³⁰ Péteri György: *A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1979.
- ³¹ Sinkó Ervin: *Optimisták*, illetve *Egy regény regénye*.
- ³² Laczkó Géza: *Szent Iván tüze*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.T., 1932.
- ³³ Szántó György: *Fekete éveim*. Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh, 1935.
- ³⁴ Cserny József (1892–1919) a Tanácsköztársaság öntörvényű különítményparancsnoka
- ³⁵ Prónay Pál: *A határban a Halál kaszál*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963.

Az együttműködési formula

A magyar írástudók és a Tanácsköztársaság

A Tanácsköztársaság író értelmiségéről szóló régebbi írásomat azzal az állítással indítottam, hogy a progresszív értelmiség aktívan részt vett a Tanácsköztársaság kulturális életében, és a hivatalos kultúrpolitika a maga részéről lehetővé tette ezt az együttműködést.¹ Ezt a megállapítást mai tudásommal is vállalom, sőt, hangsúlyozom fontosságát egy olyan korban, amely kézzel-lábbal, elképesztő tudatlansággal tiltakozik a közösségvállalás ellen történelmünk eme fontos epizódjához jó indulattal viszonyuló alanyokkal. Ugyanakkor szükségesnek tartok hozzáfűzni néhány fontos megfigyelést. Mindenekelőtt, nem egyértelmű, ki sorolható a progresszív értelmiség körébe. Célszerűbb úgy fogalmazni: a magukat a progresszió táborába soroló értelmiségiek vállalták a proletárhatalommal való kollaborálást. De ma a modernekként számon tartott írástudók között is számos intellektuel visszavonult a proletárdiktatúra idején, sőt, olyan is akadt, aki elhagyta az országot. Kijelentésem érvényének időbeli korlátot is kell szabnom: a Kommün kikiáltása idején az együttműködő értelmiségiek még nagy számban képviseltették magukat, de az idő haladtával egyre nagyobb mértékű szembefordulást vagy a szolidaritás nagyfokú gyengülését tapasztalhatjuk. Ennek egyik legfontosabb példája Babits fordulata. A megszorítás egy módszertani megfontolást is szükségessé tesz. Amikor rövid ideig tartó történeti folyamatból vonunk le következtetéseket, ugyanolyan óvatosságnak kell lennünk, mint ha egyetlen esetből általánosítanánk. Sem azt nem tudhatjuk, hogyan járt volna el kulturális kérdésekben a proletárhatalom, ha tartósan fennmarad, sem azt, hogy az értelmiség a kezdeti jóhiszemű és jóindulatú deklarációk után mennyire tartott volna ki az új rendszer mellett.

Ami biztosan állítható és tanulmányozható, hogy kialakult a hatalom és az intelligencia közötti *együttműködés formulája*. Kétélyek felmerülhetnek arra nézve, hogy az ilyen kijegecesedett gondol-

kodási séma mögött milyen egyéni számítások, félelmek, játszmák húzódhattak meg. A kollektív érvényű, külön-külön változatokban megfogalmazott egyetértés kinyilvánítása azonban nem tagadható még akkor sem, ha a konszenzust valló írástudók utólag szégyellték, vagy csak egzisztenciális okokból letagadták egykori egyetértésüket. Létrejöttéről két ellentétes értelmezés lehetséges. Az egyik szerint a háború hányattatásaiban kínlódó, egzisztenciájában elbizonytalanodott értelmiség 1919 tavaszán azt fogalmazta meg, hogy hajlandó alávetni magát az új hatalom kényszereinek. A másik interpretáció szerint, amellyel én magam is egyetértek, a magyar írástudók a háború évei alatt ellenzékiévé váltak, egy részük balra tolódott, radikalizálódott, s nyitottá vált olyan új alternatíva elfogadására, sőt, támogatására, amely az eddig csalódást keltett politikai irányítással gyökeres szakítást ígért.

A két ellentétes magyarázat egy ponton összeilleszthető: Az egzisztenciájában elbizonytalanított értelmiség korábbi pozitivista lineáris haladáshitét a háború vége felé apokaliptikus időtapasztalat váltotta fel. A feltartóztathatatlanul előre haladó evolúció biztonságtudata helyén valami világtörténelmi fordulat előérzete uralkodott el, legyen ez pozitív előjelű felkészülés, várakozás vagy negatív előjelű szorongás vagy egyenesen pánik. „Mindenki újakra készül” – ahogyan Ady fogalmazta. Egy kataklizma bekövetkezésére számítottak, ami mindent gyökeresen megváltoztat. Olyan horderejű fordulatra, amilyenre a történelemben precedensként csak a kereszténység megszületését és dicsőséges kibontakozását találták a lehanyatló pogány antikvitás romjain. Az ismeretlen kimenetelű történelmi kataklizma egyszerre váltotta ki a szorongás és a reménykedés érzését. A jövőbe vetett bizalom forradalomvárásként, a bekövetkező változások iránti nyitottságként fogalmazódott meg. Az ókereszténység forradalmának modern megismétlődésére való készülődés kivételesen tág gondolkodási keretet jelentett, amelybe egyaránt beletartozott a radikalizmus és a vallási hagyományra való támaszkodás: szélső változatában forradalmi messianizmusként öltött testet, de – mint a *Varázshegy* Naphtájának szájából halljuk – az új középkor meghirdetése is lehetett.

A Kommün születésekor előtérbe kerülő messianizmus nem mindenkit hatott át. Voltak, akik tevőlegesen, olykor fanatikus elköteleződéssel hajlandók voltak a forradalmi célok megvalósítására. De az értelmiség széles köre kapott ebből a szellemből akkora adagot, hogy ha ők maguk személy szerint nem is mozdították elő, de elfogadták, tudomásul vették, legalábbis megfontolásra méltónak ismerték el

a szemük előtt lezajló változásokat. Nem nehéz példákat találnunk arra, hogy a kort, amelyben élnek, az őskeresztény és a késő római korfordulóhoz hasonlították. Különösen tanulságos attól a Kosztolányitól idézni, aki a kommün bukása után jobboldaliságával tüntetett. Írásának apropóját Petronius *Satyriconja* nevezetes részletének, a *Trimalchio lakomájának* a közelmúltbeli magyar fordítása adta:

Olvasás közben gyakran elmosolyodom a hasonlóságon és megismerem a Néró-korabeli kérkedőkben, pazarlókban, őrzöngőkben a mai hadi gazdagokat. Azután végiglúdbőrzik hátamon a hideg. Mégis egy óriási műveltség romlását látom itt. Arra gondolok, hogy a mai, európai kultúra is épp így bomladozik ezekben a napokban. Nem lehetetlen, hogy egykor, ezer év múlva, majd ugyanúgy olvassák a mi dekadenseinket, akik egy elfinomult világ tündérszépségeiről számolnak be... Igen, ijedelmesen hasonlít egymáshoz ez a két kor. Mind a kettőben egy tőkés osztály ért meg az elpusztulásra. Trimalchio úr pedig a latin verseket szavaló, bizonyára nem is sejtette a végét és lenézően beszélt volna azokról a sápkóros, mosdatlan szegénylegényekről, kik már közvetlen az ajtai előtt álltak és hirdették az első nagy forradalmat, a kereszténységet. Félek, hogy az *Esztendő* közleménye – ez a nagyon régi írás, mely több mint 1919 éves – ma nagyon is időszerű.²

Kosztolányi a hatás kedvéért kicsit túlbecsüli a régi írás életkorát, de a párhuzamot, Néró korára alkalmazva, megismételte *Nero, a véres költő* című regényében. Seneca, a császár nevelője és udvaronca hasonló megvetéssel említi a kor forradalmárait, a mosdatlan szegényeket, Krisztus követőit. Távolról sem ő az egyetlen, aki ezzel az analógiával él. Juhász Gyula *Forradalmi Kis Kátéjában* a marxi tanítást új evangéliumnak nevezi.³ A kor politikai főszereplői ebben a kétezer éves mintára íródo új evangéliumban kaptak szerepet. Az 1919. január 15-én meggyilkolt Karl Liebknecht a korabeli sajtóban tragikus hősként, az új hit mártírájaként tűnt föl.⁴ Leninben és Trockijban ellenben a forradalmi vallás pápáit látták.⁵ Az eljövendő kommunizmus isten országa a földön. Móra Ferencet az „elvtárs” megszólítás a „christianus” őskeresztény megszólításra emlékezteti.⁶ A kapitalizmus természetesen a züllött, hanyatló, erkölcstelen és kegyetlen pogány Róma megfelelője. Juhász Gyula szerint, az öngyilkos Weisz Manfréd egy császárkori római arisztokrata, Petronius kései, torz reinkarnációja.⁷

A kritika hivatása című, aláírás nélkül megjelent cikk a következőképpen fogalmazza meg ezt az analógiát:

A maihoz egyebekben is hasonlított a kereszténység első századainak küzdelme, Krisztus-váró erős hite, az elnyomottak megtorpanása és azt követő önfeláldozó harca, örült, elfajzott és kegyetlen urai ellen. És amennyire meggyőző, felemelő, nemesítő és világmegváltó volt akkor a hit a régivel szemben, amennyiben az egész társadalom képét és struktúráját megváltoztatta, mint most és miképpen most is alulról tört a megváltás magának utat fölfelé, annyira analóg az eset a művészetben is. Mert társadalmi és kultúrharc volt a kereszténység érvényesülése, csak úgy, mint a kommunizmus térfoglalása.⁸

A párhuzam egy régi történelmi helyzettel és folyamattal világít meg egy, a jelenben kibontakozóban lévő eseménysort. Ez képezi a magját annak a szélteben elterjedt történetfilozófiai sémának, amellyel a kortársak az elmúlt évezredeket egységbe rendezték. A Tanácsköztársaság hónapjait megelőző és követő időszakban Hevesy Iván élt vele. *A festők világnézete* című cikkében abból indul ki, hogy a művészetben van világnézet. A világnézet „belső lelki forma”, amely „a társadalmi forma képére és hasonlatosságára” alakult ki. Társadalom és világnézet összefüggését a középkor társadalma és művészete közötti szerves kapcsolattal illusztrálja. „A középkor társadalma hierarchikus, egymás fölé” rétegzett – írja, és így folytatja:

A középkor világnézete, erkölce és logikája ugyanilyen: a tetteket egy legfelsőbb parancsoló eszme (Isten) vezeti, minden dolog egy hierarchikus rangsorba kerül és értékét az szabja meg, hogy milyen viszonyban van a legfelsőbb ideával. Ezt a világszemléletet kifejező keresztény, gótikus művészetnek a formája, kompozíciója (nemcsak tartalma!) ugyanilyen hierarchikus szellemű. A középkori művészt a dolgok önmagukért nem érdeklik, azok csak fokozatos értékű eszközök egyetlen, uralkodó eszme kifejezésére.

A középkor művészete, Hevesy szerint, egy fejlődés kezdőpontja, amelynek végpontja a jelenben útjára induló, de virágkorát csak a jövőben elérő kommunista művészet. A középkor gótikus művészete és a kommunizmus művészete egy fejlődési görbe hullámhegyén helyezkednek el, közöttük meredezik a polgári művészet szakadékjá, amely a XIX. század végére érte el mélypontját.

A kommunista kor társadalmáról Hevesy a következő látomást rajzolja meg:

A kommunizmus megszüntet minden hierarchiát, alá és fölérendelést, nem is hierarchia fogja a társadalmat egy szerves egységbe építeni, hanem az egymás mellett, együtt ható szabad egyéni erők egyensúlya.” Az új művészet, „az új festészet” is olyan formájú lesz, mint az elkövetkező társadalmi forma: a kommunizmus. „Minden létezőnek egyforma jelentősége és értéke van a szépben és együtt benső egyensúlyban érzetik a természetnek és a társadalomnak rendjét és lényegét.

Milyennek látja Hevesy a két nagy korszak, a keresztény középkor és a kommunizmus közé eső történelmi hullámvölgyet, amelyben a keresztény kultúra felbomlik és megteremtődnek a kommunista kultúra előfeltételei?

A középkor éppen úgy, mint a küszöbön álló kommunizmus, internacionális és szociális volt. Felbomolva helyet adott egy nacionális és individuális kultúrának. Ez a kultúra a középkor despotikus rendje helyett egy anarchikus, kompromisszumos demokrácia felé fejlődött, hite, vallása megalkuvó, felemás liberalizmussá züllött; ideális stílusú, hatalmas művészete pedig formátlan, művészietlen naturalizmusba feneklett bele. A naturalizmus nem művészet, még kevésbé jelent világnézetet. Ellenkezőleg, a világnézet hiányát, egy materialisztikus, egyénieskedő, földhöz ragadt szellemi vegetálást. Nem jelenti a formát, hanem a formátlanságot, nem valamely logikát, lelki struktúrát, hanem strukturálatlanságot, nem valamely erkölcsöt, hanem az erkölcstelenséget.⁹

Ez a történelmi hullámvonal képezi Tóth Árpád nevezetes *Az új Isten* című versének szemléleti háttérét is, párhuzamba és ellentétbe állítva a keresztény vallás Istenét az új, „vörös Istennel”, s mindkettőt konfrontálva a világot a két vallási forradalom között irányító kapitalista Mammonnal.

Ebből a nagyvonalú, sőt, elnagyolt történelmi sémából, amelynek közelebbi vagy távolabbi rokonaira könnyű rábukkanni Ruskin *Velen-ce kövei* című könyvétől Spengleren át Thomas Mann *Varázshegyéig*, Hevesy egy nagyon is konkrét és brutálisan valóságos következtetést von le:

Az új világban a naturalizmusnak, ennek a szellemi nimolizmusnak éppen úgy el kell tűnnie, mint az anarchikus kapitalista termelésnek. Aki az elmúlt rohadt kultúrát akarja visszahozni, az éppen olyan ellenforradalmár, mint aki a kapitalizmust óhajtja vissza ... tűnjenek el, alkudjanak bele az új rendbe, ha nem bírják új erővel, új lélekkel; jók lesznek talán napszámosainak.¹⁰

A történetfilozófiai hullámgörbét épp a mának szóló üzenete tette hatékonyá, és azok voltak rá a legérzékenyebbek, akik a züllött, önző kizsákmányoló kapitalistától, vagy a liberális polgárt kiszolgáló írástudó típusától kívántak elhatárolódni, akik abban voltak érdekeltek, hogy új erőt, új lelket mutathassanak föl, hogy ne kelljen pusztán bealkudniuk az új rendbe, hogy ne napszámosokként, hanem a születő közösségi társadalmat megalkotó egyenrangú építő mesterekként számoljanak velük. Ezért egy korforduló részeseinek láttatták magukat, amelyben szemben állnak egymással a munka és a kizsákmányolás, a szeretet és a gazdagság világa, illetve konfrontálódik egymással a dekadens, erkölcstelen, individualista és az új, hitteljes, erkölcsös, kollektív művészet és kultúra, s amelyben ők az előbbi választják.

A történetfilozófiai analógiaként, majd sémaként leírt gondolkodási formulával nem a háború végén, a forradalmak napjaiban találkozott először a magyar értelmiség. A századfordulótól kezdve egyre több elemét dolgozta ki a kritika és az újságírás, s a részletek egyre koherensebben épültek egységes gondolatmenetbe. Egyre több és erőteljesebb kritika érte – immár nemcsak konzervatív oldalról – az impresszionizmust, az esztétizálást, a dekadenciát, tehát azt a művészeti forradalmat, amelyet a Nyugat, a Nyolcak és általában a modernség első hulláma hozott magával. Egyik legismertebb megnyilvánulása Lukács Györgynek a Nyugattal szemben megfogalmazott cikke, *Az utak elváltak*, illetve *Esztétikai kultúra* című esszéje.¹¹ A szociáldemokrata értelmiség körében lefolytatott viták több eleme is beépült a gondolatmenetbe. Az avantgárd egymás után következő változataiban a nyugatos mozgalom kritikája egyre intenzívebbé és kiterjedtebbé vált, s ennek során a polgári, liberális gondolkodással és attitűddel, az esztétizáló, a beteges túlérzékenységgel kultiválásában tetszelgő gondolkodással szemben alternatívaként vázolódtak föl egyfajta felelősségteljes etikus, szociálisan érzékeny, tragikusra hangolt vagy épp ellenkezőleg eltökélten optimista és az egészséget mint értéket centrumba állító mentalitás kialakításának és gyakorlásának igénye.

Ez a folyamat közvetlenül a világháború előtt és alatt érte el kulminációs pontját. Még hozzá azáltal, hogy a kritikának lett fogantatja. Az esztétizáló modernség fészkeiben támadtak olyan hangadók, akik korunkban az őskeresztény forradalommal analóg, új, kollektivistá fordulat bekövetkezését várták, és hátat fordítottak az individualista, hedonista polgári világnézetnek és erkölcsnek. Leghamarabb talán Szabó Dezső indult el ezen az úton. *Az irodalom mint társadalmi funkció* című esszéjében már 1912-ben szociális irodalmat hirdetett a nyugatos költői reneszánsz abszolút individualizmusa helyett.¹² *A futurizmus: az élet és művészet új lehetőségei* című írásában pedig, 1913-ban felvázolja annak a gondolkodásmódnak az alapképletét, amellyel az 1919-es együttműködési formulában szembesültünk.

Két monumentális kor közötti alaktalan idő beteget vagyunk. A nagy epika nagy mitológia szétomlott – elkésett omladék-kövei még most is koppannak a lelkekben. Az új epika, új mitológia még csak most van ígérkezőben.” – kezdi gondolatmenetét. Majd így folytatja: „Dogmát, dogmát a mozaikra tört emberiségnek... Legyen bár a dogma csak egy mondat, adja a szocializmus vagy bármi, de jövőtől legyen terhes, de egész életet tápláló legyen.”¹³

A gondolat a rá következő években egyik irányban valóban a szocializmus vagy a kommunizmus eszmerendszere felé gravitált, miközben Szabó Dezső a nemzeti közösségi elvet választotta, annak xenofób következményeivel együtt. Mielőtt azonban erre a jobboldali fordulatra sor került volna, Szabó a Nyugat 1919. április 1-i számában letette a maga obulusát a proletárhatalom mellett is, saját gondolati fejlődésének fejleményeként fogalmazva meg az együttműködési formulát: „forradalom csak egy lehet: proletár-forradalom. Ellenforradalom, az egyetlen ellenség, a minden tragédia mélyén fenekedő Kain: a gyalázatos, gaz, gyilkos tőke.”¹⁴

Ady Endrére az esztétizáló, dekadens modernség egész pályája során csak részben volt érvényes. „A halál rokonának” vallotta ugyan magát, de eközben ellentétekből szövődő életművében fenntartotta a teljesség igényét, a választott közösségek (magyarság, szegénység, a közös javakban megrövidített rétegek: nemzeti kisebbségek, nők) harcos képviselőjét. Móricz Zsigmond a prózában hasonló pozíciót foglalt el. Nekik nem annyira irányt váltani, mint inkább csak irányt módosítani kellett, hogy eljussanak ahhoz a képlethez, amelyet fentebb együttműködési formulaként írtunk le.

Ezt az utat a háború alatt a Nyugat többi szerzője: Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád és Juhász Gyula is megtette (hogy a legismertebb szereplők körében maradjunk.) A *Nap nap után* című Babits-kronológia legutóbb megjelent kötete alapján jól nyomon követhető Babits útja.¹⁵ Részletesebben az adott keretek között nem térhetünk ki, hogyan válik egyre szorosabbá a költő barátsága Szabó Ervinnel,¹⁶ hogyan veszi föl a kapcsolatot Madzsar Józseffel,¹⁷ hogyan működik közre az antimilitarista mozgalomban,¹⁸ hogyan válik egyre aktívabb közéleti szereplővé az őszirózsás forradalom idején, hogyan kíséri el útjain a kultuszminisztert,¹⁹ hogyan beszéli le Schöpplin Aladár, hogy vezető szerepet vállaljon a Tanácsköztársaság oktatásának irányításában, hogyan foglalja el egyetemi katedráját a kommün alatt.²⁰ „Nem szabad elmulasztani, hogy... meg ne hajtsuk a tudomány komoly zászlaját az új szellem vörös lobogója előtt” – mondta első egyetemi előadásán.²¹

Annál kevésbé kell rekonstruálnunk Babits lépéseit, mert a tényleges életgyakorlatnál az együttműködési formula szempontjából fontosabbak a szimbolikus cselekedetek. Márpedig Babits e jelképes szintnek két pontján is éles kontúrral rajzolja meg a választás elé állított írástudók feleletét. A *veszedelmes világnézet* című cikkében arra mutatott példát, hogy egy felelősen gondolkodó értelmiségi akár még saját korábbi szellemi orientációjával is konfrontálódik, ha ezt valamilyen súlyos közösségi katasztrófa vagy bármely fontos humanitárius ok, amilyen az első világháború is volt, szükségessé teszi.²² Ezzel rokon, de egyfelől áttételesebb, másfelől személyesebb az augustinusi példa föllevenítése. *Ágoston* című esszéjében viselkedési mintaként rekonstruálja Augustinus paradigmátikus fordulatát, azt tehát, hogy római aranyifjúból, az élet élvezőjéből hogyan válik valaki a keresztény egyház egyik legnagyobb intellektuális szentjévé.²³ Az esszé szerzője az ezzel járó aszkétikus következményeket is vállalja. Aki az evangéliumok alapján tájékozódik a világban, annak számára a görög és a római művészet klasszikus szépségideálja érvényét veszti. Az artisztikum igényét az elmélyülés eszménye írja fölül.

A Tanácsköztársaság idején átstrukturálódnak a szellemi élet intézményi keretei, és az új konstellációban mindenki keresi a maga helyét. Az állapotok mindenütt – ez érthető – lebegőek, instabilak. Ebben a helyzetben sajátos megosztottság alakul ki az írók táborában. Az egyik oldalon azok az alkotók állnak, akiket együttműködési hajlandóságuk dacára – úgy érzik – a deklasszálódás veszélye fenyeget, a másik oldalon azok, akik a korábbi irodalmi életben nem érvényesülhettek, és

most a korábbinál jelentősebb, mi több: domináns, ha nem hegemon szerepet követelnek az általuk képviselt művészi iránynak.

Az előbbi csoportba általában az idősebb generáció polgári írói tartoznak, akiknek együttműködési hajlandósága nem jelenti művészi világképük teljes feladását, szociáldemokrata vagy kommunista álláspontra való helyezkedést, „csupán” már eddig is bebizonyított tehetségük felajánlását alkatuknak is megfelelő feladatok elvégzésére. Ők azok (Móricz, Krúdy, Kosztolányi, Karinthy, Juhász Gyula, Tóth Árpád), akik jelentős kapcsolati és szellemi tőkével rendelkeznek. Március 21. után ők nemigen vállalkoznak radikális fordulat végrehajtására, hanem odaadón hozzáilleszkednek az új realitáshoz.

A Tanácsköztársaság kikiáltására történt első reakciójuk görcsök, fenntartások oldódása, amit legjobban Kóbor Tamás fellélegzése fejez ki: „Rémképzeteink a vörös terrorról mást mutattak, égnek meredt tőle a hajunk. De nem így van, hála Istennek. S eszünkbe se jut már, hogy másképp képzeltük. Mi boldog pestiek!”²⁴ Molnár Ferenc cikkének már címe is ezt a megnyugtató hírt ujjongja világgá: *Ruhe in Budapest.*²⁵ Hogy a magyar értelmiség mennyire kész volt a társadalmi béke fejében együttműködni az új hatalommal, hogy alapjában véve mennyire egyetértett az adott történelmi pillanatban a radikális fordulat lényegével, a magántulajdon köztulajdonba vételével, azt elárulja Juhász Gyula alábbi mondata: „soha még a történelem folyamán nagyobb és mélyrehatóbb, sorsdöntőbb és jelentékenyebb változás kevesebb nehézséggel és megrázkódtatással nem ment végbe.”²⁶ Ez a mondat azt jelenti, hogy Juhásznak, mivel a polgárháborút, a vérontást sikerült elkerülni, eszében sincs az átalakulás kárvallottjai, a tőkések, a volt birtokosok és hatalmasok sorsán sajnálkozni.

A hatalomátvétel vérontás nélküli végrehajtása persze nem nyugtatja meg teljesen ezt az értelmiségi réteget. A későbbiekben sem mulasztják el hangsúlyozni a reálpolitika, a fölösleges erőszaktól való tartózkodás szükségességét. Ebben a tekintetben nagy súllyal esik a latba az a kemény összeütközés, ami Szovjetországban a tanácshatalom és a cári értelmiség között történt. A konfliktust úgy értelmezik, hogy Lenin mindenkit megkínált az új rendbe való békés beilleszkedéssel, de az orosz intelligencia nem élt ezzel a lehetőséggel, ellenségesen viselkedett, szabotált, és ezért megérdemelte sorsát.²⁷ Móra nemcsak az orosz értelmiség esetét hozza föl intő példaként, hanem a francia forradalmi konvent ellen fellázadt Lyon város tragédiáját is.²⁸ A mementó a magyar értelmiségnek szól, mert szerinte a magyar Kommün feloldotta, és ha nem kényszerül az ellenkezőjére,

a jövőben is feloldja a következetes osztályharc és a humanizmus áldilemmáját.

Az orosz példának van azonban egy pozitív oldala is. Íróink megnyugodva veszik tudomásul, hogy Gorkij és az ő vezetésével az orosz intelligencia megtalálta az új világba vezető utat.²⁹ Az is garanciát jelent számukra, hogy a kultúrpolitika vezetője Lunacsarszkij lett. „Ez így lesz nálunk is” – jelentette ki Magyar Lajos.³⁰ Az értelmiség és a hatalom viszonyának egy olyan képletét alakítják ki tehát írástudóink, és igyekeznek ezt megrögzíteni, amely szerint a magyar orvosok, mérnökök, írók nem szabotálják, hanem támogatják az új rendet, a vezetőik pedig habozás nélkül elfogadják és honorálják ezt a támogatást. Történelmi távlatból visszatekintve feltűnik ennek a biztonságkereső hivatkozásnak végtelenül szűk horizontja, önáltató jellege.

Teljes gyanútlanyságról azonban nincs szó. A kortársak jól tudták, hogy reménykedésük nem épül szilárd bizonyosságra. Egy elpusztult alkalom, az őszirózsás forradalom negatív tapasztalataira hivatkozva a Tanácsköztársaságot elfogadó cikkében Szabó Dezső brutális nyíltsággal, agresszív szókimondással vetette föl mindazokat a problémákat, amelyek akadályozhatják vagy nehezíthetik az új társadalmi rend és az együttműködést vállaló értelmiség harmonikus kapcsolatát.³¹ Két dolog aggasztja elsősorban a kor íróit. Egyrészt az irodalmi élet autonómiájának, az egyéni szellem szabadságának a kérdése, amelyre ez a kor különösen kényes volt, hiszen – különösen Közép- és Kelet-Európában – az értelmiség nem sokkal korábban vívott ki a maga számára egyfajta önállóságot. A másik, ezzel összefüggő kérdés a kritika szabadságának igénylése.

A kritika szükséges. Amikor egy régi világ dől össze, egy régi állam rombolódik szét és egy új állam, új termelési rend épül, elkerülhetetlenek a hibák. A sajtónak, a kritikának nemcsak az a feladata, hogy a forradalmat dicsőítse és az átmenet bajai, nyomorúságai közben az épülő új világ dicsőséges körvonalait mutogassa, hanem az is, hogy a hiányokra éppúgy rámutasson, mint a haladásra... – írja Magyar Lajos.³²

Az alkotók általában nem a Szabó Dezső-i agresszivitással, hanem konstruktív modorban fogalmazzák meg aggályaikat, azaz olyan, kíváncsúnak vagy egyenesen megvalósultnak tekintett modelleket alakítanak ki, amelyek kiküszöbölik a régi irodalmi élet hibáit, de nem törlik el azokat az előnyöket, amelyeket az mégis tartalmazott.

Magyar Lajos szerint, „a Tanácsállam nem akar uniformizálni, nem akar hozzányúlni a művészi termeléshez.” Programja: szervezés a termelésben és elosztásban, „anarchia, szabad kielézési lehetőségek a szellemi javak teremtése terén.”³³ Móricz pedig úgy gondolja, hogy „a kommunizmus, amelytől naiv képzelődők azért féltek, mert a falanszter tömlőcét látták benne, meg fogja hozni az individuumok valódi kivirágzásának nagyszerű korszakát.”³⁴

A hatalom nagyvonalúságának, rugalmasságának ellentételezéseként az írástudók teljes alkalmazkodást helyeznek kilátásba. Juhász Gyula például a művészt polgárból egyszerűen proletárrá változtatja. Az orosz értelmiség szembefordulását a forradalommal azzal magyarázza, hogy „nem jutottak proletár voltak osztálytudatára”, azaz szerinte az értelmiségi, így az író is szellemi proletár, és aki az új rend mellé áll, abban a proletár-lét válik öntudatosá.³⁵

A művészt azok is a kapitalizmus, a tőkés könyvkiadás és újságírás anyagi és erkölcsi áldozatának tekintik, a pénz rabszolgájaként fogják fel, és ekként állítják szembe a kapitalistával, akik nem mennek el a proletárral történő azonosításában addig a pontig, amelyre Juhász Gyula eljutott. Nemegyszer – mint Bródy Sándor – saját személyes sorsukkal illusztrálják az író tragédiáját a kapitalista viszonyok között.³⁶ Móricz Zsigmond egyik előadásában Ady Endrét forradalmár költőnek nevezi, aki a pénz rabságában sínylődött. Az Adyban megtestesült művészmodellben felismerhetjük az együttműködő értelmiségi típusát, Ady nevének ekkori óriási presztízsével hitelesítve.³⁷ Ez az enyhén idealizált kép az együttműködő íróról Móricznál később is visszatér:

Ötszázötven harcos és nincs köztük egy sem, aki valaha fölemelte volna szavát a zsarnokság, a testvérgyilkolás, az önzés, a kapzsiság, a fizikai s szellemi kizsákmányolás, az egyénnek az egyénnel való aljas, pribék, undok uralkodásának belső és lelkes dicsőítésére.³⁸

Ha ezek az író-önarcképek megszólalnak, megmozdulnak, augustinusi szavakat hallunk tőlük, és az ő gesztusait látjuk megelevenedni. Bródy a következőképpen tagadja meg saját múltját, és tesz fogadalmat az új hit mellett: „Majdnem minden utóbb írt szindarabom harmadik felvonása rossz. Mert majdnem minden harmadik felvonásomat meg kellett lágyítanom az akkori publikum számára, bár nem akartam” – teszi elének az annyiszor pellengérre állított megalkuvó polgári művész önarcképét. Idézett szavai szinte a kommunista moz-

galomban kötelező önkritika későbbi gyakorlatának rossz emlékét idézik föl az olvasóban. De így folytatja: „De most eljött a mi időnk. Meglássák, hogy amikor se hamis becsvágy, se pénzvágy, vagy a pénznek rettenetes kényszere nem uralkodik fölöttünk, mit tudunk mi csinálni!”³⁹

Mivel a művész mostohagyereke volt a régi Magyarországnak – így Krúdy – nincs mit sajnálnia tegnapi életéből.⁴⁰ Ő is, Kosztolányi is rezignáció nélkül számol le mindazzal, ami eltűnik a jelenből.⁴¹ Ez a beállítódás megnyitja az utat a kapitalizmus, az elsüllyedt világ bírálata előtt, megnöveli a satirikus hajlamot ezekben az írókban. Szép Ernő a hozományvadász vőlegényt gúnyolja ki, aki – nem lévén érdekében az új tulajdonviszonyok között – visszakozik a házasságkötéstől.⁴² Móra Ferenc az úri osztályok anakronisztikussá vált etikettjét tűzi tollhegyre.⁴³ Nagy Endre egy felfuvalkodott, megérdemelten deklasszáldott hivatalnok portréját rajzolja meg.⁴⁴ Ezt a műfajt egyébként Nagy Lajos műveli a legnagyobb kedvvel, de őt az együttműködő értelmiségnek inkább a másik, radikálisabb csoportjába sorolhatjuk.

Az új rendhez való illeszkedés eredményeként megváltozik az írók e csoportjának orientációja, feladatvállalásuk tárgya. Kedvenc fogásuk magukat a régi és új közönséghez való viszonyuk kontrasztjában bemutatni. Felerősödik műveikben a szociális részvét hangja, mint például Kosztolányi *Csúnya Mariska*, *Szép Mariska* című írásában⁴⁵ vagy Somlyó Zoltán verseiben. Szép Ernő érzékenyen rajzolja egy tüntetés munkásfiguráit.⁴⁶ Krúdy pedig a balatoni kompjárat evezősei munkamozdulatainak leírására aknázza ki egészen más természetű tárgyakon csiszolódott stílusművészetét.⁴⁷ A jelen valóságát talán Móricz rögzíti-elemzi legtevékenyebben riportjaiban, tudósításaiban.

Az együttműködő értelmiség másik csoportja szellemében radikálisabb, életkorában általában fiatalabb volt. Több irányból verbuválódtak. A szociáldemokrata ellenzékéből, a kibontakozó kommunista mozgalomból, Lukács György tanítványaiból, a magyar avantgárd mozgalom szűkebb vagy tágabb köréhez tartozó ifjakkól válogatódott ki egy intranzigens csoport, amely kritikusan, olykor ellenségesen lépett föl a fentebb jellemzett réteggel szemben. Szigorú világnézeti és etikai kritériumokkal szembesítik őket. Saját, példamutató elkötelezettségüket hangsúlyozzák a forradalom ügye mellett. A polgári múltú művészt, aki már ismertségre tett szert, s presztízst szerzett az előző rendszerben, de egyben bele is bonyolódott a polgári sajtó és könyvkiadás bármikor kétesnek beállítható üzleti ügyeibe, nem proletárként, hanem szellemi kizsákmányolóként a kapitalizmus ki-

szolgálasával gyanúsítják meg. Móricz idézett apológiájával szemben múltbeli bűnöket hánytorgatnak föl velük szemben. Kétségbe vonják kinyilvánított fordulatuk őszinteségét. Nem riadnak vissza attól sem, hogy jelentős művészeket ügyeskedőkkel, átvedlőkkel, ún. „átváltozó bűvészekkel” egy szintre nivellálják. Idejét múlt tradíciók képviselőivel vádolják meg őket. Egyetlen idézettel érzékeltetem ezt a radikalizmusból és generációs önbizalomból összeötvöződő türelmetlenséget. Mácza János *Szocializálták a színházakat* c. cikkében így ír:

A legteljesebb mértékben helyeseljük tehát, hogy az előadások előtt írók magyarázzák a közönségnek a mai forradalom jelentőségét, utasításokat adnak, hogyan kell élnie... De nem helyeselhetjük azt, hogy ezeket a bevezető előadásokat olyan emberek tartják, akik a forradalom napjáig teljesen távol állottak a kommunizmus lényegétől, sőt, az új világfelfogás szempontjából kompromittált egyének. Nem helyeseljük az össz szempontjából, mert közhelyeket mondani nem érdem és nem eredményes munka, csak a lényeg átélésének forróságával átítatott egyének adhatják meg ezeknek a magyarázó propaganda felolvasásoknak azt a primér szuggesztív erőt, amit el kell várnunk tőlük. Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Gábor Andor, Molnár Ferenc, Babits Mihály, Móricz Zsigmond nem ezek az emberek.

Polgári, impresszionista, klasszikus, dekadens, nacionalista ideológiákkal átítatott emberek, akik a legjobb esetben is, csak osztályirodalmat csináltak vagy faji, vagy klasszikus irodalmat. Kompromittált művészek, akik amellet nem is érezhetik a kommunizmus lényegét. Vannak írók, művészek, akik meg tudnák csinálni ezt az egészséges és szükséges propagandát, vannak írók, akik nemcsak a szovjet-kormánynak akarnak szolgálatot tenni, hanem az eszmének, az egész világnak, a saját világukkal. Vannak: mindenki tudja. Használják fel ezeknek az embereknek a munkáját, hogy amazok tanulhassanak addig, próbálják megélni a jövő kultúrájának lényegét!⁴⁸

Hasonlóan éles kirohanásokat még bőven lehetne idézni azokkal az értelmiségiekkel szemben, akik azt hiszik, elég, ha lojálisak a szovjet-kormány iránt, de a tendencia veszélyességét ez a Mácza-idézet is nagyon jól mutatja. Addig, amíg a befutott művészek, írástudók pozícióját megszerezni kívánó fiatalok csak konkurenciaként léptek föl, nagyobb baj nem fenyegette az együttműködő értelmiséget. Amennyiben azonban a riválisok hatalmi pozícióra tettek volna szert, a küzdelem komolyra fordult volna. Ezért volt nagy jelentősége

annak, hogy a Kommün kulturális vezetése, Kunfi Zsigmond népbiztos és helyettese, Lukács György a már szellemi tőkével rendelkező művészeket, tudósokat vette védelmébe:

A Köznevelési Népbiztos semmiféle iránynak vagy pártnak irodalmát hivatalosan támogatni nem fogja – jelentette ki Lukács. A kommunista kultúrprogram csak jó és rossz irodalmat különböztet meg és nem hajlandó sem Shakespearet, sem Goethet félredobni azon a címen, hogy nem voltak szocialista írók. De nem hajlandó arra sem, hogy szocializmus címen ráeressze a dilettantizmust a művészetre. A kommunista kultúrprogram az, hogy a legmagasabb és legtisztább művészetet juttassa a proletariátusnak és nem fogja engedni, hogy politikai eszközzé rontott vezércikk-poézissel pusztítsák az ízlését. A politika csak eszköz, a kultúra a cél. Ami tiszta irodalmi érték, azt támogatni fogja a köznevelési népbiztos, bárholonnan jön is és csak természetes, hogy elsősorban fogja támogatni a proletariátus talajában nőtt művészetet – amennyiben művészet.⁴⁹

Ez a kultúrpolitikai koncepció messzemenően alkalmas volt az együttműködő író értelmiség esendő, bátortalan, de tehetséges, és mind korábban, mind később jelentős értékeket felmutató csoportjának megnyerésére, az „együttműködő tudat” megerősítésére, az együttműködési formula érvényben tartására, és az adott történelmi pillanatban e réteg megvédésére. Magát Kun Bélát is jobban irritálta a radikálisnak, kezelhetetlennek bizonyuló neofita fiatal értelmiség, mint a – nemcsak, hogy már jelentősebb teljesítményt magáénak mondható, de épp polgári gyengéik miatt jobban kézben tartható, vagy ilyennek vélt – idősebb nemzedék, s rövid távon ez a Nyugat körének, a Nyolcoknak, Bartók és Kodály zenéjének, Ferenczi Sándornak, Mannheim Károlynak kedvezett (hogy csak a legismertebb szereplőkre utaljunk).

Ebből azonban hiba lenne túlzó következtetéseket levonni. Az épp hogy kiépült kapcsolat szálai a hatalom és az együttműködő értelmiség között nagyon hamar fesleni és szakadozni kezdtek. A történet úgy lenne kerek, ha nemcsak a színét, de a fonákját is vizsgálat tárgyává tennénk. Sorra kellene vennünk, milyen erők, milyen okok, milyen szellemi tendenciák hatottak a dezintegráció irányában? A Tanácsköztársaság túlságosan rövid életű volt ahhoz, hogy ez utóbbi folyamatokról elégséges mennyiségű információ halmozódhatott volna össze a teljes kép rekonstrukciójához.

Tanulmányomban azonban nem a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájának értékelésére vállalkoztam. Kizárólag az együttműködési formula tanulmányozása volt a célom. Ez a gondolkodási séma önmagában is érdekes jelenség, szellemi érték. A modern értelemben vett intelligencia kialakulásának kollektív terméke, a modernizáció gyümölcse. Olyan szellemi építmény, amelybe sok bejáraton lehetett belépni, teljesen szilárd, rögzített formában sohasem létezett, hanem annyi változatban újjult meg, ahány szereplő igénybe vette. Mégis meggyőző erővel mutatja, hogy a századelő magyar értelmisége nem parancs-végrehajtás szerűen vetette magát alá az új hatalom igényeinek, még ha képmutatással, mimikrivel találkozhatunk is részükről, hanem több éves fokozatos balra tolódás következtében kialakult diszpozíció lépett működésbe akkor, amikor a történelem napirendre tűzte a radikális politikai fordulatot. Ez a kollektív szellemi építmény ugyanakkor mutatja a polgári kultúra és a szocialista eszmerendszer közötti átjárhatóságot, hogy a modernség jegyében radikalizálódó liberalizmus át tudta lépni a maga árnyékát. Ennek a szellemi alakulatnak a szubsztrátuma a polgári vagy történelmi középosztályi gyökereitől elszakadó értelmiségi tudat, anélkül, hogy ez a réteg önálló osztályként tételezné magát.

A balra tolódása során magáévá tett szociális érzékenység és más erkölcsi és esztétikai értékek, a folyamat sodrában leküzdött gondolati, szemléleti, erkölcsi, ízlésbeli korlátok mértékéről és tartósságáról lehet vitatkozni. Láttuk, hogy a rivális kortársi törekvések nem is képlekedtek e változások őszinteségének és fennmaradásának kétségbe vonásával. A keresztény kurzus vehemens támadásai a „destrukció” ellen, a trianoni döntések brutális hatása, a jobboldaliság új változatainak kibontakozása később kifejtették fékező és eltérítő hatásukat erre a rétegre, amely 1919-ben egyértelműen kifejezte hajlamát egy baloldali fordulat támogatására.

Kétségtelen, hogy az adott körbe sorolható írók nem hoztak létre olyan műveket 1918–1919-ről, mint Nagy Lajos *1919, május* című elbeszélése, Sinkó Ervin *Optimisták* című regénye vagy Kassák önéletrajzának a korszakot feldolgozó fejezetei. De Kosztolányi Édes Annájának, Babits *Cigány a siralomházban* című versének vagy Móricz munkásságának a karakterén felismerhető, maradandó nyomokat hagyott a Tanácsköztársaság idejének tapasztalata, még ha nyilatkozataikban el is határolódtak a „vörös terror” szélsőségeitől.

- ¹ Tverdota György: A magyar irodalom és a Tanácsköztársaság. In: 1919 – a Tanácsköztársaság hatása a filmművészetre. *Filmtudományi Szemle*, 28. szám [VIII. évfolyam (1979) 5. szám], Budapest, Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 1979., 61–71.
- ² Kosztolányi Dezső: A latin Lipótváros, *Pesti Napló*, 59. évf. 1919. március 9.
- ³ Juhász Gyula: Forradalmi Kis Káté, *Délmagyarország*, 8. évf. 1919. március 25.
- ⁴ Bíró Lajos: Két halott, *Világ*, 10. évf. 1919. január 17.
- ⁵ Bíró Lajos: Az új út, *Világ*, 10. évf. 1919. március 23.
- ⁶ Móra Ferenc: Az úr, mint olyan, *Szegedi Napló*, 1919. március 29.
- ⁷ Juhász Gyula: Agyagbálvány, *Délmagyarország*, 8. évf. 1919. április 6.
- ⁸ A kritika hivatása, *Vörös Őr*, 1919. július 6.
- ⁹ Hevesy Iván: A festők világnézete, *Vörös Lobogó*, 1919. április 10.
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Lukács György: Az utak elváltak, *Nyugat*, 3. évf. 1910. február 1.; *Renaissance*, 1910. május, 25. évf. 2. sz. 123–136.
- ¹² Szabó Dezső: Az irodalom, mint társadalmi funkció, *Nyugat*, 3. évf. 1912. május 1.
- ¹³ Szabó Dezső: A futurizmus: az élet és művészet új lehetőségei, *Nyugat*, 4. évf. 1913. január.
- ¹⁴ Szabó Dezső: Az egész emberért, *Nyugat*, 12. évf. 1919. április 1.
- ¹⁵ Róna Judit: *Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája 1915–1920*, A., B. kötet, Budapest, Balassi Kiadó, 2014.
- ¹⁶ „Szabó Ervin és Babits egyre bensőségebb baráti közelségbe kerülnek. Simainé Madzsar Lili emlékezete szerint Szabó Ervin »Utolsó betegsége alatt [...] két ember volt, aki bármikor bemehetett hozzá: Varga Jenő és Babits Mihály.«” Uo. 390.
- ¹⁷ Uo. 39., 146.
- ¹⁸ Ennek egyik legfontosabb mozzanata, hogy a mozgalom békekiáltványát Babits és Jászi Oszkár együtt szövegezte meg. Lásd uo. 358–359.
- ¹⁹ Kunfi Zsigmond nevezte ki egyetemi tanárrá még a Károlyi kormány minisztereként. Uo. 485–490., 505., 506.)
- ²⁰ Lukács György és Mannheim Károly Babitsot a *Centrál* kávéházban keresték föl, 1918. december elején... „rá akarják beszélni a belépésre az illegális kommunisták pártba, a kultuszminiszteri tárcával biztatva őt közeli uralomra jutásuk esetén. A tétovázó költőt Schöpfung jőzanítja ki, mondván, »nem neki való a politika.«” Uo. 444–445.
- ²¹ Uo. 525.
- ²² Babits Mihály: A veszedelmes világnézet, *Pesti Napló*, 1918. január 9.
- ²³ Babits Mihály: Ágoston, *Nyugat*, 1917. június 1.
- ²⁴ Kóbor Tamás: Pesti kis tükör, *Az Újság*, 1919. március 23.
- ²⁵ Molnár Ferenc: „Ruhe in Budapest”, *Az Ember*, 1919. április 1.
- ²⁶ Juhász Gyula: Jó hírek, *Délmagyarország*, 8. évf. 1919. április 4.
- ²⁷ Bíró Lajos: Az új út, *Világ*, 1919. március 23.
- ²⁸ Móra Ferenc: Memento, *Szegedi Napló*, 1919. április 1.
- ²⁹ Juhász Gyula: Gorkij üzenete, *Délmagyarország*, 1919. április 2.
- ³⁰ Magyar Lajos: Az irodalom a Tanácsköztársaságban, *Az Ember*, 1919. április 1.

- ³¹ Szabó Dezső: Az egész emberért, *Nyugat*, 12. évf. 1919. április 1.
- ³² Magyar Lajos: *Kritika*, *Az Ember*, 1919. május 29.
- ³³ Magyar Lajos: Az irodalom a Tanácsköztársaságban, *Az Ember*, 1919. április 1.
- ³⁴ Móricz Zsigmond: Magyarországon nem hal éhen senki, *Pesti Hírlap*, 1919. április 17.
- ³⁵ Juhász Gyula: Forradalmi Kis Káté, *Délmagyarország*, 8. évf. 1919. március 25.
- ³⁶ Bródy Sándor: A drámának való idő! *Színházi Élet*, 1919. április 6–12.
- ³⁷ Móricz Zsigmond előadása Ady Endréről, II. kötet, in: József Farkas (szerk.): *A büszke tettek ideje*, Budapest, Akadémiai Könyvkiadó. 1978, 109–115.
- ³⁸ Móricz Zsigmond: Ötszázötven magyar író, *Pesti Hírlap*, 1919. május 11.
- ³⁹ Bródy Sándor: A drámának való idő! *Színházi Élet*, 1919. április 6–12.
- ⁴⁰ Krúdy Gyula: Új történelmet kell írni, *Magyarország*, 1919. április 16.
- ⁴¹ Kosztolányi Dezső: Az új színház, *Színházi élet*, 1919. március 30–április 5.
- ⁴² (sz. e.) [Szép Ernő]: Visszament a párti, *Az Est*, 1919. március 30.
- ⁴³ Móra Ferenc: Az úr, mint olyan, *Szegedi Napló*, 1919. március 29.
- ⁴⁴ Nagy Endre: Egy fejmunkás naplója, *Pesti Hírlap*, 1919. május 1. és 8.
- ⁴⁵ Kosztolányi Dezső: Csúnya Mariska... szép Mariska..., *Pesti Napló*, 1919. május 11.
- ⁴⁶ Szép Ernő: Vasárnap, *Pesti Futár*, 1919. március 28.
- ⁴⁷ Krúdy Gyula: Az országúton, *Érdekes Újság*, 1919. május 22.
- ⁴⁸ Mácza János: Szocializálták a színházakat, *Vörös Lobogó*, 1919. március 28.
- ⁴⁹ Lukács György: Felvilágosításul, *Vörös Újság*, 1919. április 18.

Találkozásaim 1919-cel

Nehéz megszólalni ebben a „kultúrharcos” légkörben, amikor a nyilvánosságot, a médiát, az internetet és az iskolát szinte teljesen eluralják a szélsőjobboldali, kormányzati emlékezetpolitika történelemhamisításai, rágalmai, régi-új mítoszai, kriminalizáló zsurnálcikkei. Szakszerű érvekkel vitatkozni velük, különösen egy olyan „kényes” témáról, mint 1919, talán értelmetlen is. A tudományos és az igényes kulturális fórumok ritkulnak, ellehetetlenülnek (elég a Lukács Archívumra, a Politikatörténeti Intézetre, a CEU-ra, az egyetemek és az MTA megzsarolására utalnom); nem ritka, hogy elgyávulnak. A kulturáltan gondolkodók, a baloldali, a liberális, a demokrata-konzervatív állampolgárok egyre inkább azt tapasztalják: nemcsak a levegő fogy körülöttük, hanem egyre szűkebb térbe, szellemi végvárakba szorulva már csupán – önerősítőn (?) – egymással kommunikálnak. Jön a kvázi (lehet, hogy nemsokára a tényleges) illegalitás, netalán a gettósodás? Ugyanakkor a magunkban-egymásnak beszélés, a monómánia, a megújulásra képtelenség szindrómái is kiütközhetnek rajtu(n)k. Valódi diskurzusra így alig van esély.

Mégis – amíg lehet – kísérletet kell tenni rá. Annál is inkább, mivel nem egyetlen évről, az elhíresült 133 napról, a – hol pozitív, hol negatív konnotációval emlegetett – *kommünről* van szó, hiszen az 1917 és 1920 közötti, csaknem fél évtized egymás sarkába érő nemzetközi és magyar forradalmi/ellenforradalmi eseményei, illetve személyiségei aligha értékelhetők egymástól elszigetelten. Az első világháború kimenetele, az októberi orosz, majd a magyar, német, osztrák forradalmak, a baloldal kettészakadása szociáldemokrata és kommunista szárnyra, a Monarchia szétesése, a katonai intervenciók, a polgárháborúk, a „vörös” és a „fehér” terrorok, az új világrend intézményesülése, az önmagát keresztény-nemzeti kurzusként identifikáló magyar hatalom berendezkedése és Trianon – ha cezúrákkal, rendszerváltozásokkal is, de – egyetlen folyamatot képeznek. (Ideértve – egyebek mellett – Ady Endre és Szabó Ervin utolsó éveit, a *Nyugati* nagy korszakát, az avantgárd Kassák pályájának felívelését, vagy éppen

Szabó Dezső 1919-es berobbanását *Az elsodort faluval*.) Az időszak centenáriumi megemlékezéseket előhívó eseményei, szimbolikus és valóságos fordulatai, személyiségei csak egymás kontextusában érthetők meg és értékelhetők.

Mindezek okán is furcsa szöveggel válaszolok az *Eszmélet* megtisztelő fölkérésére, hogy adjak írást a Tanácsköztársaság 100. évfordulóját köszöntő összeállításba. Nem lévén a témakör szaktörténész kutatója, tudományosan újat és hiteleset írni nem az én kompetenciám. A hagyományosan „ünnepi” publicisztika, vagy egy mégoly védekező, akár anti-kultúrharcos indulatú évfordulós ünneplő szöveg sem az én műfajom. A pusztán ismeretterjesztő jellegű, másutt (oktatás, közmédia) egyébként nagyon is szükséges, amnézia- és hamisítás-korrigáló történeti összefoglalásra és szakirodalmi szemlére pedig aligha ezen a fórumon kellene vállalkoznom. De marad egy „műfaji” kiskapu, ti. hogy *személyes* és kutatói-tanári életutam 1919-cel érintkező pillanatait idézzem fel – remélhetőleg nem valamiféle nárcisztikus önfontosság-tudat jegyében, hanem a *narratív identitás* dokumentumaként, egyúttal talán mások számára is tanulságul.

Ha a Jan Assmann-i kategóriákban gondolkodunk, akkor 1919 mára kikerült a *kommunikatív emlékezet* övezetéből és a *kulturális emlékezet* részévé vált. Ez utóbbi színpén belül érhetjük tetten – a mindenkori aktuálpolitikai és szociálpszichológiai „szükségleteknek” megfelelően – a kultikus, a hagiografikus, a kincstári-bürokratikus, illetve a bűnbakképző, a historizáló, sőt a kriminalizáló változatokat. Most ez utóbbiak évadját éljük. Ezek prejudikált formáiból próbál kiszabadulni a tudományos emlékezet, pontosabban a *szakszerű történetírás*, amely az új dokumentumok, források, az utóélet történelmi fordulatai ihlette távlatos rálátások és az igényes viták önkorrekciós közegében működik. A szakma sem tudja azonban magát teljesen mentesíteni, sterilen elszigetelni a kulturális emlékezet, sőt a mindenkori „kultúrharok” pillanatnyi állásától, bár fontos küldetése e pillanatnyiságok lehántása. Ebből a kettősségből lelek – ha lehetek e komoly témakör kapcsán is önironikus – egerútra a személyesség, a *narratív identitás* révén.

Egész eddigi életemben, pályámon gyakran érintett meg s került szóba 1917–1919 forradalmi időszaka, de nem kutatási témaként. Mégis – vagy talán éppen ezért – egyik meghatározó motívuma lett gondolkodásomnak, zaklatott hiteimnek, világképemnek, emberismeretemnek, a történelmi ellentmondások, kétarcúságok megélésének. A téma interiorizációjának első, gyermekkori emlékpontja,

hogy édesanyám többször mesélte: 1919. május elsején, 9 éves kislányként roppant élmény volt számára a „felszabadult” Margit-sziget, ahová immár belépődíj nélkül lehetett látogatni és ahol óriási vidám gyereksereggel találkozott. Igen, ma már tudható, hogy a Fővárosi Népbiztosság március végi rendelete nyomán április közepétől nyílt meg a sziget a széles, jórészt proletár közönség előtt. Anyám alsó-középosztályi gyerekként, de erős szolidaritási érzülettel rögzítette ezt a színes kavalkádot. Az ő emlékéit így adta tovább nekem, s épült be az én formálódó kulturális emlékezetembe.

Iskoláskorom március 21-i ünnepségei nem hagytak erős nyomot bennem, csak a harsány Rákosi-centrikus 1952–53-as rendezvényekre emlékszem, utólag tudatosítva, hogy Kun Béláról szó sem esett. 1958-ból viszont már felidéződik Kun Béla rehabilitációja (a fogalom használata nélkül), majd az, hogy a korábbi hazugságokat, elhallgatásokat korrigálandó hamarosan az ő alakja lett kötelező kultikus szoborrá merevítve. Ennek erkölcsi-politikai hitelt látszott adni az a tény, hogy Kun a frissen leleplezett sztálini terror áldozata volt. Mindez nehezen volt érthető egy eszmélkedő serdülő számára. Tetejébe általános iskolánkba, egy, az enyémmel párhuzamos osztályba, majd a Rákóczi gimnáziumban az enyémbe került Kun Béla Szovjetunióból hazatért unokája, aki körül – kompenzációként? – felettébb „furcsa dolgok” történtek. A személyiségi jogok tiszteletben tartása miatt nem részletezhetem, mi minden történt vele és velünk ezen évek alatt, csak annyit említek, hogy nagyon erős feszültség alakult ki közte és az osztály túlnyomó többsége között – nem politikai, hanem morális és „pedagógiai” okokból. A feloldatlan és kibeszéletlen feszültség mindmáig tart, sőt felnőtt korunkra erősen át is politizálódott, különösen az ő ideológiai, illetve hatalomérdekű fordulatai miatt. A személyes érzelmek szintjén ez bizony erősen befolyásolta bennem 1919 ambivalens képét, jóllehet rám legerősebben az iskolákban oktatott história és a tanárim képviselte lojális, egyeseknél mereven hivatalos, másoknál szenvedélyesen átélt kommunista politikai nézetrendszer hatott.

A KISZ 1957. március 21-i megindulására (11 éves voltam) nem emlékszem, de később, a 60-as évek közepén és második felében aktív egyetemi kiszes voltam – elsősorban a kulturális szervezőmunkában, majd az ELTE BTK elhíresült, renitens KISZ-vezetőségében. Ekkortájt, 1967-ben lett elementáris olvasmányélményem Gyurkó László *Lenin, Október* című reformszocialista szellemiségű könyve, amely történelmileg és érzelmileg megalapozta az 1918–1919-es magyar forradalomról bennem formálódó felnőtt képet. Azután Hajdu Tibor

két könyvét vásároltam meg az őszirózsás forradalomról és a Tanácsköztársaságról (1968 és 1969) – már egyetemi ösztöndíjamból. A témakör iránti fokozódó intellektuális érdeklődésemet és érzelmi viszonyomat azonban továbbra is elsősorban személyek motiválták: mindenekelőtt József Farkas irodalomtörténész, aki még egyetemista koromban elindított szakmai pályámon, a *Politikatörténeti és az Irodalomtudományi Intézetben* lett mentorom. Négy monumentális dokumentumkötete („Mindenki újakra készül...” 1959–1967) és monográfiája (a „Rohanunk a forradalomba”. *A magyar irodalom eszmélése 1914–1919.* 1957, 1969²), majd tanulmánykötetei szemléletükben és módszertanilag is vonzóak bizonyultak számomra, jóllehet már akkor is tudtam, hogy a kor politikai legitimációs terében cenzurális és öncenzurális korlátok miatt – minden korrektségük, higgadságuk ellenére – túlzottan teleologikusra és egyoldalúra sikerültek. Az pedig sajátosan alakította a hozzá és munkáihoz fűződő viszonyomat, hogy József Farkas a *Magyar Rádióból* történt 1957-es elbocsátása után, s később, párttagságának helyreállítását követően is „privátim” folyamatosan kritikus szellemű volt a Kádár-korszak politikai-ideológiai közállapotait illetően. Amint lehetett, kiegészítette az 1960–70–80-as évtizedekben megjelent dokumentumközléseit és tanulmányait, de *nem állt át* a másik oldalra, nem áldozta föl szakmaiságát és baloldaliságát a rendszerváltozás oltárán. Másokkal együtt az ő rezignált, de egyértelmű emberi-világnézeti hűsége is megerősítette bennem *1917–1919 történelmi progresszivitásának*, ezen belül a Tanácsköztársaság szociális, művelődési, külpolitikai és katonai törekvései nemzeti voltának *hitelét*. Amit ugyanakkor kétségtelenül komorrá hangoltak a forradalmak, a szociáldemokrata-kommunista mozgalmak működésének ellentmondásai és egyes vezetőinek téves döntései, megalapozatlan illúziói, tragikus hibái, esetenként menthetetlen, véres bűnei. (Miként ez korábbi és későbbi forradalmakban is szinte szükségszerűen megtörtént.)

Visszatérve értelmiségi pályám elejére: az 1970-es években további olvasmányélmények is nagy hatással befolyásolták 1919-képemet, a legerősebben Sinkó Ervin *Optimistákja*, illetve a regény moszkvai sorsát „megéneklő” *Egy regény regénye*. Emellett Kassák Lajos, Lengyel József és mások memoárjai, s 1919 előzményeként Ady Endre, Jászi Oszkár és Szabó Ervin szenvedélyes publicisztikája. Természetesen, ahogy a tudós szerzők esetében is megtapasztaltam az elvszerű önkorrekciókat, az én „hétköznapi”, értelmiségi történelemszemléletem is alakult. Ami az előbbit illeti: a leginkább tiszteletre méltó példa

számomra Hajdu Tiboré: az 1968–1969-es 50. évfordulót követő években és évtizedekben s most, a 100. évfordulón is aktívan és önértékesen van jelen a forradalmakkal és egyéniségeivel foglalkozó magas színvonalú, kontinuitást és árnyaló innovációt képviselő tudományos munkáival. Engem – a fent említett okokból – személyesen is megrázott Borsányi György kitűnő *Kun Béla-életrajzá*nak 1979-es zárólása (gyakorlatilag betiltása), majd a Kun Béla-centenárium (1986) idején a *Magyar Rádió* egyik vezető posztján megtapasztaltak. A szintén, de már korábban, 1969-ben betiltott *Agitátorok* c. film (rendezte Magyar Dezső) 80-as évek eleji zártkörű élménye szintén fölkapart, már csak azért is, mivel a fiatal „amatőr” szereplők közül többen, Földes László (Hobó), Bódy Gábor, Révai Gábor, Dobai Péter személyes ismerőseim is voltak. Általában is kétségbe ejtett és ejt a forradalmak – korántsem fekete/fehér – egyéniségeinek egyoldalú és végleges megítélése, olykor elhallgatásszerűen a baloldalon is. A számos ilyen tünet közül említem például az átszervezett-megújult *Mozgó Világ* 1984/8. számának betiltását Krausz Tamás és Rákai István igényes és marxista szellemű Trockij-tanulmányai miatt, vagy a – mégoly ellentmondásos – hazai baloldali tradíció (pl. Lukács György, Szabó Ervin, Károlyi Mihály, Kunfi Zsigmond) amnéziás-szemérmes-hátráló kezelését az MSZP egyes vezetői részéről, máig.

Jöllehet irodalomtörténeti érdeklődésem – „elhagyva” az 1960-as években kutatott magyar barokk irodalmat (Gyöngyösi István, Zrínyi Miklós) – máig elsősorban József Attilára és baráti körére, az 1930-as évekre koncentrálódik, munkáim során többször is belebonyolódtam 1917–1919-be. Az *Irodalomtudományi Intézet*ben első megbízásom a Kassák avantgárd köréből induló, tehetséges *Révai József Ifjúkori írásai* szövegkritikai kiadásában való részvétel volt (F. Majlát Augusztá szerkesztőtársaként, Akadémiai Kiadó, 1981), de nem hallgattam későbbi, 1945 utáni pályája sötét oldaláról sem. A Lukács György iránti, az évek során fokozódó érdeklődésemet megerősítette az a szerencse, hogy állástalanként, Sziklai László meghívására 1991-től az MTA *Lukács Archívumában* (LAK) dolgozhattam. Komoly források és disputák közegében, itt szembesültem a tudós-ideológus 1918–1919-es világnézeti-politikai váltásával, marxista-kommunista fordulatával és a Tanácsköztársaság alatti értékteremtő, minőségelvű művelődéspolitikusi szerepével. A poroszói „tizedelés” tényei és megítélésbeli disputái viszont – „baloldali pacifista” lévén – megrendüléshez, a forradalmi erőszakkal kapcsolatos szellemi-erkölcsi tépelődéshez vezettek, végül is – azonban elfogadtam Hajdu Tibor,

Lengyel András és Mesterházi Miklós – egyáltalában nem „mentegő”, de tényszerű, kontextualizált – álláspontját: a tizedelés ott és akkor nemzeti katonai érdekeket védett; mint eszköz, első világháborús (sőt később is gyakorolt) szokás volt; nem Lukács rendelte el (de aláírta); és nincs egyértelmű bizonyíték valamennyi kivégzés végrehajtására. A LAK munkatársaként Lukács 1919-es kultúrafelfogásának elemzésére és egyetemi tanítására is kedvet kaptam, annál fájdalmasabb, hogy – mint annyi fontos műhelyt, ahol életem során dolgozhattam, kutathattam – a Lukács Archívumot is fölszámolta az Orbán-rezsim, nem utolsósorban a Lukács elleni rágalmak paranoid és manipulatív súlykolása révén.

Visszatérve szakmai találkozásaimra 1919-cel: a József Attila–Fejtő Ferenc–Mónus Illés kutatáslogikai szalon jutottam el *Kunfi Zsigmondig*. Az ő életművéből – hosszabb bevezető tanulmánnyal ellátva – terjedelmes válogatást adtam közre 2001-ben (Új Mandátum Kiadó), nagy hangsúlyt téve az 1918–1919-ben népbiztossá lett tanár-politikus modern és demokratikus kultúrafelfogására, teoretikus érzékenységre, a tankötelezettségi korhatár felemelését célzó küzdelmeire. A baloldali szociáldemokrata Kunfi munkásságának, rokonszenvesen moralista értelmiségi-politikusi pályájának megismerése és értelmezése nem csupán jelentősen árnyalta 1918–1919-ről formálódó ismereteimet és érzelmeimet, hanem sajátos emberi példát is jelentett számomra. Anélkül persze, hogy szoborrá, tévedhetetlen, hibátlan életűt akarnám stilizálni pályáját és egyéniségét. Kunfi a proletárdiktatúra egyes konkrét intézkedéseivel folytatott, egyre élesebb vitái, majd a Kormányzótanáccsal való szakítása és emigrációja ellenére, az 1920-as évekbeli polémiaiban sem vonta vissza 1918–1919 forradalmi ívének *egységben látását*, saját felelősségvállalását, 1919. március 21-i *igen-jét* a pártegyesülésre, a Tanácsköztársaság kikiáltására és programjára. Nem tagadta meg a 133 napot. Olyan ember volt, aki – saját szavaival – „igazán forradalmi lázadó lélek, akinek a szocializmus valóban lelki szükséglet és erkölcsi énjének egy darabja”.

Nem akarom olvasmánynaplóvá egyszerűsíteni találkozásaimat 1919-cel, jóllehet a 2000-es évektől kezdve igyekeztem s igyekszem elolvasni szinte minden friss szakmunkát a Tanácsköztársaságról és kontextusáról. Nem csupán ezek értelmezései és vitái, de ethoszuk is hatottak-hatnak identitásomra és 1919-képemre. A már említettek mellett, hadd utaljak Apor Péter, Ormos Márta, Romsics Ignác, Tamás Gáspár Miklós, Varga Lajos, Vörös Boldizsár könyveire és esszéire; az pedig külön öröm, hogy a fiatal történészgenerációból

Balázs Eszter, Csunderlik Péter, Konok Péter és mások milyen innovatív szellemben foglalkoznak ezzel az időszakkal. Nagyon friss szellemű és nyelvezetű a *Kérdések és válaszok 1918–1919-ről* című (Egry Gábor szerkesztette) könyvecske, amelyet minél több fiatallal is elolvastatnék: meggyőzőn és olykor frivol ironia kíséretében polemizál a különböző régi és új keletű rágalmakkal, hamisításokkal. S most, 2018 decemberében, amikor még nem ismerjük a kommünhöz kapcsolódó centenáriumi publikációk zömét, remélhető, hogy 2019 tavaszára további igényes szakmunkák is napvilágra kerülnek.

Mára egyértelmű, hogy 1917–1919 narratív identitásom egyik meghatározó (persze nem „problémátlan”) élményévé, tematizációjává lépett elő. Talán mások számára sem érdektelen *személyes vallomásom*: az első világháború okozta traumákból, a brutális szociális elnyomásból és a nacionalizmusok pusztításából kinőtt nemzetközi és hazai forradalmi hullámot viszonylag egységesnek, a történelmi szükségszerűség jegyében lezajlott, de nem teleologikusan, nem alternatívák nélkül végbement folyamatként élem meg. A folyamatnak voltak a baloldali, a szocialista világnép és a történelem menete felől sem „menthető”, olykor véres hullámai, de mélyárama, küzdelmeinek tétje, iránya mégis csak a XX. századi emberi-közösségi felszabadulás és emancipáció volt. E világtörténelmi vállalkozás sorsa ma, a XXI. század második évtizedében rosszul áll, s ebben „nem teljesen végtelen” 1917–1919 sem, de bűnbakká aligha tehető meg. Ha voltak, lehettek is alternatívák a mégoly szűk kényszerpályán, a „mi lett volna ha” kérdése történelmietlen. Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság végül is *nem tévútja a magyar históriának*, nem a nemzeti kultúra mélypontja volt, hanem annak *szerves része*, annál is inkább, mivel például éppen a művelődésügy, a kultúrafelfogás tekintetében, a radikális rendszerváltoztatás ethoszában ma is időszerűek egyes demokratikus célkitűzései és eredményei.

Ahogy a népbiztos Lukács György annak idején – ma talán utópisztikusnak tűnő messianizmussal – hirdette: a valódi demokraciának elengedhetetlen feltétele „a kultúra tényleges birtokbavétele” a legszélesebb néprétegek által, a kultúra „megszokássá” válása. A *Tanácsköztársaság* kultúrpolitikájának credóját, célját 1919. április 20-án abban fogalmazta meg, hogy „a kultúra, a műveltség összekötő kapocs legyen az emberek között, nem pedig elválasztást, kasztokra való bomlást előidéző elv”.

„Noske számomra egy protofasiszta figura”

Nico Popp interjúja Klaus Gietinger történésszel

Junge Welt, 2019. január 12.

Nico Popp

A *Vorwärts* szociáldemokrata pártlap 2018 őszén megjelent különkiadásában a következő ízelítővel volt beharangozva a forradalom témájába bevezető alapcikk: „Friedrich Ebert és Philipp Scheidemann: a forradalom vezető alakjai. Nekik köszönhető a demokrácia győzelme.” Mit gondoljunk erről?

Klaus Gietinger

Nem ők voltak a forradalom vezetői. Rátelepedtek a forradalomra, hogy a lehető legjobban fékezni tudják. Az is vicces, hogy „demokráciáról” beszélnek. Ebert egy ízben azt mondta Max von Badennek, a császárság utolsó birodalmi kancellárjának: attól fél, az USPD az SPD programjának a végrehajtását fogja követelni. Azaz a saját pártprogramjától félt, mondván a „nép” – hiszen Ebert mindig a „népről” beszélt, nem a munkásokról – nem áll készen vagy nem elég érett még a köztársaságra, így valamiféle utódot kell találni a császár alakjának, egyfajta erős alkotmányos monarchia felé terelve a folyamatot.

Nico Popp

Ezekben az értékelésekben az a legképtelenebb a számomra, hogy totálisan eltorzítják a forradalom és ellenforradalom viszonyát. Az ellenforradalom politikai vezetőit – vagy azokat, akik a politikai apparátus csúcjáról fedezték az ellenforradalmat – a forradalom vezetőinek állítják be, akik győzelemre vittek valamit, amit elneve-

zünk demokráciának. Ami azután magától értetődően nem is lehet más, mint a weimari alkotmány. Ez a trükk, úgy tűnik, még ma is működik, anélkül hogy akár csak fejcsóválást váltana ki. Mit gondol Ön erről? Ez a perspektíva csak az SPD-pártújságírók sajátja, ami tudományos kiadványokban már nem jelenik meg? Olyan történészek, mint Eberhard Kolb vagy Reinhard Rürup korábban már kritizálták az SPD-pártvezetésnek ezt a vonalát. De ha újabb munkákat nézünk meg, mint amilyen Wolfgang Niessé, ott már sok mindent visszavesznek ebből a kritikából, sőt groteszk módon úgy ábrázolják a dolgot, hogy a forradalom nem elbukott, hanem győzött.

Klaus Gietinger

Általános ellentámadás tapasztalható. Van néhány fiatalabb kutató, aki másfajta kutatásokat folytat, de a *mainstream* megint a másik irányban tart. Olyan szerzők, mint Joachim Käppner vagy Niess sok helyütt igen kritikusak, de ahhoz azért nem veszik a bátorságot, hogy Friedrich Ebertet és Philipp Scheidemannt – akik valójában az ellenforradalom vezetői voltak – közvetlenül felelőssé tegyék [...] Aztán vannak újságírók, mint a *Taz*¹-alapító Arno Wildmann, aki ma a *Berliner Zeitung*-ban ír, s aki idén november 9-i cikkében egyenesen a fehérterror igazolásáig ment el, amikor körülbelül a következőt írta: az Eberttől és Scheidemanntól balra álló erőkkal szemben muszáj volt fellépni, méghozzá a legkeményebb eszközökkel. Az egészet nagyon érdekesnek találom.

Nico Popp

Honnan jön mindez? Valóban ellentámadás folyik. Újabban szintén megfigyelhető egyfajta makacsság, amikor Ebert mentegetéséről van szó. Feltételezve, hogy ez nem csupán hangulatkilengés vagy a történeti emlékek ápolása, van-e vajon ennek a mozgásnak valamiféle politikai magva?

Klaus Gietinger

Abszolút. Száz éve forradalom volt az országban, amit ellenforradalom követett. Ma ellenforradalom van forradalom nélkül. Egész Európában. Jobboldali tömegmozgalmakat látunk és jobboldali korszellemet rengeteg értelmiségi fejében. Gondoljunk az AfD-re

Németországban, Lengyelországra, Olaszországra. Európa-szerte ellenforradalom zajlik. Az értelmiségiek mint gondolatvezérek belesimulnak a korszellembé, amihez hozzátartozik a történelem-revízió.

Nico Popp

Őn 2018 elején megjelent monográfiájában az 1918–19-es forradalmat a „huszadik század elszalasztott tavaszának” nevezte. Hogyan alakult volna a történelem másképp, ha ez a tavasz nem marad el?

Klaus Gietinger

Vegyük a tanácsok 1918. decemberi gyűlését [*Rätekongress*]. Nagy többséggel egy nemzetgyűlés mellett döntöttek. Firtathatnánk, kik voltak a delegáltak: nagyrészt szociáldemokrata pártkatonák, és csak kevés munkás. De a gyűlés bázisdemokratikus néphadsereg létrehozása mellett is döntött, amely újabb imperialista háborúban nem vehetett volna részt. És az erre alkalmas iparágak azonnali szocializálását is követelték. Mindkét követelés az SPD erfurti programjából eredt, amitől Ebert úgy félt. Ezeket a követeléseket elnyomták. Ez vezetett a tömegmozgalmakhoz és a felkelésekhez. Ha végrehajtották volna őket, az demokratizálta volna a hadsereget, a gazdaságot és az államigazgatást, a junkerek pedig nagy bajban lettek volna. Így nem lett volna esélye az ellenforradalomnak, s így feltehetőleg a fasizmusnak sem.

Nico Popp

A tanácsok gyűlésének döntését előszeretettel értelmezik félre, úgy, mintha a weimari köztársaságot szavazták volna meg, abban a formában ahogy az pár hónappal később kikristályosodott. Itt szépen megfigyelhető, hogy a szociáldemokrata pártvezetés azokkal az emberekkel szemben is kettős játékot játszott, akik ezen a gyűlésen a párt híveiként voltak jelen. Hiszen az utóbbiak nagyrészt azt gondolták, hogy a nemzetgyűléshez vezető út egyben a szocializmushoz vezető út. Ekkor még ez volt a szociáldemokrata pártsajtó vonala is. De sohasem a pártvezetésé.

Ők mindig ugyanezt a mesét mondták az embereknek 1919 elejéig: mindent rögzítünk az alkotmányban, majd jöhet a szocializmus felépítése.

Nico Popp

A szocialista baloldal elleni, már említett terrornak legismertebb példája Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht meggyilkolása 1919. január 15-én. Össze tudná röviden foglalni a kapcsolódó kutatások mai állását, amit Ön nyilván sokkal jobban átlát?

Klaus Gietinger

A civil főparancsnokkal [*Oberbefehlshaber*] kell kezdeni, aki Gustav Noske² volt, és aki már 1918 karácsonyát követően azt mondta: mindenkire lőni kell, aki a csapatok puskái elé merészkedik. Ő hozzá tartozott a felelőség a *Freikorps*okért. Ezek részben a háborúban tönkrement emberekből álltak össze, részben munkanélküliek alkották, valamint sok diák s igen sok katonatiszt, akik bosszút akartak állni a forradalmárokon. Noske szabadon eresztette őket. Aztán voltak polgárőrség [*Bürgerwehr*] jellegű alakulatok, amik szintén Noske parancsnoksága alatt álltak. Egy ilyen alakulat ejtette fogságba január 15-én a *Mannheimer Strasséban, Wilmersdorfban*³ Liebknechtet és Luxemburgot, majd hurcolta őket az *Eden Hotelbe*. Itt volt Waldemar Pabst kapitány székhelye, aki a legnagyobb és legradikálisabb szabadcsapat, a *Garde-Kavallerie-Schützen-Division* de facto parancsnoka volt. Pabst eltökélte: ezt a két embert meg kell ölni. Ugyanis, ahogy Pabst maga fogalmazott, sokkal veszélyesebbek, mint akiknek fegyver van a kezükben, mert náluk a szó, a kritika fegyvere van, és hatni tudnak az emberekre. De Pabst nem akarta egyedül eldönteni a dolgot. Ezért egyeztetett Noskéval. Pabst később azt állította, hogy felhívta Noskét, aki azt mondta, kérdezze meg Walther von Lüttwitz tábornokot. Mire Pabst: a tábornok ilyen parancsot sosem fog adni. Noske – Pabst vallomása szerint – erre azt felelte: akkor egyedül kell Pabstnak eldöntenie, mit tegyen. Nemrég egy új részletet tudtam meg ezzel kapcsolatban. Egy leszerelt alezredes, neves hadtörténész, aki a *Bundeswehr Hadtörténeti Kutatások Osztályán* [*Militärgeschichtlichen Forschungsamt*] dolgozott, elmondta nekem, hogy fiatal tisztként hal-

lotta Pabst egyik előadását, amiben Pabst elmondta, hogy személyesen is járt Noskénél és gyorsan „letudták” a dolgot. Megkérdeztem az alvezredest, milyennek találta Pabstot. Azt mondta, arrogáns és egomán ember volt, de ebben az ügyben szavahihető. Azaz az SPD-történészek kibúvója, miszerint Pabst hazudott volna, nem működik. Pabst mindig is dicsőítette Noskét, még diktátornak is szerette volna látni. Mindig csak tiszték között beszélt őszintén és sosem verte nagydobra a történeteket. [...] Pabstot ötven éven át védték. Az akkori SPD-kormány a gyilkosságot a Garde-Kavallerie-Schützen-Division hadbíróásával vizsgálhatta ki, azaz a gyilkosok fegyvertársaival. [...] Mindent eltusoltak. És a kormány ezt jól tudta, végtére is Ebert és Noske nem voltak ostobák, tudták mi történt. Kurt Vogel, aki Luxemburg holttestét a *Landwehrkanal*ba⁴ dobatta, Wilhelm Canaris közbenjárására kiengedték a börtönből és Hollandiába juttatták ki. Noske megakadályozta, hogy kiadják, és rábólintott a többi elkövető felmentésére.

Nico Popp

Vogelnek azért kellett eltűnnie, mert nyilván azzal fenyegetőzött, hogy az egész hazugságépítményt szétrombolhatja.

Klaus Gietinger

Pontosan. Hollandiában aztán Pabstnak állandóan el kellett látnia pénzzel. Pabstot a második világháború után tovább fedezték. Egy kormányzóvivő, Felix von Eckardt, aki Pabst barátja és náci propagandafilmek forgatókönyv-szerzője volt, 1962-ben Bonnban hivatalos nyilatkozatot adott ki, hogy az egész ügy hadbírószági főbelevetés volt. Az ötvenes-hatvanas években az egész CDU-kamarilla védte Pabstot. Az *Alkormányvédelmi Hivatal* későbbi elnöke, Günther Nollau, 1959-ben meglátogatta Pabstot, ugyanis utóbbinak valami kompromittáló mondanivalója volt Wilhelm Pieckről.⁵ Pabst elmesélte neki, hogyan zajlott le az egész gyilkosság, Nollau pedig megtartotta magának a történetet, s nem fordult a rendőrséghez, csak a Pieckkel kapcsolatos információkat tette nyilvánossá. 1962-ben interjú készült Pabst-tal, s így a *Stasi* értesült róla, hogy még mindig él. Ezt követően az NDK-ban eljárást indítottak az ügyben. Az államügyész elfogatási parancsot adott ki, és elküldte a bonni igazságügyi minisztériumnak. Még csak választ sem kaptak. Az igazságügyi miniszter Gustav Heinemann volt.

A forradalmi mozgalom radikális szárnyának vezetői elleni terrort 1919-ben néhány héten belül tömeges terror követte. Március elején a januárban levert tömegmozgalom Berlinben általános sztrájk formájában támadt föl. A jobboldali szociáldemokraták és a szabadcsapatok már ismert kombinációja olyan erőszakorgiával reagált, ami egészen egyedülálló volt, és sokáig az 1918/19-es forradalom nagyrészt elfelejtett epizódjaihoz tartozott. Ennek központi dokumentuma Noske március 9-i tűzparancsa. Ön azt írta egy helyütt, hogy ettől a parancstól Rudolf Huber náci múlttal rendelkező alkotmányjogásznak – évtizedekkel később, amikor szeme elé került – elállt a lélegzete. Mi benne a rendkívüli?

Klaus Gietinger

A parancs a fogvatartottak megölését mondja ki, ami túlmegy mindenben, amit a császárság alatt valaha parancsba adtak vagy törvénybe foglaltak. Ennek már semmi köze nem volt az ostromállapothoz és a statáriumhoz. Ezzel a paranccsal minden határ megszűnt: bárkit le lehetett gyilkolni, akiről azt gyanították, hogy „vörös”. Nőket, fiatalokat, gyereket gyilkoltak meg. Ez volt a tömeges terror bevezetése a német belpolitikába – szociáldemokrata vezetés alatt. Az alapja egy sajtókacsa volt, miszerint a spartakisták megölték 60 (majd további változatokban 150, 200) rendőrt. Ezt követően adta ki Pabst–Noske a parancsot. 1907-ben történt valami ehhez hasonló: a porosz hadvezetés tervekkel dolgozott ki „zendülő” városok kezelésére. Ezekben a tervekben megjelent a javaslat minden olyan civil személy agyonlövésére, akit fegyverrel a kézben találnak. De akkor ez csak titkos játszadozás volt a gondolattal. Az SPD tanult belőle. Egyébként 1911-ben éppen Noske volt az, aki ostromozta ezeket a terveket. 1919-ben pedig kiadta ezt a parancsot, ami miatt Berlinben, Münchenben, a Ruhr-vidéken több ezer embert öltek meg. Noske tanúként különböző bírósági ügyekben mindig megvédte a döntést.

Nico Popp

Ha megnézzük a terror lényegét, beszélhetünk egyfajta fasiszta jellegről? Lichtenbergben 1919 márciusában voltak, akiket azért lőttek agyon, mert USPD-párttagkönyvet vagy szakszervezeti tagkönyvet

találtak a szekrényükben. A felelős tisztek nagyrészt polgárfiak voltak, akik egyszer végre rendet akartak tenni egy munkásnegyedben.

Klaus Gietinger

Noske számomra protofasizta figura. De nem volt egyedül. Ebert elfogadta amit tesz, s az SPD elnöksége támogatta. Az SPD porosz igazságügyi minisztere, Wolfgang Heine szintén. Van egy vonal, ami innen indul és a fasizmusig vezet.

Nico Popp

Ön szerint 1918–19 – legtágabb értelemben vett – szocialista, vagy ha úgy tetszik, radikális demokrata tömegmozgalmainak ez a félresiklása, illetve leverése volt a döntő „útélágazása” a huszadik századi német történelemnek? És egyben az SPD legvégzetesebb lépése is?

Klaus Gietinger

Az egyik legvégzetesebb. 1914 augusztusa is idetartozik, valamint a Kapp-puccs 1920-ban. Az utóbbi alkalommal a jobboldali szociáldemokratákat megint megmentették a munkások, hogy aztán ők hagyják, hogy megmentőiket lemészárolják. Emlékezzünk vissza kevéssel a fasizmus előtti eseményekre, Papen porosz államcsínyére [*Preußenschlag*] 1932 júliusában. A szociáldemokraták hagyták, hogy kihajítsák őket a kormányból. A baloldali forradalmárokat korábban agyonlövették, de a jobboldalnak mindig azonnal „átadták az íróasztalukat”.

Nico Popp

Az SPD vezetésének jobboldali politikája már 1919–20-ban egzisztenciális válságba sodorta a pártot. 1919 januárjában több millió munkás szavazott a pártra, abban a hitben, hogy valamit tenni fog a szocializmusért. Sokan közülük az 1920. júniusi szövetségi választásokon az USPD-re szavaztak, ami a KPD-vel együtt közel annyi szavazatot kapott, mint az SPD.

Klaus Gietinger

És az SPD kirepült a hatalomból. Legközelebb 1928-ban állíthattak kancellárt.

Nico Popp

Miért nem revideálta alapjaiban a pártot vezető csoport az addigi kurzust? Hiszen láthatták, hogy válságba vezették a pártot. Mi a magyarázata ennek?

Klaus Gietinger

Évekig azon morfondíroztam, hogy az árulás fogalma nem kielégítő, s az elpolgáriasodással magyaráztam a dolgot. Ezek az emberek tisztségekkel és hatáskörökkel bírtak, jövedelmet kaptak a párttól, s ezen az alapon rendezték be az életüket. De ennél is tovább kell mennünk: elporoszosodtak, vagy még inkább német nacionalistáká [deutschnational] váltak. 1919-ben Ebert nemzeti sorsközösségről⁶ beszélt. A munkás már nem érdekelte őket, csak a „nép”.

Nico Popp

A nemzeti sorsközösség fogalmát lényegében jobboldali szociáldemokraták dolgozták ki a háború éveiben. Ez sem a szélsőjobboldal saját találmánya volt, csak átvették később egyfajta „ellenséges felvásárlás” formájában. Illetve felmerül a kérdés, mennyire volt egyáltalán ez a „felvásárlás” ellenséges?

Klaus Gietinger

Igen. A legtöbb szociáldemokrata a porosz-német katonai államhoz kötődött. A párt jobbszárnya, amely a pártot vezette, bizonyos értelemben „népi-nemzeti” [völkisch] volt. Csak 1922-ben, amikor az USPD visszatért a pártba, szabadultak meg a nemzeti sorsközösség gondolatától. A jobboldali szociáldemokraták teljesen hozzáidomultak az államhoz illetve a nemzet gondolatához.

Ha összegezni akarjuk mindezt: mit mondhatunk 1918–19 fordulómáról? Elfújta a szél, minden hiábavaló volt? Vagy megmaradt valami ami a gondolkodásban vagy a praxisban kézzelfogható, felhasználható, amihez ma a baloldal kapcsolódhat?

Klaus Gietinger

A [munkás- és katona-] tanácsok fontosak maradnak. Egy maradványuk még ma is létezik, az üzemi tanács [*Betriebsräte*]. Megmaradt a nők szavazati joga. A politikai tanácsmozgalmon kívüli bázisdemokratikus kezdeményezések teljesen elfelejtődtek és elsüllyedtek. De talán újra a felszínre hozhatók egyszer.

(Fordította: Koltai Mihály Bence)

Jegyzetek

- ¹ *Die Tageszeitung*: 1978-ban alapított német napilap. (A ford.)
- ² Az SPD politikusa. (A ford.)
- ³ Berliini kerület.
- ⁴ Csatorna Berlinben.
- ⁵ Az NDK elnöke 1949–1960.
- ⁶ *Volksgemeinschaft*. Később a náci egyik alapfogalma.

A szakszervezeti mozgalomtól a munkástanácsokig

A forradalmi bizalmik Németországban
1914 és 1918 között

Amikor 1914-ben kitört az első világháború, a munkásmozgalmak a legtöbb európai országban feladták internacionalista elveiket, hogy támogassák kormányuk háborús törekvéseit. Azonban ez a váratlan és előre nem jelezhető fordulat egészében többszörös ellenállásba ütközött. A német munkásmozgalomban, ami akkorra a II. Internacionálé vezető szocialista szerveződésévé nőtte ki magát, két egymással párhuzamos, háborúellenes mozgalom jött létre. Az első *Németország Szociáldemokrata Pártján* (SPD) belül alakult ki; a másik ellenzéki erőt a megerősödő *szakszervezeti mozgalom* hozta létre. Mindkét mozgalom azért küzdött, hogy a szervezett munkát összhangba hozza a béke és a nemzetközi szolidaritás eszméivel. Az SPD-n belüli tiltakozások végül pártszakadáshoz vezettek: először a szociáldemokraták és a független szocialisták között alakult ki megosztottság, majd a szociáldemokraták és a kommunisták között is.

Míg a kommunisták és a szociáldemokraták közötti megosztottság elhúzódott és világméretű rivalizálássá nőtte ki magát, addig a németországi szakszervezeti mozgalomban bekövetkező szakadás folytán nem jött létre olyan új szervezet, amely túlélte volna a háború utáni időszakot. Ez lehet az oka annak, hogy napjainkban miért nem beszél senki a forradalmi bizalmikról. Tudni kell róluk, hogy a háborúellenes szakszervezeti mozgalom legalább annyira fontos szerepet játszott a történelem során, mint a német parlamentben lévő ellenpárja. A kritikai attitűddel fellépő szakszervezetisek maroknyi csoportja nagyméretű tömegsztrájk-mozgalommá nőtte ki magát, amely később a munkástanácsok mozgalmává vált, fellépve a kormányzat és a szakszervezetekben kiépülő bürokrácia ellen.

Az 1918–1919-es németországi forradalom idején ez volt az a munkásmozgalom – a lázadó katonákat és tengerészeket is ideértve –, amely 1918 novemberében megdöntötte a monarchiát Németországban, végleg lezárva ezzel a milliók életét követelő első világháborút. A mozgalom egyben a szocializmus egy radikálisan új eszméjét is életre hívta, egy olyan eszmét, amelynek fókuszpontja nem az államhatalom és a központosítás volt, hanem az alulról szerveződő demokrácia és a munkások ellenőrzése: ez volt a *tanácskommunizmus* eszméje.

Ez az alulról szerveződő modell még a nagy szocialista teoretikusok számára is újdonság volt. Függetlenül attól, hogy centristák voltak, mint Karl Kautsky, vagy éppen szélsőbaloldali radikálisok, mint Lenin és Rosa Luxemburg, a szocializmust évtizedeken keresztül alapvetően mindenki a gazdaság és az államhatalom központosításának végső stádiumaként gondolta el. Most, hogy a kapitalizmus addigi legnagyobb válságán ment keresztül, a munkások a szocializmus olyan új modelljét dolgozták ki, amely nem a központosított tervgazdaság eszméjére koncentrált, hanem a munkásosztály önigazgatását helyezte előtérbe.

Jelen tanulmány az ún. *forradalmi bizalmik** történetét kívánja bemutatni, akiket az 1916–1918-as németországi tömegsztrájkok elsődleges szervezőiként tartanak számon. A korabeli Németországban a forradalmi bizalmik csoportja volt az egyetlen olyan háborúellenes szervezet, amelynek aktivista hálózatát az alulról szerveződő munkásosztály hozta létre a gyárakban. Berlinben ötven-nyolcvan bizalmi koordinálta a szóvivők hálózatának több száz tagját, akik több ezer gyári munkás képviselőként voltak felelősek. A csoport belső köreibbe csak nagy tapasztalattal rendelkező, veterán szakszervezetisek kerülhettek be. A forradalmi bizalmik politikai vezetőjükkal, Richard Müllerrel az élen, radikális pragmatizmust képviseltek: céljuk a tömegek mobilizálása és radikalizálása volt, a döntő többség beleegyezése nélkül azonban soha nem szólították fel cselekvésre a munkásokat. 1916 és 1918 között a szervezet sikerrel egyesítette magában az élcsapat és az alulról szerveződés eszméjét, egyszerre mobilizálva a tömegeket, illetve képviselve érdekeiket. 1918 novemberében a bizalmik voltak az egyik fő szervezőerő a németországi forradalomban, később pedig a munkástanács-mozgalom felhajtóerejét képezték.

* A németben: *Revolutionäre Obleute* (a ford.).

A mozgalom, intenzitása ellenére, rövid életű volt. A munkásosztályt 1920-ban képviselték utoljára pártok és szakszervezetek. Mi is történt valójában? Az ellenforradalmi erőszak leverte a forradalmat, a forradalmi tanácsokat feloszlatta, a birodalmi Németország politikai és gazdasági elitje pedig saját hibájából megbukott. A sikertelen általános sztrájkot követően az állami törvényszék – 1919 márciusában feloszlatta a munkástanácsokat, és alárendelt szervekké fokozta le őket; ezek a német munka-törvénykönyvben *Betriebsräte* (munkástanácsok) néven még ma is léteznek.

Ezek után a forradalmi bizalmik csoportja feloszlott, később pedig – a tanácsmozgalom más csoportjaihoz és aktoraihoz hasonlóan – egyik frakciójuk csatlakozott a Kommunista Párthoz. A forradalmi bizalmikhoz hasonló, alulról szerveződő radikálisoknak, a szociáldemokratákkal vagy a kommunistákkal ellentétben, nincs saját történetírói hagyományuk. Csekély számú tudományos munka ismerteti történetüket, az őket tárgyaló releváns szakirodalom pedig szinte kivétel nélkül német nyelven íródott.¹

A forradalmi bizalmik az esztergályosok szekciójából kerültek ki a *Német Fémmunkások Szövetsége*nek, a DMV-nek (*Deutscher Metallarbeiter-Verband*) berlini telephelyén. A DMV esztergályosait Richard Müller vezette, aki 1914-től ellenezte a szakszervezeti vezetőség kollaboráns politikáját. A berlini esztergályosok magasan képzett munkaerőnek számítottak, ebből adódóan kedvező alkupozícióban voltak. Ezt nemcsak arra használták fel, hogy követeléseiknek hangot adjanak, hanem ezáltal a csekély érdekérvényesítő képességekkel rendelkező alkalmazottakat is védtek – például számos proletárnőt, akiket a háború alatt bevontak a termelési szférába (Müller 1924, 94).²

Richard Müller pályafutásának kezdetén nem számított radikálisnak. 1913-ban még szakszervezetisnek vallotta magát, ami kellőképp illeszkedett a korszellemhez. Munkájáról szóló brosrájának előszavában azt a célt tűzte ki maga elé, hogy „munkatársait mind egy szálig harcossá neveli”, hogy a szocializmus eszméjéért küzdjenek. Tervének megvalósítása érdekében Müller szokatlan módszereket alkalmazott. Felmérések és kérdőívek hat különböző típusát dolgozta ki.³ Ez a terjedelmes papírmunka a szakszervezeti tagok részvételeként ellenőrzéseként és biztosítékaként szolgált, akik elsősorban dolgoztak különféle kisüzemekben, ahol általában korlátozott volt a belső kommunikáció.

A kérdőívek segítségével Müllernek lehetősége nyílt arra, hogy statisztikákat készítsen és adatokat gyűjtsön a vállalati munkaerő

méreteiről, a munkakörülményekről, az átlagbérekről és az üzemek szervezetségi fokáról. Az így kialakított rendszer segítségével a szakszervezetben végzett munka – kiváltképpen a kollektív alku rendszere – professzionalizálódott. A Müller kérdőíveiből nyert információknak köszönhetőn a munkásképviselet alapos ismereteket szerzett a termelésről, és az így felhalmozott tudást követeléseik alátámasztására használhatták fel.

Noha a németországi szakszervezeti mozgalom indulása sikeresnek mondható, professzionalizálódása és specializálódása bürokratizálódást is eredményezett. A bürokrácia egyszerre közvetítette a szocializmus és az osztályharc radikális forradalmi retorikáját, míg a Müllerhez hasonló szakmabeliek és félprofik szervezésében a valódi osztályharc egyre inkább szétforgácsolódott, majd cselekvés helyett papírmunkává silányult. Richard Müller ekkor még nem ismerte fel, hogy micsoda ellentmondások feszülnek szakszervezetének eszméi és valódi politikai gyakorlata között. Müllert végül a háború iszonyata sarkallta arra, hogy – másokkal együtt – fölülvizsgálja korábbi politikai tevékenységét.

A „nagy háború” kitörése nem érte váratlanul az európai munkásmozgalmakat. Az európai hatalmak között a századforduló óta nőttek a feszültségek; ezek a fejlemények az európai szocialista pártokat háborúellenes intézkedések megvitatására késztették. Konferenciákat szerveztek, amelyek közül az 1912-es bázeli békekonferencia különösen emlékezetes volt – határozatokat hoztak, akcióik azonban inkább jelképesek voltak, bármiféle konkrét háborúellenes programmal nem álltak elő.

Ehhez képest különösen meglepő, sőt sokkszerű volt, amikor Németország Szociáldemokrata Pártja a többi nagy európai szocialista párttal együtt elhatározta, hogy hátat fordít korábbi háborúellenes politikájának, s helyette inkább saját kormányát támogatja. Németországban a szakszervezetek minden sztrájkkísérletről lemondtak a háborús helyzet miatt, 1914. augusztus 4-én pedig a hadikölcsönkötvény parlamentáris támogatása még a Szociáldemokrata Pártnál is elsőbbséget kapott. Döntésüket azzal indokolták, hogy a háború Németországban csupán védekező háború formáját fogja ölteni, s így semmi kifogásuk nem lehet ellene; ezt még megtoldották azzal, hogy a munkásosztály szenvedne leginkább egy esetleges háborús vereségtől. A háborút következképpen már kezdettől fogva támogatni kellett.

Az esztergályosok és a berlini acélművek szakmunkásai szakszervezeteikben ellenállást tanúsítottak ezzel a nacionalista fordulattal

szemben. Figyelemreméltó tény, hogy kezdetben nem vallottak pacifista vagy internacionalista elveket. 1916-ig gyakran megszegték a háborús évek alatt érvénybe léptetett sztrájktilalmat, ugyanis nem akartak lemondani a nyomásgyakorlás egyetlen eszközéről, amivel a munkáltatókat tárgyalóasztalhoz kényszeríthették. Müller és társai csak később radikalizálódtak. A „forradalmi bizalmik” elnevezést viszonylag későn, 1918 novemberében választották maguknak.

A bizalmik párhuzamos szervezetként működtek a DMV acélipari munkásainak szakszervezetén belül. Berlinből indultak, ahol az esztorgályosok az állítólag minden politikától mentes kocsmázásokat szervezték, vagy találkozót beszéltek meg egymással a hivatalos szakszervezeti ülések után. Ezek olyan alkalmak voltak, ahová a rendőrség is beszivárgott, vagy legalábbis a találkozókat patrióta szakszervezetisek uralták. A berlini DMV hegesztő részlegének vezetője, Paul Blumenthal így ír a forradalmi bizalmik gyűléséről: „Az értekezleteken megtárgyalták a szakszervezet kérdéseit. Az ellenzéki elvtársak hamar felismerték egymást, majd ezt követően egy korszó társaságában találkoztunk. Tapasztalatot cseréltünk, és ez volt a forradalmi bizalmik mozgalmának kezdete Berlinben!”⁴ Az informális esti ivászatok hamarosan titkos találkozókká változtak át, kis idő elteltével pedig Müller és kollégái belekezdtek az ellenállók csoportjának szisztematikus megszervezésébe.⁵

A bizalmik mozgalmukat a munkásképviseleti rendszerre alapozhatták, amelynek infrastruktúrája már eleve adott volt számukra. Müllerhez és Blumenthalhoz hasonlóan, akik az esztorgályosok és a hegesztők részlegét vezették, minden más részleget képviseltek a gyárban. A nagyvállalatoknál minden részlegnek megvolt a maga bizalmikból álló sejtje, továbbá a vállalat részlegeiben és műhelyeiben valamennyi bizalmihoz tartoztak albizalmik, illetve bizalmasok. A munkásképviseletek a szakszervezet által jóváhagyott informális pozíciók voltak: fizetetlen, jogvédelemmel nem járó és gyakran a munkáltató által el nem ismert posztok. A munkásképviseletek összekötöttetés jelentettek a tagság és a szakszervezet vezetői között. Az 1916 és 1918 közötti események alapvetően a tagság és a DMV alacsonyabb pozícióban lévő képviselőinek felkeléseként értelmezhető, amely a szakszervezet vezetősége ellen irányult.

Müller és elvtársai a hivatalos csatornákon kívül is megkezdtek a forradalmi bizalmik megszervezését. Mivel egy bizalmi egy egész vállalatot vagy legalábbis egy üzemet képviselt, kis idő elteltével a munkások ezreit tudták közvetlenül befolyásolni és képviselni, noha

szervezetük létszáma nem haladta meg az ötven-nyolcvan főt. Ennek a struktúrának köszönhetően a forradalmi bizalmik nem alkottak olyan „tömegszervezetet, amely mindenki számára elérhető lett volna. A forradalmi bizalmik szervezete olyan zártkörű mozgalom volt, melynek tagjai egyaránt rendelkeztek politikai képzettséggel és a mindennapok szakszervezeti küzdelmeiben is jártasak voltak.” Nekik is szert kellett tenniük bizonyos befolyásra a munkások között. Richard Müller megfogalmazásában: a bizalmik szó szerint a „proletariátus előőrsét” képezték. (Müller 1924, 161.)

Richard Müller szavait nem szabad a felülről szerveződő előørs leninista koncepciójaként értelmeznünk, ugyanis a bizalmik, korlátozott számuk ellenére, akkoriban a német munkásosztály legautentikusabb képviselői voltak. A bizalmik követelése, üzemekbe és gyárakba való strukturális beágyazottságuknak köszönhetően, közvetlenül a munkásoktól érkeztek, ezáltal a munkástömegeket soha nem készítették akaraton kívüli cselekvésre. Ami a sztrájkot illeti, a gyárakban gyakoriak voltak a munkabeszüntetések, ezeknek azonban nem volt köztük a bizalmik hálózatához. 1918-ban, a háború negyedik évében, a csoport képes volt teljesen megbénítani Berlin és más városok hadiiparát.⁶

Az alulról szerveződés és az alacsony létszámú tagság egyedi kombinációja miatt a bizalmik hatékonyságát növelte, hogy nem voltak közöttük provokátorok, és nem került sor rendőri beszívargásokra sem. A tömegsztrájkok leverésének egyik következményeként, számos bizalmi kényszersorozással szankcionáltak; rendőri beszívargásra vagy a forradalmiak hálózatának megbénítására azonban még ilyen körülmények között sem került sor.

Mivel a háború támogatása továbbra is konfliktusokhoz vezetett, 1917 áprilisában szakadásra került sor *Németország Szociáldemokrata Pártjában* (SPD). Már 1914 végétől volt példa összetűzésre, akkor azonban a szakszervezetekhez hasonlóan az ellenzékben lévő pártnak is két évig tartott, mire megszervezte magát. A végső szakadásra akkor került sor, amikor a szociáldemokrata parlamenti képviselők egy újabb hadikölcsön-kötvény ellen szavaztak, akiket ezek után kizártak a pártból. A provokációra válaszul, a birodalmi nemzetgyűlés (*Reichstag*) és az egyes államok parlamenti ellenzéke néhány képviselő bevonásával megalakította *Németország Független Szociáldemokrata Pártját*. A Függetlenek Pártja (USPD) a korábban szétszóródott ellenzéket tömörítő pártként funkcionált, ebből fakadóan tehát meglehetősen heterogén volt. A párt magában foglalta a

szélsőbaloldali radikálisokat, mint amilyen Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg voltak, valamint a *Spartakus-szövetséget**. Tagjai között azonban vezető revizionisták is szerepeltek, mint például Eduard Bernstein, aki nyíltan kiállt a marxizmus „revíziójáért”, valamint az SPD reformorientált párttá alakításáért. Bernstein és követői legalább annyira elleneztek a forradalmat, mint a háborút.

Bár a forradalmi bizalmik csatlakoztak az újonnan megalakult független párthoz, önállóságukat nem adták fel. Hálózatukat nem rendelték alá a pártvezetőségnek, és az USPD-t is elsősorban „platformként” használták alulról szerveződő aktivizmusuk céljaira (Müller 1924, 161).

A politikai sztrájkok alatt egyedül a bizalmik adtak ki utasításokat, aminek következtében teljesen megzavarták a német munkásmozgalmat olajozottan működő munkamegosztását. Míg a párt lényegéből adódóan a politikai szféráért felelt, addig a szakszervezetek, a gazdasági ügyeket intézték. A forradalmi bizalmik elsőként honosították meg a politikai tömegsztrájk műfaját Németországban. Ez a harci forma korábban csak elméletben létezett – olyan baloldaliak követelték, mint Rosa Luxemburg –, a központ azonban elvetette alkalmazását. A bizalmik újítása az volt, hogy a sztrájkokat alulról szervezték, a pártfunkcionáriusok vagy szakszervezeti hivatalnokok engedélye nélkül.

A háború alatt a bizalmik tömegtüntetéseket is szerveztek és önálló döntéseket is hoztak, ha a helyzet úgy kívánta. Csak akkor kérték az USPD vezetőségének támogatását (de nem az engedélyét), amikor terveiket már teljesen kidolgozták. 1918 januárjában például a bizalmik USPD-képviselőket hívtak a *Reichstag*ból és számos más állami parlamentből, hogy a gyűlés során támogatást kapjanak a forradalmi sztrájkhoz. A párt vezetői vonakodtak eleget tenni a felkérésnek, mert féltek az elnyomástól vagy az újonnan megalakult párt teljes betiltásától. Végül is megegyeztek egy röpirat megjelentetésében, melyben meghírdették a „tüntetést”, közvetlen sztrájkra vagy felkelésre azonban már nem szólították fel a munkásokat (Müller 1924, 139).⁷

A bizalmik mozgalma mindig is munkásszervezet volt; egyedüli értelmiségiként Ernst Däumig és Georg Ledebour lehettek a szervezet

* Eredetileg *Spartakus-csoport*, 1918. november 11-től *Spartakus-szövetség* (A ford.).

tagjai. Däumig korábban a *Vorwärts*nek, a szociáldemokraták vezető lapjának szerkesztője volt, akit ellenzéki nézetei miatt bocsátottak el állásából.⁸ Ledebour egyszemélyben volt az SPD balszárnyának parlamenti képviselője és az USPD alapító tagja.

Däumig csak később, 1918 nyarán csatlakozott a bizalmikhoz, miután Richard Müllernek katonai szolgálatot kellett vállalnia. Annak ellenére, hogy későn csatlakoztak a bizalmikhoz, Däumig és Emil Barth ezt követően a szervezet vezéralakjai lettek. Barth az ólomöntő munkások részlegét vezette a fém munkások szakszervezetében.

A bizalmik háború alatt befutott politikai pályája egyszerre mondható pragmatikusnak és radikálisnak. Az USPD többségéhez, és különösen annak minden politikai akciónak ellenálló vezetőségéhez képest baloldalinak számítottak. A bizalmik ugyanakkor a Spartakusz-szövetséggel is szemben álltak, amelyet Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg vezetett. A Spartakusz-szövetség állandó jelleggel szervezett akciókat, sztrájkokat és demonstrációkat. A szövetség tagjai nem féltek a rendőrökkel való konfrontálódástól, inkább stratégiájuk részévé tették azokat, abban a reményben, hogy az utcai harcok eskalálhatják a feszültséget és forradalmi helyzetet idézhetnek elő. A bizalmik egyszerű „forradalmi gimnasztikának” tartották ezt a taktikát, Richard Müller pedig idealista voluntarizmusukért kritizálta őket, amit, állítása szerint, a munkástömegek joggal utasítanak el (Müller 1924, 165). Nézetelkülönbségeikből kifolyólag, a spartakisták nem csatlakozhattak a bizalmik rendszeres gyűléseikhez, így a találkozót külön kellett megszervezni Liebknechtel és követőivel. Ha azonban döntő akcióra került sor, a nézeteltérések ellenére mindkét csoport együttműködést tanúsított.

A bizalmik három nagy tömegsztrájkot szerveztek. Az első sztrájkra 1916 júniusában került sor. Ez szolidaritási sztrájk volt Karl Liebknecht mellett, akit egy illegális május 1-jei demonstráció alatt őrizetbe vettek. A második sztrájkot 1917 áprilisában szervezték meg, amely élelmiszerhiány elleni tömegtüntetés volt. A harmadik politikai sztrájkra 1918 januárjában került sor. Ez az utolsó megmozdulás nagyjából félmillió munkást mozgósított Berlinben, a sztrájkbizottság pedig „munkástanácsnak” nevezte ki magát, és a későbbi 1918–19-es németországi forradalom alatt létrejövő tanácsok modelljeként szolgált (Schneider – Kuda 1968, 21).

A sztrájkbizottságok többnyire bizalmikból álltak, de a januári sztrájkban az USPD-ből és az SPD-ből is választottak képviselőket a sztrájk hatókörének kiszélesítése érdekében. A katonai hatóságok

és a kormányzat szemében ezek a „nem hivatalos tömegsztrájkok” – különösen a hadiiparban – a háborúellenesség legveszélyesebb megnyilvánulásai voltak. Az állam, a hadsereg és a szakszervezeti vezetőség szövetsége nem volt képes a mozgalom teljes beszüntetésére, mint ahogy a sztrájkban résztvevő forradalmi munkások kényszerbeosorozása sem tudta kellőképpen meggyengíteni a mozgalmat. Ezeket a tömegsztrájkokat a bizalmik kezdeményezték, ugyanis az USPD és a Spartakus-szövetség a bizalmikkal ellentétben nem építettek ki olyan hálózatot, amely révén a gyári munkásokat mobilizálhatták volna. A spartakisták csak kisebb helyi sztrájkokat tudtak megszervezni, míg az USPD hatóköre a parlamenti tevékenységre korlátozódott. Ennek tudatában, a bizalmik mozgalma volt az ellenzék legbefolyásosabb szervezete az első világháború alatti Németországban, különösen azután, hogy 1917-től más városok aktivistáival is felvették a kapcsolatot.

A bizalmik mozgalmi tevékenysége illegális és szigorúan titkos volt, ezért sikereik nem kaphattak nyilvánosságot. Röpiratokat nem terjesztettek, mint ahogy gyűléseiket rögzítő protokollokat sem hagytak hátra. Titkos működésüket az is bizonyítja, hogy első sajtóközleményüket csak hetekkel az 1918-as novemberi forradalom után adták közre. A történészek ebből kifolyólag alighanem alábecsülték a bizalmik történelmi szerepét.

A valódi háborúellenes agitációt és retorikát a Spartakus-szövetség és az USPD végezte. Nem kétséges, hogy az illegalitásban lévő spartakisták írásai és a Függetlenek parlamenti beszédei lényegesen jobban befolyásolták a közvéleményt, mint a bizalmik titokban végzett szervező munkája. Az USPD és a Spartakus-szövetség a háború és a katonai diktatúra titkos megszállárdulása ellen agitált az anyaországban, ami az általános közvélemény befolyásolása mellett a bizalmik radikalizálódásához vezetett. Más csoportokkal való állandó vitáik nélkül nem vonták volna le a tanulságokat, és nem lettek volna kölcsönös hatással egymásra, ezáltal a bizalmik feltehetőleg hétköznapi szakszervezetisek maradtak volna; ha ezekre a mozzanatokra nem kerül sor, nem elleneztek volna a háborút, legfeljebb annak bérekre és munkafeltételekre gyakorolt negatív hatásai miatt lázadtak volna.⁹

Tény, hogy mindhárom tömegsztrájkot, amelyeket a bizalmik szerveztek meg, leverték. Követeléseiket nem teljesítették, így a sztrájkok néhány nap alatt kifulladásra szorultak. A sztrájkok azonban minden eddiginél nagyobb méreteket öltöttek: A sztrájkhullám Berlinben kezdődött 50 000 munkás részvételével, majd 1917 áprilisában más városokban

400 000 sztrájkoló részvételével folytatódott. 1918 januárjában, becslések szerint, 750 000 fő vett részt a sztrájkokban. Miután az utolsó sztrájk is eredménytelenül végződött, a bizalmik taktikát váltottak: a következő sztrájkot fegyveres felkeléssé kívánták alakítani, ezért 1918-tól fegyvereket gyűjtöttek. Forradalmi terveik legfőbb inspirációját alapvetően az orosz októberi forradalom jelentette.

Németország és Oroszország autoriter monarchiáinak vezetői azt állították, hogy a háborút önvédelemből kell megvívniuk. 1917-ben a bolsevik forradalom azonban mindent megváltoztatott, amikor Lenin bejelentette, hogy a bolsevikok beszüntetik a harcokat és tárgyalásokba kezdenek.

Megkezdődtek a béketárgyalások, a német kormány azonban ragaszkodott Ukrajnához, Lengyelország bizonyos részeihez és a balti államokhoz; ki akarták használni Oroszország meggyengülését, hogy a kelet-európai térségben megvalósíthassák a német gyarmatbirodalomról dédelgetett álmaikat. Amint ezek a követelések napvilágot láttak, a béketárgyalások fokozatosan megtorpantak, később beszüntették őket. A történelemnek ezen a pontján mindenki számára világossá vált, hogy Németország korántsem önvédelmi okokból lépett be az első világháborúba. Innentől fogva még a szociáldemokraták és a keresztényszocialisták számára is egyértelmű volt, hogy a hadiállapotnak addig nem lesz vége az országban, amíg egy politikai forradalom meg nem dönti a monarchiát, és nem számolnak le az azt pilléerként tartó és lojálisan kiszolgáló hadsereggel. A radikalizálódás megkezdődött. A feszültségek csak fokozódtak, amikor Németország és Oroszország 1918 márciusában különbékét kötött egymással. A háború folytatódott a nyugati fronton, emellett a breszt-litovszki békeegyezményben garantált annexiók egyértelműen jelezték a német imperializmus agressziójának állandó jelenlétét.

Néhány héttel a bolsevik forradalom után, 1918 januárjában újabb sztrájkra került sor, melyet közvetlenül a béketárgyalások elakadása hívott életre. Ez a tüntetés meghaladására tett első kísérlet elsősorban arra irányult, hogy a civil felkelés eszközeivel vessenek véget a háborúnak. A kísérlet azonban kudarcra volt ítélve, ugyanis a német haderő sértetlen maradt és továbbra is a monarchiát szolgálta. A szituáció kimenetele azonban még nem dőlt el, ezért a bizalmik elkezdtek készülni egy eljövendő felkelésre.

Csakhogy a németországi forradalom nem Berlinben tört ki. Bár egyedül a bizalmik csoportja volt felkészültnek mondható egy esetleges felkelésre, a mozgósítás először mégis a tengerészeknél

történt meg. Az 1918 október végi matrózlázadás indítéka a következő volt: az admirális elrendelte a flottának, hogy készüljön fel a Nagy-Britannia elleni végső ütközetre. A tengerészek előző évi lázadását leverték, melynek következtében radikalizálódtak. Megtagadták a parancsot és fellázadtak, mivel meg akarták akadályozni az újabb háborús összezsapást, amit öngyilkos merényletnek tartottak. A lázadás sikerrel járt, mert a német flottát teljesen megbénították. 1918. november 4-én a lázadás áttért a tengerről a szárazföldre: a tengerészek elfoglalták Kielt és katonai tanácsot hoztak létre a város ellenőrzésére. A tengerészek levonták a korábbi tapasztalatok tanúságát: amennyiben a felkelést nem eskalálják, amivel az uralkodó elitet tárgyalóasztalhoz kényszeríthetnék, úgy a megtorlástól a halálbüntetésig bármivel sújthatják őket. A tengerészek többsége korábban munkás volt, néhányan közülük szakszervezeti tagok vagy szocialisták. Az első világháború hatalmas hadihajói tehát a forradalom kiindulópontját képezték, a kortárs történetírás nem véletlenül hivatkozik rájuk „úszó gyárak”-ként.

Berlinben lassabban haladtak a forradalmi folyamatok. A forradalmi bizalmik a Spartakus-szövetség és az USPD balszárnyának néhány tagjával együtt, november 2-án megtartott titkos találkozójukon, úgy határoztak, hogy elhalasztják a november 4-re tervezett felkelést. Ehelyett november 11-én általános, fegyveres sztrájkra készültek, ugyanis nem rendelkeztek kellő mennyiségű információval ahhoz, hogy fel tudják mérni a Berlineen kívüli politikai helyzetet és a hadsereg lojalitását. A bizalmik tisztában voltak azzal, hogy a polgárháborút nem nyerhetik meg egy működőképes és kormányhű német hadsereg ellen. Különösen Berlinben, ahol a hadsereg legfőbb feladata a kormányzati épületek és az állami intézmények védelme volt, a győzelem csak akkor lett volna lehetséges, ha ezek a csapatok a felkelők mellé állnak, vagy legalább semlegesek maradnak. Müller attól tartott, hogy az elhamarkodott cselekvés a felkelés bukásához vezethet és egy minden eddiginél nagyobb vérfürdőben végződhet (Müller 1924, 173).

Különösen Karl Liebknecht és a Spartakus-szövetség nehezményezte Müller látszólagos tétlenségét. Liebknecht, akit a kedélyek lecsillapítása érdekében amnesztiával kiengedtek a börtönből, azonnali cselekvésre szólított fel, amit azonban Müller, Barth és a bizalmik elutasítottak. Nem akarták vállalni a kockázatot, s így Liebknechtnek és a Spartakus-szövetség radikálisainak várniuk kellett.

Amint azonban a felkelésről szóló híresztelések északtól Berlinig elterjedtek, változtatni kellett a terveken. Miután Ernst Däumigot

november 8-án őrizetbe vették, a bizalmik az azonnali cselekvés mellett döntöttek, mert attól tartottak, hogy terveiket leleplezi a rendőrség. Másnap mindhárom csoport általános sztrájkot hirdetett.

A reakció elsöprő volt. Az utcákat munkástömegek lepték el, valamint a rendőrségen és a hadseregen is sikeresen rajtaütöttek. A felkelés gyakorlatilag nem ütközött ellenállásba. A hadviselt csapatok döntő többsége az azonnali béke reményében a forradalmiak mellé állt, ezzel a Hohenzollern-dinasztia, amely Poroszországot és Németországot évszázadokon keresztül kormányozta, egy nap alatt megbukott.

1918. november 9-ének délutánján a bizalmik a *Reichstagnál* találkoztak, ahol a katonatanácsok spontán gyűlése vitatkozott egymással. A bizalmik átvették a tanácskozás irányítását és meggyőzték a résztvevőket, hogy másnap írjanak ki központi szavazást a munkás- és katonatanácsoknak Berlinben. A központi tanácsnak ezen az összejövételén kívánták megválasztani a forradalmi kormányzatot.

A szavazás akadálymentesen le is zajlott, a bizalmik azonban nem tudták átvenni a hatalmat. A forradalmi események során kialakult káosz, de leginkább az SPD gyors válaszreakciója miatt a bizalmik kénytelenek voltak elfogadni az USPD és az SPD közti paritást.

Megválasztották a forradalmi kormányzat testületét: a *Központi Végrehajtó Bizottságot* és a *Népbiztosok Tanácsát*. A Végrehajtó Bizottságot a berlini munkástanács választotta meg, amely a munkás- és katonatanácsok országos kongresszusáig a legfőbb forradalmi szerv volt. Richard Müller lett a bizottság egyik elnöke, és az összes USPD-mandátumot a forradalmi bizalmik töltötték be. Amióta a Végrehajtó Bizottság volt a forradalmi rendszer legfőbb szerve, Müller gyakorlatilag az újonnan kikiáltott „német szocialista köztársaság” államfője lett.

A tényleges hatalom azonban a Népbiztosok Tanácsában összpontosult. Ez a szerv ideiglenes kormányként működött és elképesztő túlsúlyban volt.¹⁰ Ebben a kormányban az ólomöntő Emil Barth képviselte a bizalmikat; ő volt az egyedüli radikális a hat biztos között. Amikor döntésre került sor, Barth két kollégája, akik az USPD mérsékelt szárnyához tartoztak, együttműködtek az SPD-vel és gyakran Barth ellen is szavaztak.

Ennek következtében Friedrich Ebert, a három SPD-biztos vezetője, egyre nagyobb hatalomra tett szert a Népbiztosok Tanácsában, különösen, mivel pártja támogatta a katonai elitet, a liberális sajtót és az államapparátust; azt az apparátust, amely rövidesen megbénult, de a forradalom soha nem tudta végleg megsemmisíteni. A német biro-

dalom régi elitje azt remélte, hogy a szociáldemokraták támogatásával csökkenni fog a függetlenek és más radikálisok befolyása; ez a lépés később sikeresnek bizonyult.

A Végrehajtó Bizottságban Müllernek és az USPD tagjainak nem csak a szociáldemokratákkal voltak állandó harcaik, hanem a katonai képviselőkkel is. Sokan közülük csak nemrég kerültek a politikai mezőnybe; többségüknek alig volt szilárd politikai meggyőződésük. Ha nehézségek támadtak, a katonai képviselők a szociáldemokratákat támogatták, mivel nem bíztak a radikálisokban. A Végrehajtó Bizottság ennek következtében hamar működésképtelenné vált. A forradalmi vívmányokat védő vörös gárda létrehozására irányuló szándékát a katonai képviselők és a szociáldemokraták megvétózták. Az események végzetes fordulatot vettek: a forradalmárok immár nem tudták megakadályozni, hogy a kritikus helyzet az első hetekben konszolidálódjon, ami mind a demokratákat, mind a baloldali radikálisokat kiszolgáltatta az 1919-es ellenforradalomnak. Ama tény folytán, hogy a Végrehajtó Bizottság saját működését lehetetlenítette el, Ebert és az SPD könnyűszerrel átvehették a politikai irányítást.

A forradalmat azonban nemcsak felülről fojtották el, hanem alulról is működésképtelenné tették. A munkástanácsok 1918. december 16-ai országos gyűlésén a tanácsrendszer konszolidálása ellen szavaztak és nemzeti parlament felállítása mellett döntöttek. A tanácsok országos gyűlésén székfoglaló beszédet tartó Richard Müller megdöbönt attól, hogy a tanácsok saját érdekeik ellen szavaztak, s a gyűlést „öngyilkosok klubja”-nak nevezte.¹² 1918 decemberében a szociáldemokraták még döntő többségben voltak a tanácsmozgalomban, noha a párt elutasította a munkástanácsok valódi eszméjét. Ugyanakkor az USPD-nek és a radikálisoknak nem sikerült meggyőzniük a német munkásságot arról, hogy eszméiket kövessék. Számos munkás nem látta indokoltnak, hogy megvonja támogatását az SPD-től. Amikor a háború vége párton belüli szakadást idézett elő, mindkét párt képviselői közös akciót szerveztek. Nem vették tudomásul, hogy a háború kérdésén kívül fontosabb problémák is léteznek a munkásmozgalomban.

A forradalom válsága 1918 decemberében a bizalmik és az USPD vezetősége közti szakadáshoz vezetett. Ebből kifolyólag a bizalmik elszigetelődtek az USPD-n belül. Mindazonáltal nem csatlakoztak az 1919 januárjában pártot alapító spartakistákhoz sem. A bizalmik meghívást kaptak a pártalapító kongresszusra; a gyűlés azonban félbeszakadt, amikor a bizalmik és a spartakisták között zajló tárgya-

lások a vártnál hosszabb ideig tartottak. Végül nem kötöttek kompromisszumot; Müller és a bizalmik elidegenedtek az új párton belüli szindikalista túlsúlytól. A bizalmik ellenezték azt a gondolatot, hogy határozottan bojkottálják a nemzetgyűlés megválasztását (Hoffrogge 2008, 96).

A bizalmik formálisan továbbra is az USPD-hez tartoztak, hivatalos, pártvezetéstől független tevékenységüket azonban folytatták. Számukra a munkástanács-mozgalom volt a tettek mezeje. 1919 elején ez a mozgalom különféle tanácsokból fejlődött ki, melyek akkoriban még nagyon heterogének voltak, közös programmal pedig nem rendelkeztek. Bár a felkeléseknél és tömegsztrájkoknál 1917 óta működtek tanácsok, a *tanácskommunizmus* elméletét ekkor még nem dolgozták ki, így a német szocialisták a háború előtt vagy után nem folytathattak vitát erről a szerveződési formáról. Ahogy arra az 1917-es orosz forradalom rámutatott, a tanácsok spontán fejlődtek ki a politikai küzdelmekből.¹³ Annak ellenére, hogy előképe fellelhető volt a történelemben és a szakirodalomban, például az 1871-es párizsi kommunben és Marx ezen eseményekről írott reflexióiban. Marx e tárgyú írásai azonban a háború előtt nem keltettek különösebb feltűnést a német szociáldemokratáknál; őket inkább statikus, ha nem autoriter politikai eszményiség jellemezte, melyet jórészt a tekintélyelvű, imperialista rezsim valósága hívott életre. Ez magyarázattal szolgál a gyűlöletre, amit az 1918–19-es németországi forradalommal szemben tápláltak (Hoffrogge 2000).

Richard Müller és Ernst Däumig *Der Arbeiter-Rat* (A munkástanács) néven újságot alapítottak és körvonalazták a tanácsszocializmus elméletét, az ún. „tisztá tanácsrendszer”-t (*Reines Rätesystem*). Ez volt a tanácsdemokrácia egyik első elméleti megalapozása, amely elejétől a végéig osztályozta a tanácsokat az üzemi tanácsoktól kezdve a regionális gyári tanácsokon át egészen a nemzetgazdasági tanácsokig.¹⁴ Jóllehet a korabeli és a későbbi kritikák Müller és Däumig elképzeléseit sematikusnak láttatják, egyet azonban le kell szögezni: ez volt a forradalmárok első arra irányuló szándéka, hogy egy termelők irányította társadalom koherens vízióját felvázolják.

1919 tavaszára nyilvánvalóvá vált, hogy a Népbiztosok Tanácsa sokat tett azért, hogy a főbb ipari ágazatok államosítását előmozdítsa. A javaslatot, hogy a német gazdaság nehéziparát és annak egyéb, rendkívül koncentrált és monopolizált szektorait államosítsák, mindhárom párt támogatta, ami a szervezetlen munkásoknál és a lakosság többi részénél is kedvező fogadtatásra talált. Ezért a munkástanácsok

decemberi országos gyűlése megbízta a kormányt az erre irányuló tervek megvalósításával. Ennek ellenére nem történt előrelépés, és a Népbiztosok Tanácsa egyáltalán nem tett erőfeszítéseket az államosítás érdekében.

A januári berlini felkelést fegyveres erővel elnyomó kormányzat represszív politikája nagy feszültséget váltott ki a munkások között. A berlini felkelés általános sztrájkként indult, majd a kormánycsapatok és a fegyveres munkások közötti lövöldözésben tetőzött. Liebknechtet és Luxemburgot, a KPD ifjú vezetőit a harcok folyamán kivégezték.

Az események után a kormányzat sokat veszített legitimitásából, a munkástömegek között pedig fokozatosan nőtt a nyugtalanság. 1919 tavaszán sztrájkhullám vette kezdetét, melynek központja Berlin, a Ruhr-vidék, Halle, valamint Merseburg ipari negyedei voltak. Valamennyi sztrájkhullám közül ez volt a tanácsrendszer elkötelezettjeinek legerőteljesebb megnyilvánulása. A bizalmik kis körökben napvilágot látott és az *Arbeiter-Rat* hasábjain népszerűsített eszmék mostanra egy országos mozgalom követeléseié váltak. Újra fölmerült a „munkástanácsokat vagy parlamenti demokráciát?” kérdése, a sztrájkok ugyanis Németország közepén szó szerint blokádnál alá vonták és megbénították a nemzetgyűlés munkáját Weimarban.

Az 1919-es januári felkeléshez hasonlóan azonban a sztrájkoknak ugyanaz lett a végzetük, mint a forradalmi folyamatokat előmozdító többi kísérletnek: lokális és rendszertelen események maradtak, melyeket a katonaság könnyűszerrel elszigetelhetett, majd elfojthatott.¹⁴ Richard Müller és a kommunista Wilhelm Koenen felismerték a problémát és hatalmuk koncentrálása érdekében a permanens sztrájkok országos összehangolására tettek kísérletet – azonban kudarcot vallottak. Míg az egyik régióban a sztrájkok épphogy csak elkezdődtek, addig máshol már ki is fulladtak. Amennyiben mégsem, azt brutális erővel levertek: az 1919-es márciusi sztrájkok Berlinben már-már polgárháború formáját öltötték. A túlnyomórészt szélsőjobboldali összetételű kormánycsapatok nehéztüzérséget és gépfegyvereket vetettek be Berlin-Lichtenberg és Berlin-Friedrichshain munkásnegyedeiben. Az összecsapások során a sztrájkban nem érintett civilek is életüket veszítették, a sérülések száma az ezer főt is meghaladta.¹⁵

E mozgalmak radikális visszaszorulása minden olyan reményt eloszlatott, hogy egy fegyveres felkelés megdöntheti a szociáldemokrata kormányzatot. Amióta az USPD kihagyta a Népbiztosok Tanácsát a december végi tüntetésből, a szociáldemokraták egyedül

kormányoztak. Ők viszont mindent megtettek annak érdekében, hogy a forradalmi rendszert liberális, ha nem kapitalista demokráciává alakítsák. Ebben a folyamatban a végső sikert a nemzetgyűlés jelentette. A kialakult helyzetet látva, Müller és Däumig megváltoztatták álláspontjukat.

Miután felismerték, hogy egy munkástanácsokból álló köztársaság megalapítása ilyen formában nem lehetséges, a tanácsokat másodlagos intézményekként próbálták meg integrálni az új alkotmányba (Morgan 1975, 252). Ilyenformán a bizalmik elvesztették egyedi, kizárólagos jellegüket és többnyire a tanácsok általános mozgalmának USPD-frakciójába olvadtak be. Már a januári felkelés során is szakadásra került sor a csoportban. A bizalmik egyik frakciója támogatta a felkelést, Müller és Däumig ellenben megvétózták a döntést. Mivel kizárólag Berlinben lett volna sztrájk, a megmozdulás sikeressége kilátástalannak tűnt; noha a munkások többsége támogatta a sztrájk gondolatát, a fegyveres harcot élesen elleneztek. Bár ezek a nézetkülönbségek a felkelés folyamán meggyengítették a csoportot, nem világos, hogy ebben a helyzetben a bizalmik valóban felszolottak-e vagy sem. Annyit viszont leszögezhetünk, hogy számos bizalmi továbbra is együttműködött a Végrehajtó Bizottsággal, általában a tanácsmozgalommal és a későbbi KPD-vel.

Az 1919-es év kudarcai után a tanácsmozgalom az üzemi, illetve gyári tanácsok mozgalmává alakult át, mivel a területi és regionális tanácsok széthullottak. Ezek az üzemi tanácsok (*Betriebsräte*) voltak hivatottak egy adott vállalaton belül a munkások képviselésére. Müller, Däumig és más elvtársak elképzelése szerint ezeknek a tanácsoknak annyi befolyást kell szerezniük, amennyi csak lehetséges. Az új nemzetgyűlés által törvénybe iktatott 1919-es német alkotmány egy olyan munkásokra vonatkozó cikkelyt tartalmazott, melyet többféleképpen lehetett értelmezni. A márciusi sztrájkok nyomására terjesztették elő, és egy különleges törvénynek kellett konkretizálnia, hogy a tanácsok pontosan milyen szerepet játszanak az alkotmányban. Müller és az USPD olyan tanácsokért küzdöttek, amelyek megőrizték volna önállóságukat a gyártulajdonosoktól, s joguk lett volna egyesülni regionális és országos szinten. Ezen kívül létre akartak hozni egy országos tanácsot, melynek nagyobb hatása lett volna a kormány gazdaságra vonatkozó döntéseire. Terveik azonban kudarcot vallottak. Az ipari kapcsolatokról szóló végleges törvény a már létező tanácsok működését csupán üzemi szinten legalizálta. Engedélyezték a munkáskövetelések

képviselését, a termelés felett azonban nem vehették át az ellenőrzést. Létrehozták az országos gazdasági tanácsot is, ami azonban a gyártulajdonosokat is magába foglalta, minekutána inkább volt az osztályok együttműködésének színtere, mint az osztályharcé. Valójában az országos gazdasági tanács ritkán ülésezett és szinte semmire nem bírt befolyással. A törvény elleni tüntetések későbbi alkalmakkor is kudarcot vallottak, a munkások jogaiért szervezett berlini tömegdemonstráció során pedig belelőttek a tömegbe. A parlamenti viták negyvenkét emberéletet követeltek, a törvényhozás azonban mit sem változott. Az újonnan törvénybe iktatott német köztársaság üzemi tanácsai alárendelt és hatalmuktól megfosztott szervekké váltak, majdnem ugyanolyan jogkörrel, mint amilyen a mai Németországban a *Betriebsraté*.

Az utolsó küzdelem ezen a téren a törvény által újonnan elfogadott üzemi tanácsok tényleges politikája körül zajlott. Képesek lesznek-e autonóm módon, mozgalomként cselekedni, vagy alárendelődnek a szakszervezeteknek? Azoknak a szakszervezeteknek, amelyek maguk is a Szociáldemokrata Pártnak voltak alárendelve? Richard Müller kiemelkedő alakja volt azoknak, akik a tanácsok autonómiája mellett érveltek. Amikor a végrehajtó tanácsot 1919 nyarán erőszakosan feloszlatták, Müller néhány bizalmival együtt Berlinben létrehozta az üzemi tanácsok független központját. Elképzelésük szerint a tanácsok hatalmát további forradalmi mozgalmakba csatornázták volna be. 1920 októberében az üzemi tanácsok első berlini kongresszusán a kommunista Heinrich Brandler megvédte a berlini modellt, a delegáltak azonban nem tudta meggyőzni annak hatékonyságáról. A tanácsokat a szakszervezeteknek rendelték alá. Németországban a tanácsmozgalom története ezzel le is zárult.¹⁶

Az összetűzések során világossá vált, hogy Müller és a bizalmik a KPD felé tolódtak. Amikor 1920 végén az USPD felbomlott, a bizalmik ahhoz a balszárnyhoz tartoztak, amely az újonnan megalapított III. Internacionáléba történő felvételének érdekében támogatta Lenin *A kommunista Internacionáléba való felvétel 21 feltételét*. Noha a többség elfogadta a feltételeket, egy nagy létszámú frakció ellenállást tanúsított. Ez a frakció szakított a többséggel és később a kommunistákhoz csatlakozott. 1920-ban Richard Müller a baloldali USPD központi bizottságának, majd az egyesülés után a KPD-n belüli „szakszervezeti ügyek központjának” elnöke lett. Ezt a központot az üzemi tanácsok megszűnt berlini központjából alakították ki; legtöbb tagja a forradalmi bizalmikból került ki.

A fúzió hatalmas előrelépés volt a fiatal KPD történetében. Előtte a KPD csak egy radikális szakadár pártnak számított, amely a német munkásság kisebbségéből szerveződött. Az egyesülést követően azonban már 300 000 tagot számlált, míg korábbi létszáma nem haladta meg a 70 000 főt. A párt számára az egyesülés a politikában a forradalmi bizalmikhoz hasonlóan jártas tagokat, továbbá a Kommunista Párt újságjaihoz hasonló infrastruktúrát is jelentett. Németországban csak az egyesülés eredményezhette a kommunizmus valódi tömegmozgalommá válását.¹⁷

Müller, Däumig és számos más forradalmi bizalmi már a KPD-ben működött, sőt, Däumigot még elnökké is választották. Beiktatása után néhány héttel azonban belső csatározások miatt Däumig lemondásra kényszerült. Richard Müllernek is fel kellett adnia posztját, amiért az úgynevezett 1921-es „márciusi akciót” kritizálta, ami egy kudarcba fulladt felkelés volt Halle és Leuna városának ipari negyedeiben. A kialakult politikai helyzetben, ami sok tekintetben rokonságot mutatott az 1919-es berlini januári felkeléssel, Müller megtagadta a további sztrájkok meghirdetését Berlinben, a párthivatalnokok azonban továbbra sem kértek kritícizmusából. Ehelyett Müllert megfosztották szakszervezeti ügyekért felelős elnöki pozíciójától.

Clara Zetkin közbenjárása nyomán Müllert, Heinrich Malzahnt és a bizalmikat meghívták a Kommunista Internacionálé 1921-ben Moszkvában megrendezett III. világgkongresszusára. Zetkin személyes találkozót szervezett Müllerrel, Malzahnnal és Leninnel.

Leninre mély benyomást tett a találkozó Müllerrel és a bizalmikkal, ugyanakkor erőteljesen bírálta a márciusi fejleményeket, amiket a kongresszus előtt is elmarasztalt. A delegáltak Lenin oldalára álltak, így a megosztott KPD kénytelen volt elfogadni a kritikát.

Németországban ezt követően azonban kiújultak a párton belüli viták, s Moszkva ezútal nem támogatta Müllert és a többi ellenzéki tagot. A párt egységének megőrzése érdekében Trockij és Lenin megváltoztatták álláspontjukat, és az erősödő kritikákkal szemben a pártvezetőséget támogatták. Müller másokkal együtt a pártból való kilépésre kényszerült (Tosstorff 2004, 392–395).

A kellemetlen incidens ellenére Müller továbbra is támogatta Lenint. Sőt, 1924 és 1925 között írt, az 1918–19-es németországi forradalom történetét bemutató, háromkötetes művének előszavában dicsérően ír Leninről (Müller 1924, 9).¹⁹ Richard Müllernek ezek az írásai ma is figyelemre méltók, minthogy lebilincselő leírást nyújtanak a háborúról, a munkásellenzék fölemelkedéséről, a forradalomról s

annak bukásáról. Noha Müller írásai nem mentesek az apologetikától, mégis érdekfeszítő olvasmányok. Nem illeszkednek sem a szociáldemokrata, sem a spartakista olvasatba; felforgatják mindkét, a hidegháborúban kanonikussá vált narratívát, amelyek ma is uralkodnak az 1918–19-es németországi forradalom historiográfiájában.¹⁹

Müller történészi tevékenysége egyet jelentett politikai karrierjének végével. 1921-től nehéz kimutatni Müller és a forradalmi bizalmik politikai tevékenységét. A Müller és Däumig körül szerveződő, a KPD szakszervezeti tevékenységét koordináló, informális keménymag kettejük lemondásával felbomlott.

A bizalmik politikai koncepciója nem volt működőképes a forradalom utáni időszakban. A tanácsmozgalomban nagyobb befolyásra tudtak szert tenni. 1920-ra azonban a mozgalom megszűnt, és a politikai pártok újból a szocialista politika fő ágenseivé váltak, a szakszervezetek feladatköre pedig tisztán gazdasági ügyek intézésére korlátozódott. Noha Németországban nem volt többé egypártrendszer, a háborúpárti szocialista politika két igencsak problémás mintázata intézményesült: a párt vezető szerepe a munkásmozgalomban, valamint a gazdaság és a politika szátválasztása.

A bizalmik politikai értelemben jó ideje hazátlanok voltak. Az USPD-n belül sikerült fenntartaniuk a pártpolitika és az alulról szerveződő aktivizmus termékeny szimbiózisát, ami a kommunista pártban nem lett volna lehetséges, mivel az egyre inkább központosult. Később még tettek néhány kísérletet autonómiájuk visszanyerésére, ezek az erőfeszítések azonban hamar kudarcot vallottak (Koch-Baumgarten 1986, 418). Így az 1920-as évekre csak néhány bizalmi maradt a KPD-ben. A többi forradalmi bizalmi más szakadár csoportban vett részt, sokan közülük eltávolodtak a politikától. Richard Müller is így tett, később üzletemberré vált. 1943-ban halt meg, 1925 utáni életéről nem sokat tudni.²⁰

Richard Müller, a kiemelkedő államférfi alakjának feledésbe merülése párhuzamos a bizalmik mozgalmának történetével. Bár nemcsak a szocializmus politikai mintázatait, hanem a szocializmus eszméjét magát is forradalmasították, mozgalmuk örökségének megteremtésében nem voltak sikeresek. Míg a spartakistákat a KPD és Kelet-Németország történész-generációi halhatatlanná tették, addig a forradalmi bizalmik története elveszett valahol a lábjegyzetek között.

- ¹ Jelen tanulmány Richard Müllerről, a forradalmi bizalmik egyik vezetőjéről folytatott kutatómunkám eredménye, amely *Der Mann hinter der Novemberrevolution* címmel jelent meg. Külön köszönet illeti Tavi Meraud-t, amiért segédkezett az angol fordításban, amely *Räteaktivisten in der USPD – Richard Müller und die Revolutionären Obleute* c. tanulmányomon (Ulla Plener szerk.: *Die Novemberrevolution 1918/1919 in Deutschland*, Berlin, 2009) alapul.
- ² A forradalmi bizalmik mozgalmának átfogó történetéről még nem jelent meg monográfia a nyugat- vagy kelet-német történetírásban, továbbá az e tárgyú írások is meglehetősen ritkák. Az elérhető irodalmi áttekintéshez lásd az első lábjegyzetben említett publikációkat.
- ³ A nők alacsonyabb alkupozíciója nemcsak a vállalkozói attitűdből vezethető le, hanem a szakszervezetisek elfoglaltságából is, akik a munkásnőkre kiváltságosként tekintettek, míg számukra a kenyérkereső férfi volt a norma.
- ⁴ Ennek a műnek a fordítása és más német nyelvű források a szerzőtől származnak.
- ⁵ Paul Blumenthal emlékiratai (Bundesarchiv Berlin, SG Y 30/0079, 10).
- ⁶ A forradalmi bizalmik eredetéről lásd még Paul Eckert emlékiratait (Bundesarchiv Berlin, SG Y 30/0180, 5).
- ⁷ 1917-ben és 1918-ban a bizalmik más városokkal és régiókkal is kapcsolatba léptek, a szervezetnek különösen Düsseldorf és Braunschweig DMV-részlegeiben voltak nagy alcsoportjai. Vö. Morgan 1975, 211. Richard Müller maga állította, hogy a bizalmik végül is országos szervezetté váltak (Müller 1924, 161).
- ⁸ Az 1918-as sztrájkokról lásd még a nemrég a *Streiken gegen den Krieg* címmel megjelent tanulmánykötetet (szerk. Lothar Wentzel – Chaja Boebel, Hamburg, 2008).
- ⁹ Ernst Däumig életrajzáról lásd még David. W. Morgan 1983: Ernst Däumig and the German Revolution of 1918, in: *Central European History*, Vol XV, No. 4, 303–331, valamint Horst Naumann: Ein treuer Vorkämpfer des Proletariats. Ernst Däumig, in: *BzG* (Berlin) 28 (1986), H. 6, 801–813.
- ¹⁰ Fritz Opelnek igaza van abban, hogy a bizalmiknak sokáig nem volt saját politikai koncepciójuk és ideológiailag nagyban függtek a Spartakus-szövetség és az USPD írásaitól. Mindazonáltal a tervezett politikai akciók tekintetében mindig megőrizték teljes függetlenségüket. Vö. Fritz Opel 1957: *Der deutsche Metallarbeiter-Verband während des ersten Weltkrieges und der Revolution*. Hannover–Frankfurt am Main, 55. A bizalmik 1914 és 1918 közötti radikalizálódásáról lásd még Hoffrogge 2008, 25–63.
- ¹¹ A Végrehajtó Bizottságról lásd még: Ingo Materna *Der Vollzugsrat der Berliner Arbeiter und Soldatenräte 1918/19*, Berlin, Karl Dietz Verlag, 1978; a Nép-megbízottak Tanácsáról vö. Susanne Miller: *Die Regierung der Volksbeauftragten 1918/1919*, Düsseldorf. 1969.
- ¹² 1918. december 23-án a berlini munkás- és katonatanácsok nemzetgyűlésén elhangzott beszéde. Megjelent: Gerhard Engel (Hg) 1997: *Groß-Berliner Arbeiter und Soldatenräte in der Revolution 1918/19*. Berlin, II, 16.
- ¹³ A 1918-as német tanácsok történelmi előzményeihez Dirk H. Müller a szakszervezeti mozgalom alulról szerveződő politikai kultúrájának kutatását javasolja. Dirk H. Müller: *Gewerkschaftliche Versammlungsdemokratie und Arbeiterdelegierte vor 1918*. Berlin 1985.

- ¹⁴ Müller és Däumig tanácskommunizmust tárgyaló írásai közül néhány új kiadást ért meg: Schneider – Kuda 1968. Az eszmék mélyreható elemzéséhez lásd még: Günter Hottmann 1980: *Die Rätekonzeptionen der Revolutionären Obleute und der Links- (bzw. Räte-) Kommunisten in der Novemberrevolution: Ein Vergleich, Staatsexamensarbeit Göttingen*; a tanácselmélethez lásd: Hoffrogge 2008, 108–116.
- ¹⁵ Richard Müller később a katasztrofális januári felkelést tette felelőssé az 1919-es márciusi sztrájkok bukásáért. (Müller 1925, 154)
- ¹⁶ A sztrájkokról lásd: Müller 1974, 124–163, vö. még: Morgan 1975, 230. A márciusi harcokról Franz Beiersdorf szemtanú számol be. (Bundesarchiv Berlin, DY 30 IV 2/2.01)
- ¹⁷ A gyűlés jegyzőkönyvét *Protokoll der Verhandlungen des ersten Reichskongresses der Betriebsräte Deutschlands – Abgehalten vom 5.-7. Oktober 1920 zu Berlin* címmel 1920-ban jelentették meg, Berlinben.
- ¹⁸ Az USPD felbomlásáról lásd: Hartfrid Krause 1975: *USPD – Zur Geschichte der Unabhängigen Sozialdemokratischen Partei Deutschlands*. Frankfurt am Main, 132–216.
- ¹⁹ A két másik szám *Die Novemberrevolution és Der Bürgerkrieg in Deutschland* címmel jelent meg.
- ²⁰ Müller írásainak hatásáról lásd még: Hoffrogge 2008, 171–183)
- ²¹ Későbbi pályafutásáról fellelhető információkat lásd még: Hoffrogge 2008, 198–216.

Hivatkozások

- Hoffrogge, Ralf 2008: *Richard Müller. Der Mann hinter der Novemberrevolution*. Berlin, Karl Dietz Verlag.
- Hoffrogge, Ralf 2009: „Die wirkliche Bewegung, welche den jetzigen Zustand aufhebt” – Sozialismuskonzepte und deutsche Arbeiterbewegung 1848-1920, in: *PROKLA – Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft*, No. 155, Berlin.
- Koch-Baumgarten, Sigrid 1986: *Aufstand der Avantgarde. Die Märzaktion der KPD 1921*. Frankfurt – New York, Campus Verlag.
- Morgan, David W. 1975: *The Socialist Left and the German Revolution: A History of the German Independent Social Democratic Party, 1917–1922*. Ithaca, Cornell University Press.
- Müller, Richard 1913: *Die Agitation in der Dreherbranche*. Berlin.
- Müller, Richard 1925: *Die Novemberrevolution*. Wien, Malik-Verlag.
- Müller, Richard 1974: *Der Bürgerkrieg in Deutschland*. Berlin, Olle & Wolter Verlag.
- Müller, Richard 1924: *Vom Kaiserreich zur Republik*. Wien, Malik-Verlag.
- Schneider, Dieter – Kuda, Rudolf 1968: *Arbeiterräte in der Novemberrevolution*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Tosstorff, Reiner 2004: *Profintern – Die Rote Gewerkschaftsinternationale 1921–1937*. München – Wien – Zürich, Paderborn.

(Fordította: Tillmann Ármin)

Eredeti megjelenés:

From Unionism to Workers' Councils: The Revolutionary Shop Stewards in Germany, 1914–1918 (In: Immanuel Ness and Dario Azzellini (eds.): *Ours to Master and to Own - Workers' Control from the Commune to the Present*, Chicago, Haymarket Books, Chicago, 2011)

Ralf Hoffrogge: *Richard Müller. Der Mann hinter der Novemberrevolution*, Berlin, Karl Dietz Verlag, 2008

Újabb és teljesebb feldolgozások a szerzőtől: *Working Class politics in the German Revolution* (Haymarket 2015), továbbá: *Richard Müller – Der Mann hinter der Novemberrevolution* Berlin, Karl Dietz, 2nd Edition 2018.

Fényképek mint történelmi dokumentumok

Jevgenyij Haldej két, Budapesten készült
fotójának vizsgálata

Nemrég levelet írtam a *Slavic Review* szerkesztőségének, és elmondtam véleményemet két fotóval kapcsolatban, amelyek a folyóiratban a *Heroes, Victims, Role Models: Representing the Child Soldiers of the Warsaw Uprising* címmel megjelent cikkben szerepeltek. A fotók helyszínéül a cikk szerzője tévesen a háborús Varsót tüntette fel. Bár igaz, hogy számos megközelítés létezik a fotók felhasználásának és interpretálásának módját illetően, én mint történész alapvetőnek tekintem a fotók keletkezésének alapos vizsgálatát, hiszen téves elemzésük a történelmi események valóságát és a bűncselekmények lehetséges elkövetőinek kilétét tekintve is eltérő következtetésekhez vezethetnek. Álláspontom legfontosabb megállapításait a következőkben fejttem ki.

A társadalomtudomány művelői körében konszenzus van arról, hogy egy fénykép, akárcsak egyéb vizuális bizonyítékok, az elsődleges források körébe tartozik, és segíti a történészeket a múlt rekonstrukciójában. A történésznek a fényképeket értékelnie kell – ahogyan azt minden egyéb dokumentummal is megteszi – mielőtt a múlt eseményeinek leírására és elemzésére használná. A fénykép szöveg, akárcsak az írott dokumentumok, és elemzése a külső és belső forráskritika gyakorlatán kell alapuljon.¹ Manapság, amikor fotószerkesztő programok segítik a fényképek meghamisítását, a külső vizsgálat, a fotó alapos elemzése elengedhetetlen ahhoz, hogy megtudjuk, eredeti képről van-e szó. Ha a képet megváltoztatták vagy átalakították, netán „beállították”, a történész számára a kép értéke eltérhet az eredeti felvétel értékétől, amely rankei értelemben úgy dokumentál egy eseményt, ahogyan az megtörtént. A ténynek vagy tényeknek, amelye(ke)t a fotó dokumentál, a történész ad jelentést külső elemzés

alapján – ezt nevezte E. H. Carr a feldolgozás folyamatának.² Ez a jelentés élesebb megvilágításba kerül akkor, amikor a fényképet felirat és/vagy szöveges leírás kíséri, amely a képet történeti kontextusba helyezi. Azok a kontextusok, amelyekben az évek során az adott fénykép elhelyezhető, a kép történetét, utóéletét mutatják meg.³

Ahogy a *New York Times*-ban egy nemrégiben megjelent esszében fogalmaztak: „A XX. század folyamán a fotográfia mint a fizikai világ bizonyítéka vagy dokumentációja meghatározó elve volt e médium művészetformáló gyakorlatának.”⁴ Ez érvényes a szovjet fotós újságíró, Jevgenyij Haldej háború idején készült egyes munkáira is. Jelen elemzésemben Haldej két, dokumentatív fényképére összpontosítok, amelyeknek figyelemre méltó utóélet jutott, és amelyeket a *Slavic Review* egy korábbi cikkében hibásan azonosítottak, mint azt már fentebb is említettem. Az első képen járdán fekvő két halott asszonyt látunk, mögöttük egy gyászoló férfi ül a lépcsőfeljárón. A másik képen egy vitorlázó repülőgép törzse és farka látható egy bérház felső szintjébe beékelődve. Mindkét fotó Budapesten készült a város ostroma idején, azaz 1944. december 25. és 1945. február 13. között.

A Duna bal partján fekvő Pest ostroma január 18-án ért véget. Ezen az utolsó napon történt, hogy a szovjet csapatok az ún. *nagy gettót* felszabadították. Haldej az első szovjet katonák között lépett be a gettóba, ahol fényképsorozatban örökítette meg az ott talált állapotokat. Ahogy arra David Shneer esszéjében, majd könyvében is rámutatott, a halott asszonyokat ábrázoló fénykép a gettóban készült négy további képpel együtt, amelyek egyikén két túlélő látható, először a Szovjetunióban egy jiddis nyelvű újságban jelent meg, 1945. március 3-án.⁵ Akkorra már, három héttel Budapest ostroma után, a gettó felszabadítása nem hír volt, hanem történelem. Shneer szerint a szerkesztők a fényképeket egymást átfedő kontextusokba helyezték, mondván: „zsidó és szovjet történet egyszerre [...]”. A szovjetek itt hősiességszobaként szerepeltek, akik megmentették a zsidókat [...] a lemészárlástól és a pusztítástól.”⁶

Ahogy az a háttér-információkból kiderül, amelyek a jiddis lapban a képek mellett megjelentek, ezeket a zsidókat a németek ölték meg: „A hitleristák zsidók tízezreit terelték Magyarország többi területeiről a budapesti gettóba.”⁷ Ez a leírás arra utal, hogy a kommentátorok csak felületesen ismerték a korabeli magyar történelmet. Tény, hogy a gettóban főképp budapesti zsidók voltak összehozva, akiket 1944 novemberében nem a németek, hanem a magyar hatóságok kényszerítettek be az ún. „csillagos házakba”. A főpolgármester

1944. júniusi rendeletét követően a budapesti zsidókat arra kötelezték, hogy ebben a kétezer, Dávid-csillaggal megjelölt, a város különböző pontjain elhelyezkedő épületben elszigetelve éljenek. Akkorra a fővároson kívül lakó zsidóság többségét, mintegy 430 000 zsidót a magyar hatóságok 1944. május 15. és július 9. között főképpen Auschwitz-Birkenauban deportálták, ahol az SS-katonák megsemmisítették őket. Vagyis a magyar állam felelősségét a jiddis újság nem említi, így tehát figyelmen kívül maradt egy másik kontextus, amelyben a képeket elhelyezhették volna.

Az újságban a két meggyilkolt nő fotójához a következő aláírást társították: „Anyá és lánya, akiket a fasiszták kivonszoltak a pincéből, az utca közepén megverték, majd agyonlőttek. A közelben ül a férj, illetve apa.”⁸ A fénykép történetéről ennél jóval több derült ki ötvenegy évvel később, 1994-ben, amikor Haldej háborús képeit Berlinben kiállították. Ekkor történt, hogy az egyik kurátornak, Ernst Vollandnak a fényképész beszámolt a fotók keletkezésének körülményeiről. Visszaemlékezéseit hatvan jegyzetfüzet feljegyzései támasztották alá, amelyek közvetlenül a fényképek elkészítése után születtek.⁹ A fotográfus a következő magyarázattal szolgált: „Közvetlenül a német visszavonulás előtt láttam a gettóban ezt az esetet. Reggel öt óra volt. Megkeresték ezt az asszonyt és a lányát, akik még hálóingben voltak, majd lelőtték őket. A férj ez idő tájt valahol bujkált. Amikor hazaért, ez a kép fogadta. De hát miért? – ezt gondoltam. A németek visszavonulnak Budapestről is. Miért nem menekülnek, hogy mentsék a bőrüket? Minek kell a kegyetlenkedés? Csak annyit tudtam tenni, hogy megörökítettem a látványt.”¹⁰ Ez a magyarázat újra felbukkant 1999-ben, amikor Haldejnek Tel-Avivban volt kiállítása; a katalógus szerint a kép címe ez volt: „Anyát és lányát a németek lelőtték, budapesti gettó, Magyarország, 1945.”¹¹ Az, hogy Haldej a gyilkosságokat a németek számlájára írta, érthető volt, de pontatlan, és ez a hiba más helyszíneken is megismétlődött.

2005 nyarán a párizsi *Judaizmus Művészeti és Történeti Múzeuma* (*Musée d'art et d'histoire du Judaïsme*) adott otthont egy újabb kiállításnak, amelyet ezzel a címmel rendeztek meg: „Jevgenij Haldej, a Vörös Hadsereg fényképésze”. A fent említett kép is szerepelt a kiállításon, és online is elérhető. A kép alsó peremén tintával írt feljegyzés olvasható, amely valószínűleg Haldej kéznyma: „Gettó Budapesten.” A kurátorok által adott cím tényszerűen hibás volt: „Anyá és lánya, akiket a németek lőttek agyon. Budapesti gettó, 1944 vége.”¹² A kivégzés nem 1944-ben történt, hanem 1945-ben, ahogyan

az a tel-avivi kiállításon – helyesen – szerepelt. Haldej közbelépése után mindkét kiállításon a kép címe szerint a németeket tették meg a gyilkosságok elkövetőinek – helytelenül. Valójában a gettóban a gyilkosságokat minden bizonnyal a magyar nyilaskeresztes bandák fasiszta tagjai követték el, és valószínűleg a két nőt hat nappal a gettó felszabadulása előtt ölték meg, amikor a nyilaskeresztes vérengzés lezajlott. Ironikusnak mondható, hogy az ismételt tömeggyilkosságok miatt a pesti német parancsnok német katonákat vezényelt a gettó kapuihoz, hogy a gettó lakóit megvédje a további nyilaskeresztes támadásoktól.¹³ Haldej 1994-es visszaemlékezése a fénykép születésének körülményeiről a francia kiállításon is szerepelt.¹⁴ Mint már fentebb említettük, Haldej beszámolója feltárja, hogyan jutott tudomására, hogy a két meggyilkolt nő anyja és lánya, és hogy a gyászoló férfi az életben maradt apa. A büntett elkövetőjeként, akárcsak az 1945-ös újságcikkből, a német katonák szerepeltek, nem pedig a magyar nyilaskeresztesek. Amikor Haldej először részletekkel szolgált a fotó születésének körülményeiről, ő maga volt az, és nem a jiddis napilap ismeretlen újságírója, aki megalapozta azt a helytelen kontextust, amely szerint a két nő a németek áldozata lett volna.

A fotó sorsa később furcsa kanyart vett, 2014-ben ugyanis ez a kép szolgált illusztrációként a szovjet katonák által 1945-ben, Magyarországra meg szállása idején elkövetett nemierőszak-eseteihez. 2014 februárjában Pető Andrea, a CEU történészprofesszora, aki a II. világháború idején elkövetett nemi erőszak témájának szakértője, a *Rubicon* című, történelmi témákat népszerűen feldolgozó lap tematikus számában cikket közölt a következő címmel: „Elmondhatatlan emlékezet: A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak Magyarországon”; e cikkben az államszocialista korszakban tabuként kezelt témáról beszélt¹⁵ (*Rubicon* 2014, 44–49). Egy évvel később hasonló tematikájú cikket publikált a *Mandiner* című internetes lapban, amelynek egyik bekezdése: „Lehet-e, illetve kell-e ábrázolni a nemi erőszakot?” címet viseli. A szöveg illusztrációjaként Haldej anyát és lányát ábrázoló fotója szerepel, amelyet a szerző mint általában a nemi erőszakot illusztráló képet mellékel.

Ebben a későbbi cikkben Pető felidézte, hogy a történész Rác Árpád, a *Rubicon* tulajdonosa és főszerkesztője már a professzorasszony korábbi cikkéhez is fel akarta használni Haldej fényképét illusztrációként, és tudni akarta, hogy a képen látható halott nők vajon nemi erőszak áldozatai-e, és azt is, hogy ha a professzorasszony válasza igenlő, akkor leközölhető-e a fénykép a cikkben. Pető habozás

nélkül elutasította a kérést, hogy a fotót mellékeljék a cikkhez – de nem azért, mert a szerző megkérdőjelezte, hogy a kép nemi erőszak áldozatait ábrázolja-e. Pető beszámolójából ítélve, a képet akkor látta először, és nem tudta, hogy a fényképet közvetlenül a gettó felszabadítását követően készítette Haldej, ahogyan azt sem tudta, hogy a képen anya és lánya látható. Pető Andrea a kép készítésének időpontját illetően tévesen járt el, amikor azt Magyarország felszabadulása utáni időpontra, 1945 márciusára vagy áprilisára tette. Úgy tűnik, a hibás dátumok miatt jutott arra a következtetésre, hogy a szörnyű képen nemi erőszak áldozatai láthatók. Mi több, még második cikkének megírásakor sem ellenőrizte a fotó keletkezésének történetét, különben nem írta volna, hogy a *Rubicon*ban megjelent cikke megírása óta „[...] azon gondolkodom, hogyhogy évtizedekig senki se közölte le ezt a fotót, mikor a Haldej-gyűjteményt olyan sokan és sokféle céllal használták már.”¹⁶

Annak idején Pető Andrea erkölcsi megfontolásokból ellenezte, hogy a *Rubicon* lehozza a fényképet. Azt írta: „Úgy éreztem akkor, nem lenne etikus az áldozatok miatt illusztrációnak használni a képet a cikkemhez.” Továbbá, Susan Sonntag erkölcsi szempontú álláspontját összegezve, Pető azt állította, hogy „[...] az erőszakot ábrázoló kép megtekintése újból létrehozza nemcsak az erőszak vizuális kultúráját, hanem megismétli az erőszakot magát, ahogyan a szemlélő rácsodálkozik a képre. Ez volt az egyik érv, [...] ami miatt kértem korábban Rácz Árpádot, ne közölje le a képet a *Rubicon*ban.”¹⁷

Ennek ellenére, Petőnek a *Mandiner*ben közölt cikkéhez nemcsak a Haldej-fotót mellékeltek, hanem egy olyan képet is, amely 1945-ben a bécsi Práter-parkban készült, és egy rendőrségi jelentés szerint a közeli barakkban lakó szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak áldozatát ábrázolja. A tanulmányban közölt fotók arra utalnak, hogy cikkének a *Rubicon*ban való megjelenése óta Pető Andrea megváltoztatta feminista érveit a nemi erőszak áldozatait ábrázoló fényképek publikálásának elvetéséről. Ekkor már megengedhetőnek tartotta ezt, mondván: „A fényképeket úgy nézzük, mint a nemi erőszak elkövetése után eltelt időszak során hozzáférhetővé vált információkon keresztüli értelmezést.”¹⁸

Pető Andrea valószínűleg annak hatására revideálta véleményét, hogy újra elolvashatta Peter Burke álláspontját, aki a fotókról szóló alapvető művében megállapította: „[...] a múltból képekben megfogalmazott tanúvallomásoknak valóságos értékük van, mivel kiegészítik, illetve alátámasztják az írott dokumentumok bizonyíté-

kait. Különösen az eseménytörténet esetében igaz az, hogy a képek gyakorta megismétlik a dokumentumok által már elmondottakat.”¹⁹

A magyar nők ellen a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak eseteinek elsődleges forrásai az 1989-es rendszerváltás után váltak elérhetővé. A kollektív emlékezet, amely csak a suttogó propagandában beszélt a szovjet katonák által 1944 végén és 1945 első felében elkövetett nemi erőszakról, a szovjet megszállók távozását követően elemi erővel tört felszínre. Azok a történészek, akik meg akarják érteni a hadseregek nőkkel szembeni szisztematikus erőszakos viselkedését, talán félreértelmezték Haldej fotóját és az írott dokumentumokat alátámasztó bizonyítéknak vélték azt, vagyis a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak és gyilkosság vizuális megjelenítéseként elemezték. Pető Andrea, aki a Haldej-fotóhoz fűzött megjegyzéseiben elárulta, hogy nincs megbízható információja a fénykép keletkezési körülményeiről, abba a csapdába esett, hogy ott talált bizonyítékot, ahol ilyen nem volt. Amit a szöveges forrásokból megtudott, az olyan következtetésre vezette, hogy Haldej fotóján olyasmit lásson, ami nincs rajta. Ha alaposabb forráskutatást végzett volna, akkor nem interpretálta volna a képet mint a nemi erőszak bemutatását. Hibás olvasata miatt a fotó kontextusa a zsidók német gyilkosairól és a gettó felszabadulásáról a szovjet győztesekre helyeződött át.²⁰ Ez pedig azt jelentette, hogy az egyik hibás kontextust egy másikra váltotta fel.

2015 júniusában a Haldej-fotó újra felbukkant mint a nemi erőszak²¹ ábrázolása Deborah Cornelius monográfiájának magyar nyelvű kiadásában (az eredeti könyv a Fordham University Press-nél 2011-ben jelent meg).²² Cornelius célja az volt, hogy a II. világháborúban a németek szövetségeseként részt vett Magyarországot és vezetőjét, Horthy Miklóst kedvező színben tüntesse fel. Berend T. Iván a *Slavic Review*-ban megjelent recenziójában, elmarasztalva a koncepciót, ezt írta: „Németországgal ellentétben Magyarország soha nem nézett szembe múltjának sötét fejezetével. Sajnálatos, hogy Deborah S. Cornelius elemzése nem ebben, hanem éppen az ellenkező irányban tesz lépéseket.”²³ A magyar fordítást a *Rubicon* adta ki és a monográfia szerkesztője Rácz Árpád volt, aki 160 háborús fényképpel egészítette ki a könyvet. A kiadást a jobboldali magyar kormányzat kulturális alapítványa finanszírozta; a magyar kormányzat érdekelt abban, hogy magát a hivatalosan tisztára mosott Horthy-rendszer örökösének láttassa. Haldej fotója a lap alján jelent meg, és fölötte Cornelius narratívájának utolsó sorai így szólnak: „A nemi erőszak olyan gyakori volt, hogy csak néhány nő menekült meg. A legfiatalabb áldozatok

alig tízévesek voltak, a legidősebbek kilencven. Csak Budapesten, becslések szerint, 50 000 nő esett a román és a szovjet hadsereg áldozatául. A lakosság teljes mértékben védtelen volt.” Haldej fotója pedig, amely a fenti szöveghez szolgált illusztrációként, ezt a címet viseli: „A szovjet hadsereg által elkövetett nemi erőszak áldozatai 1945 elején.”²⁴

Pető Andreával ellentétben, Rácz Árpád a képhez mellékelt aláírásban pontosabban adja meg a fotó készítésének időpontját. Még az is elképzelhető, hogy ő tisztában volt azzal is, mit ábrázol valójában a fénykép. Erre abból lehet következtetni, hogy a közölt képek forrásait a könyv utolsó oldalán a szerkesztő felsorolja – kivéve az anyát és lányát ábrázoló fotó forrását. Ebben az esetben sem Haldej neve, sem a gyűjtemény nincs megemlítve. Úgy tűnik, Rácznak el kellett döntenie, feltüntetnie-e a fotó valóságos forrásait, vagyis azt, hogy a nők, az anya és lánya, a magyar nyilaskeresztesek zsidó áldozatai voltak a budapesti gettóban, vagy pedig hamis adatokat közöl. Egyértelmű, hogy Rácz, aki a kormányzat kedvenc narratíváját magáévá tette, nem akarta a monográfia olvasóit szembesíteni a magyar múlttal e „sötét fejezetével.” Meglehetősen ironikus viszont, hogy ha a szerkesztő a fotós, Haldej eredeti képaláírását használja, és a gyilkosság elkövetésével a németeket vádolja, akkor a magyarok bűnrészességét máris elháríthatta volna; ehelyett Rácz hamis adatokat mellékelt a közölt fényképhez. Mint arról Pető beszámolt, Rácz már 2014-ben is megpróbálta a fényképet Pető cikkéhez illusztrációul felhasználni – sikertelenül. Egy évvel később Rácz az amerikai történész magyarra fordított monográfiájába illesztette be, ami ellen a szerzőnek nem volt kifogása. Így történt, hogy Haldej fényképe ez alkalommal is a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak ábrázolására szolgált.

A posztstrukturális kánon szerint, „bármely jelentés, amelyet egy képnek tulajdonítunk, éppen annyira érvényes, mint akármelyik másik.”²⁵ Ebben a megközelítésben elfogadható, hogy Haldej fotója alkalmas a nemi erőszak vizuális megjelenítésére. Az empirikus (vagy pozitivisták), sőt a posztmodern történészek is elutasítják ezt az álláspontot, és hangsúlyozzák a forráskritika jelentőségét annak érdekében, hogy a múltat olyan pontosan ábrázoljuk, amennyire csak lehetséges.²⁶ Egyértelmű, hogy valamilyen okból Rácz elmulasztotta a történelmi módszer alkalmazását, amely Richard J. Evans szerint: „a Ranke által megfogalmazott hitelesítési szabályokon nyugszik, amelyeket azóta számos formában kidolgoztak. E szabályok alkalmazása jellemző a legkülönbözőbb elméleti módszerrel dolgozó történészek munkáira, elég csak alaposan lábujjgyezetelt munkáikra gondolkunk.”²⁷

A legtöbb történész részben vagy egészében ragaszkodik az elsőként Ranke által megfogalmazott módszertani elvekhez, amelyek alkalmazhatók a fotós újságírás dokumentatív fényképeinek elemzésekor is. A tizenkilencedik század végén Paul Cézanne-nal az élen a vizuális művészetek képviselői arra a következtetésre jutottak, amit később a tudomány is igazolt, hogy a látás szubjektív folyamat, ami lehetővé teszi egy adott kép szemlélőjének, hogy azt képzeletben rekonstruálja, és így részese legyen egy alkotó tapasztalatnak.²⁸ Ez a koncepció vezetett el az absztrakt művészetekhez és ahhoz a felismeréshez, hogy a torzítás a művészi tevékenység része. A képregények olyan irodalmi és vizuális műfajt képviselnek, amellyel elmesélhető egy történet az írott szöveg és a művészileg torzított képek segítségével. A képregény szerzője kitalálhat egy elképzelt történetet, de feldolgozhat egy mítosztörténetet is, és ezeken keresztül járul hozzá a kollektív memória formálásához.

A *Slavic Review*-ban nemrég megjelent cikkében Ewa Stańczyk az 1944-es varsói felkelésben részt vett gyermekkatonák mai ábrázolását vizsgálta sokféle média, köztük képregények elemzése alapján. Az általa kiválasztott képregény a hatoldalas *Kaczka* című alkotás volt, Jacek Fraś munkája. Illusztrációként Stańczyk a képregény utolsó oldalán szereplő képeket alkalmazza. Ezen az oldalon háborús városi tájképek vannak, és ezekre rajzolva látható a képregény főhősének, a menekülő gyermekkatonának a figurája. Beszámolójában Stańczyk ezt írja: „Az utolsó oldalon a romokban heverő város képei láthatók, amelyek erőteljesen jelenítik meg a felkelés okozta anyagi és emberi veszteségeket.”²⁹ Ezeket a képeket hasonlóan jellemezte Dieter De Bruyn is egy 2010-es esszéjében, akinek az elemzését Stańczyk is megemlíti. De Bruyn ezt írta: „A képregény utolsó oldalán a menekülést ábrázoló rajzok fokozatosan átúsznak a lerombolt főváros valódi fotóiba [...]”³⁰ Így tehát mindkét történész a romokban heverő Varsót ábrázoló képekről beszél. Ezzel a szövegkörnyezettel csak az a probléma, hogy a Fraś által képregényhőse menekülésének háttérként használt képek közül kettő Haldej Budapesten készült műve!

Az a kép, amelyet Ewa Stańczyk az „emberveszteségek” illusztrációjaként említ, nem más, mint a Haldejnek a budapesti gettóban 1945. január 18-án készített, egy halott anyát és lányát ábrázoló fotója, míg a másik, amelyik az „anyagi veszteségeket” szemlélteti, szinten Haldej fotója; ezen a magyar főváros budai oldalán egy lakóház legfelső emeletébe beszorult német szállító-siklórepülő törzse és farokrésze látható.³¹ Az épület a körbezárt budai Várhegy közelében állt, ahol a német

és a magyar csapatoknak a szovjet hadsereggel szembeni utolsó állása volt. A repülőgép nagyon várt lőszer- és élelmiszerutánpótlást szállított a bekerített csapatoknak, amikor 1945. február 5-én lezuhant, és egy lakóépületbe csapódott.³² Február 13-án az életben maradt védők kapituláltak, de a repülőgépet 1945 novemberéig nem távolították el. Ezért Haldejen kívül sok más fényképész is megörökítette a helyszínt. A kép az ostrom ikonikus megjelenítése lett.³³

Kétségtelen, hogy mind Ewa Stańczyk, mind Dieter De Bruyn jó szándékkal jártak el, amikor Haldej fotóját mellékelték a varsói felkelésre adott német ellencsapásról szóló szövegbe. Úgy tűnik azonban, hogy magyar kollégáikhoz hasonlóan ők sem voltak tisztában a fényképek keletkezésének történetével. Ezért azt gondolhatták, hogy Jacek Fraś még hihetőbbé kívánta tenni a történetet azzal, hogy menekülő rajzhősei valódi varsói tereken futnak át. De Bruyn a Kaczka elemzésében rámutat arra, hogy az első panelben a képregény szereplőit ábrázoló fotószerű rajz „valóságosabb lett a fotó sarkában megjelenített náci bélyeggel.”³⁴ Vajon lehetséges, hogy a képzeletbeli és a valóságos elemek ilyen keveredése vezette félre De Bruynt, aki azt feltételezte, hogy Fraś eredeti varsói fényképet használt annak érdekében, hogy a négy képregényhős menekülését még hihetőbbé tegye? Bizonyos okokból, amelyekről a két szerző nyilván jobb magyarázattal tudna szolgálni, De Bruyn is, majd Ewa Stańczyk is olyan forráskritikai csapdába estek, amely elterelte a fotók hitességének problémájáról a figyelmüket, és ami miatt a fotókat a lengyel főváros emberi és anyagi rombolása ábrázolásának tekintik. De Bruyn felismeri, hogy a képregény művészi forma, amely torzíthat.³⁵ Ez azt jelenti, hogy a Kaczka esetében a történet alakítása közben Jacek Fraś természetesnek találta, hogy torzított figurákat rajzoljon. De azzal, hogy ezeket a figurákat valódi fotókra rajzolta, eltorzította az eredeti fényképeket is, és így a képeknek saját, új jelentést adott. Így történhetett, hogy Haldej 1945-ös budapesti fotói az 1944-es varsói pusztítás és halál megjelenítésére szolgálnak a képregény alkotója számára. Míg azonban a művésznak jogában áll torzítani, a történész képzeletét az eredeti bizonyítékoknak korlátok között kell tartaniuk, mivel ezek révén írja le és elemzi a múltat.

A becsapódott repülőgép fotója megjelent a Haldej életéről és képeiről 1997-ben készült dokumentumfilmben is. Itt olyan képsorban bukkant fel, amely a szovjet légierőt mutatta be. Ezek a képsorok az 1941-es manipulált murmanszki fotóval kezdődnek, amelyen szovjet harci repülő és egy rénszarvas látható.³⁶ A képet egy híradófilmes

részlet követi, ahol három harci gép látható a levegőben, majd egy újabb manipulált kép következik, amelyen egy bombázó propellere és szárnya látható, és ezt a gépet szovjet harci repülőök kísérik.³⁷ Ezek után szovjet tankokat fedező szovjet harci repülőök láthatók a híradó-filmben, és a képsort a becsapódott vitorlázó budapesti képe zárja. Az utolsó repülési képsorban Haldej felidézi, hogyan utazott Bulgáriába egy szovjet bombázó zárt bombarekeszében.³⁸ Haldej egyik, a bulgáriai Lovecsben készített, dátumozott képe alapján ez a repülés 1944 szeptemberében történt, hat hónappal azelőtt, hogy Haldej elkészítette a vitorlázógép roncsát ábrázoló fotót Budapesten.³⁹ Nyilvánvaló, hogy a dokumentumfilm alkotója a nézők fantáziájára bízta, hogy értelmezzék a légierő kontextusában felbukkanó vitorlázó gép képét. A becsapódott vitorlázó az avatatlan szemlélő számára egyértelműen azt jelenti, hogy a vitorlázó repülőt a szovjet légierő lőtte le.⁴⁰ Ha ez volt a dokumentumfilmes alkotó szándéka, akkor hamis dokumentumot csinált a budapesti fotó felhasználása révén.

A fényképek mint dokumentumok értelmezést is megjeleníthetnek, de vitathatatlan tényeket is, amelyeket E. H. Carr mára klasszikussá vált, a történeti módszerekkel foglalkozó könyvében alaptényeknek nevezett. Arra figyelmeztetett: „A történésznek nem szabad ezeket a dolgokat elhibázní.” Kijelentését tovább nyomatékosította egy kutatót idézve: „A pontosság kötelesség, nem pedig érték.”⁴¹ Egy fénykép esetében az alapvető tények közé tartozik a korrekt dátumozás, azaz annak megállapítása, mikor készült a fotó, illetve mi az ábrázolt helyszín. Ahogyan azt ebben a tanulmányban bemutattuk, Haldej két, budapesti képének számtalan különböző utóélet jutott, mert sok esetben ezeket a képeket hibás kontextusba helyezték. Ez a megállapítás érvényes a fényképek készítőjének kommentárjaira, valamint más elemzők megjegyzéseire is. Hibáik vagy az ismertek hiányából vagy alapvető, az adott kép történetére vonatkozó tények figyelmen kívül hagyásából keletkeztek. Szándékaik többnyire őszinték voltak, de mivel elmulasztották az alapos forráskritikát, a történelem egyes aspektusainak meghamisításához járultak hozzá. A fényképek alkalmazása annak érdekében, hogy a történeti narratívát megerősítsék, valóban hozzásegít a múlt megértéséhez, de ahogyan ebben a tanulmányban bemutattuk, ez a gyakorlat a kutatási módszerek gondos alkalmazását követeli nemcsak az írott, hanem a vizuális szöveg esetében is.

- ¹ Peter Burke: *Eyewitnessing. The Uses of Image as Historical Evidence*. Cornell University Press, New York, Ithaca, 2001, 25.; James Curtis: Making Sense of Documentary Photography, in: *Making Sense of Evidence*; www.historymatters.gmu.edu/mse/photos/. (Utolsó megtekintés 2016. november 11.)
- ² Edward Hallett Carr: *What Is History?* New York, Penguin Books, 1961, 16.
- ³ Egy újabb közleményében Catherine E. Clark a fényképek utóéletét a fényképek történetének nevezte. Lásd Catherine E. Clark: Capturing the Moment, Picturing History: Photographs of the Liberation of Paris. *The American Historical Review* 121, no. 3 (2016), 827, 845.
- ⁴ Philip Gfelter: Capturing a Bygone Time. *New York Times*, 2006. március 17. F4.
- ⁵ David Shneer: Picturing Grief: Soviet Holocaust Photography at the Intersection of History and Memory. *The American Historical Review*, 115, no. 1 (2010), 41.; David Shneer: *Through Soviet Jewish Eyes: Photography, War, and the Holocaust*. New Brunswick, 2011, 202. https://books.google.hu/books?hl=hu&lr=&id=OcSDi3ZAn7cC&oi=fnd&pg=PR7&ots=FCXz-ERcxH&sig=PfWZe6GujVIFUrc9_hYNaAFIM2w&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
- ⁶ Shneer: *Through Soviet Jewish Eyes*, 202
- ⁷ Idézi Shneer: Picturing Grief, 41 és Shneer, *Through Soviet Jewish Eyes*, 201.
- ⁸ Idézi Shneer: Picturing Grief, 41 és Shneer: *Through Soviet Jewish Eyes*, 201.
- ⁹ Rachel Schnold, Chaya Galai, Andrea Paymar (eds.): *Icons of War: Yevgenii Khaldei, Soviet Photographer, World War II*, Tel Aviv, Beit Hatfutsot – the Museum of the Jewish People, Ministry of Defence Publishing House, 1999, 118.
- ¹⁰ Uo. 57–58, 109, 127.
- ¹¹ Uo. 56–57.
- ¹² Musée d'art et d'histoire du Judaïsme, Inv. 2006.43.003 Photographie. Evgueni Khaldei: Une mère et sa fille abattues par les Allemands. Ghetto de Budapest, fin 1944; <http://catalogue.mahj.org/collec.php?q=col&o=0I73v6072PDd4T86> (Utolsó megtekintés: 2016. november 11.)
- ¹³ Ungváry Krisztián és Tabajdi Gábor: *Budapest a diktatúrák árnyékában*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2012, 39; és Lévai Jenő: *A pesti gettó története*. Budapest, Budapest Főváros VII. kerület Erzsébetváros Önkormányzata, 2014 [1946], 154, 273.
- ¹⁴ Musée d'art et d'histoire du Judaïsme, Inv. 2006.43.003 Photographie. Haldej visszaemlékezéseinek forrása nem ismert.
- ¹⁵ Pető Andrea: Az elmondhatatlan emlékezet: A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak Magyarországon. *Rubicon* 25, no. 2 (2014), 44–49.
- ¹⁶ Pető Andrea: A II. világháborús nemi erőszak történetírása Magyarországon, *Mandiner*, 2015. március 31. 6/10. Haldej fényképe a cikkben ugyanitt látható: www.mandiner.hu/cikk/20150331_peto_andrea_a_ii_vilaghaborus_nemi_eroszak_tortenetirasa_magyarorszagon (Utolsó megtekintés: 2016. november 11.)
- ¹⁷ Uo. 7/10. Haldej fényképe a 6. oldalon látható.
- ¹⁸ Uo. 7/10.
- ¹⁹ Burke: *Eyewitnessing*, 184–85. A fényképes megjelenítésről írott korábbi tanulmányában Pető lábjegyzetben említette Burke monográfiáját. Lásd Pető Andrea: Death and the Picture. Representation of War Criminals and Construction of a

- Divided Memory about World War II in Hungary. in: Andrea Pető and Klaartje Schrijvers (eds.): *Faces of Death: Visualizing History*. Pisa, Edizioni Plus, 2009, 55. no 9; www.clio-hres.net/books4/4/02.pdf (Utolsó megtekintés 2016. november 10.)
- ²⁰ Az ASEEES konferenciáján 2015. november 20-án, Pető Andrea a következő panel résztvevője volt: *The Red Army in Europe in 1944–1945: Encounters and Representation* (A Vörös Hadsereg Európában 1944–1945-ben). Előadásának címe: *The Process of Silencing and Un-Silencing Sexual Violence during World War II* (A szexuális erőszak elhallgattatásának és kimondásának folyamata a II. világháborúban) érintette Haldej fotóját, de ezúttal anélkül, hogy megemlítette volna, hogy a fénykép a gettóban készült, s kétséget fejezte ki afelől, hogy a kép nemi erőszakot ábrázol-e, mondván, „az nem illik a kontextusba”.
- ²¹ Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt (dőlttel!) c., 2018-ban, a Jaffa Kiadónál megjelent művének 161. oldalán Pető Andrea ismét elmondja az általa már korábban leírt Haldej-fotó történetét, és továbbra is azt gondolja, hogy a képen látható két halott nőt az orosz katonák erőszakolták és gyilkolták meg.
- ²² Deborah S. Cornelius: *Hungary in World War II: Caught in the Cauldron*. New York, Fordham University Press, 2011.
- ²³ Berend T. Iván bírálata Deborah S. Cornelius: *Hungary in World War II: Caught in the Cauldron*, című könyvéről. *Slavic Review* 71, no. 3 (2012. ősz), 678.
- ²⁴ Deborah S. Cornelius: *Kutyaszorítóban. Magyarország és a II. világháború*. Budapest, Rubicon Könyvek, 2015, 421.
- ²⁵ Burke: *Eyewitnessing*, 177.
- ²⁶ Callum G. Brown, *Postmodernism for Historians*. New York, Routledge, 2005, 13.
- ²⁷ Richard J. Evans: *In Defense of History*. New York, Granta Books, 2000, 109.
- ²⁸ Gustaf Almenberg: *Notes on Participatory Art: Toward a Manifesto Differentiating It from Open Work, Interactive Art and Relational Art*. Central Milton Keynes, 2010, 109.
- ²⁹ Ewa Stańczyk: Heroes, Victims, Role Models: Representing the Child Soldiers of the Warsaw Uprising. *Slavic Review* 74, no. 4 (2015. tél), 751–52.
- ³⁰ Dieter De Bruyn: Patriotism of Tomorrow? The Commemoration and Popularization of the Warsaw Rising through Comics, 18; <https://biblio.ugent.be/publication/1093984/file/6745202> (Utolsó megtekintés: 2016. november 11.)
- ³¹ Alexander and Alice Nakhomovsky (eds.): *Witness to History: The Photographs of Yevgeny Khaldei*. New York, Aperture, 1997, 51. A képalírás ez: „Page 51: Budapest, 1945.” A gyűjtemény nem tartalmazza a halott anya és lánya fényképét, de szerepelnek benne egyéb, a gettóban készült képek, többek között halottakat ábrázoló fotók is. Egy francia kiadványban csak egyetlen gettófotó szerepelt, az ikonikus „Zsidó pár”, amelyen két túlélő látható kabátjukon a Dávid-csillaggal. Lásd: Mark Grosset: *Khaldei. Un photoreporter en Union Soviétique*. Párizs, Editions du Chêne, 2004, 120–21.
- ³² 1994-ben Haldeji felidézte: „A Vörös Hadsereg először Pestet vette be, majd Budát. A németek átvonultak Budára, és minden hidat felrobbantottak. Éjszakánként a Luftwaffe könnyű gépei löszert és élelmiszert dobtak le a csapatoknak.” Ernst Volland és Heinz Krimmer (szerk.): *Jewgeni Chaldei: Kriegstagebuch*, Berlin, Das

Neue Berlin, 2011, 122–23. Anya és lánya fényképe nem szerepel ebben a publikációban.

³³ Markó György (szerk.): *Az elsodort város*. Budapest, 2005, 407. Ebben a könyvben az épületbe befűródott repülőgép két fotója látható.

³⁴ De Bruyn: *Patriotism of Tomorrow?* 18. A kép a 23. oldalon látható.

³⁵ De Bruyn: *Patriotism of Tomorrow?* 20.

³⁶ A fényképről lásd Grosset: *Khaldei*, 98.

³⁷ A fénykép felbukkan Schnold (szerk.): *Icons of War* című könyvében, 46–47.; Haldej hasonló fotóját lásd: Grosset: *Khaldei*, 78.

³⁸ *Evgueni Khaldei: Photographer under Stalin*. Rendezte: Marc-Henri Wajnberg. Chicago, IL: Home Vision Entertainment, 2001.

³⁹ Grosset: *Khaldei*, 108.

⁴⁰ Haldej egyik manipulált fotóját, amelyen szovjet harcirepülők láthatók, lásd: Grosset: *Khaldei*, 79.

⁴¹ Carr: *What Is History?* 8.

(Fordította: Baráth Katalin)

Eredeti megjelenés: *Slavic Review* 76, no. 1 (2017. tavasz), 53–62.

© 2017 Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies

doi: 10.1017/slr.2017.8

Fogalmi parádé vagy adekvát elmélet?

Karl Marx születésének 200. évfordulója apropóul szolgált a munkásságával kapcsolatos megemlékezésekre és arra, hogy nyíltan, kertelés nélkül lehessen beszélni a munkaérték-elméletéről, a kizsákmányolásról, a proletáriátusról és világszintű egyesülésének szükségességéről, eljövendő diktatúrájáról. Persze sokak számára ezek elrettentő fogalmak, jó esetben pedig csupán Marx szavai, amelyek már akkor sem, vagy legfeljebb csak akkoriban voltak többé-kevésbé érvényesek, amikor azokat megalkotta. Mások, akik látszólag támogatják a „Szerecsen” nézeteit, de valahogy úgy, mint akasztott embert a kötél, szeretnek azzal érvelni, hogy a marxi életmű önmagán belül ellentmondásos, Marx mást mondott fiatalon, megint mást öregen, de persze – folytatják szemrebbenés nélkül – éppen ez az erénye, hiszen mindenki megtalálhatja benne a maga szája íze szerint valót.

Példaként kínálkozik Szelényi Iván, a hazai szociológia nemzetközileg ismert doyenje, akinek elméleti hitvallását az jellemzi, hogy „nincs se politikai elmélet, se politikai gyakorlat, amelyik az önérdék, egyéni szabadság és közösségérdek, szolidaritás ellentmondását sikeresen teljes mértékben feloldaná” (Szelényi 2018b), ami más szavakkal azt jelenti, hogy nincs élet az individuumok atomizált világán túl. Konrád Györggyel együtt ő az, aki az értelmiséget osztályként határozta és határozza meg. Szelényi szerint továbbá „a vállalatát birtokló vagy irányító, ha profitot maximalizál: tőkés.” (Szelényi 2018a)

Mindezek jelzik a marxi eszmerendszerrel való szembenállását, hiszen aszerint *lehetséges* a kapitalizmust meghaladó társadalmi rendszer, a kommunizmus, és csakis ez hozhatja el az ember igazi szabadságát, éppen azzal, hogy az egyén feloldódik a közösségben és saját önmegvalósítását a közösségi célokért végzett munkában leli meg. Marx szerint továbbá az értelmiség nem osztály, hanem réteg, amelynek helyzete bizonytalan, de és éppen ezért valamely – többnyire az uralkodó – osztály szolgálatában áll; a vállalatirányító menedzser pedig, ha nem tulajdonos, akkor nem tőkés, hanem annak csupán ágense, ami kicsi, de mégis lényeges különbség, amivel, nem melle-

leg, a tőketulajdonosok a részvénytársasági forma megszületése óta tisztában vannak. Ezért a legnagyobb vállalatok profitarányosan vagy egyenesen részvénytakkettel díjazzák menedzsereiket, biztosítandó közvetlen érdekeltségüket a profitnövelésben.

Szelényi úgy látja, nincs „autentikus” „marxizmus” és Marxnak nincs „életműve”, sőt Marx maga is tudta, hogy „nincs minden egyes korra alkalmazható, alkalmazandó változata tanításainak” (Szelényi 2019, 23). Persze megkérdezhetjük: miféle „tanítás” lenne az, amelynek bármely korra alkalmazható „változatai” vannak?

Marx – Hegel idealista világképét a feje tetejéről a talpára állítva – alkotta meg a történelmi és materialista, dialektikus társadalomelméleti módszert, amely a konkrét–különös–általános elvonatkoztatási szintekre épül, és ezeknek megfelelő elemzéseket tartalmaz. Vagyis Marxnak vannak általános, és vannak az egyes társadalmakra, sőt egyénekre érvényes tanításai, miközben e hármas szint szoros összetartozása és kölcsönhatása – mint elméleti alap – Marx minden levezetésében kulcsszerepet kap. Ennek egyik szép példája a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájában* olvasható:

„A tulajdon különböző formáin, a társadalmi létfeltételeken egy egész felépítmény emelkedik különböző és sajátágosan alakult érzésekből, illúziókból, gondolkodásmódokból és életszemléletekből. Ezeket az egész osztály teremti meg és alakítja ki a maga anyagi alapjaiból és a megfelelő társadalmi viszonyokból. Az egyes egyén, akihez mindez hagyományon és nevelésen át jut el, azt képzelheti, hogy ezek a tulajdonképpeni indítóokai és kiindulópontjai cselekvésének. [...] S ahogy a magánéletben különbséget teszünk aközött, amit egy ember hisz és mond önmagáról, és aközött, ami ő valóban és amit tesz, a történelmi harcokban még sokkal inkább meg kell különböztetnünk a pártok frázisait és képzelgéseit a valódi organizmusuktól és a valódi érdekeiktől, az elképzelésüket a realitásuktól.” (MEM 8, 129)

A különböző elvonatkoztatási szintekre vonatkozó megállapítások tehát, szerencsére, Marx elméletének *részei* és még véletlenül sem *változatai*. Semmi értelme ezek érvényességét egy kalap alá venni, s az általánosság hatókörét a másik kettőn is számon kérni. Marxtól a legteljesebb mértékben távol állott az efféle gondolati zavarodottság.

Marx éppen azzal húzta ki a gyufát, és sodortatta magát a kapitalista profithajszra létjogosultságának megkérdőjelezhetetlensége mellett kardoskodó, főáramú társadalomtudományok peremére, és vált a marxai gondolatok elterjedésétől rettegető milliárdosok és kiszolgálóik megvetésének tárgyává, hogy rámutatott: a profitcélú ártermelés

nem örökérvényű. Éppúgy az emberi társadalom fejlődésének egyik fokát jelenti, mint a feudalizmus, a rabszolgatartás, vagy az ősközösség, és éppúgy szükségszerű a bukása és meghaladása egy fejlettebb társadalmi formáció által, mint amazoké volt. Minden társadalom a munkaidővel gazdálkodik, a kérdés csak az, hogyan. Ezek a megállapítások ne lennének „minden egyes korra alkalmazhatók”?

Marx *A tőke* első kiadásának előszavában leszögezi:

„Nekem ebben a műben a tőkés termelési módot és az ennek megfelelő termelési és forgalmi viszonyokat kell bemutatnom. Ezek klasszikus hona mind ez ideig Anglia. Ez az oka annak, hogy főleg ez az ország szolgál elméleti fejtegetésem illusztrálására. De ha a német olvasó farizeus módon vállát vonogatná az angol ipari és mezőgazdasági munkások állapotai láttán, vagy derűlátón azzal nyugtatná magát, hogy Németországban korántsem ilyen rossz a helyzet, oda kell kiáltanom neki: De te fabula narratur! [Rólad szól a mese!]

Önmagában véve nem arról van szó, hogy magasabb vagy alacsonyabb fejlettségi fokot értek-e el azok a társadalmi antagonizmusok, amelyek a tőkés termelés természeti törvényeiből fakadnak. Magukról ezekről a törvényekről van szó, ezekről a vas szükségszerűséggel ható és érvényesülő tendenciákról.” (MEM 23, 6)

A tőkés termelési mód általános törvényszerűségei, amelyek *tendenciaként* érvényesülnek... Itt nincs szó „minden egyes korra alkalmazható” tanításokról, de Marx ilyet nem is állít, hiszen leszögezi, hogy egy adott társadalmi formációról beszél!

Marx tehát tett „minden korra érvényes” megállapításokat és csak bizonyos korokra érvényes megállapításokat is. A kérdés, hogy ezek helyesek-e. Mégpedig kiforrott formájukban helyesek-e, hiszen aligha van olyan tudós, akinek világismerete és -magyarázata ne fejlődne, terminus technikusai ne csiszolódnának élete során. Marx esetében ez valóban fejlődés: egy szükségszerűen bonyolult, dialektikus és történeti társadalomfejlődés fokról fokra történő megismerése és szisztematikus kifejtése.

Olthatatlan kíváncsisággal megáldott tudósember lévén, Marx a világ megismerése és kritikája szolgálatába állította kutatásait, és amit eredményül kapott, az forradalmasította gondolkodását. A kezdeti idealizmust és forradalmi demokratizmust igen gyorsan materializmusra és kommunizmusra cseréli. Előbb a reakciós porosz cenzúra ellen, majd a falopási törvények kapcsán a szegényekért emeli fel szavát. Itt ütközik a tulajdon kérdésébe. Ez segíti abban, hogy Bruno Bauer könyvének kritikájában (*A zsidókérdéshez*) élesen meg tudja külön-

böztetni a politikai emancipációt az általános emberi emancipációtól, és hogy – *A hegeli jogfilozófia kritikájához* c. cikkében – megtalálja ennek hordozóját, a termelést valóságosan végző és mégis kisemmizett proletáriátust. Ekkor még csak 1844-et írunk, Marx nincs 26 éves, de már állnak építményének oszlopai! Hogy eleinte „naturalistának” mondja magát „materialista” helyett, az finoman szólva is lényegtelen. Az Engelsszel közösen írt *A német ideológiában* (1845–46) már kifejtik a termelőerők és termelési viszonyok egész dialektikáját – s ezzel, mint később Marx írja, elérték céljukat: „tisztázták nézeteiket”.

Marx rengeteget olvasott és írt, gazdag mozgalmi és családi életet élt, üldözöttsége és szegénysége miatt pedig sokat küszködött a létfenntartással. Nem volt alkalma a kapitalizmus működésének minden mozzanatát precízen kidolgozni és formába öntetni, és sok kérdésről nem írt külön tanulmányt, így például az osztályokról – mint arra Szelényi (2019) tényszerűen rávilágít. Nem is tehetette, ugyanis kora munkásságától kezdve, már a 26 évesen írt *Gazdasági-filozófiai kéziratokban*, egyazon totalitás részének tekintette a gazdasági, társadalmi és filozófiai problémákat. Ugyanakkor egyéb írásai mellett nagy gondossággal kidolgozta *A tőke* első kötetét, amely a munkaérték-elméletre épülő marxi kapitalizmuskép alapja; nagyrészt megírta a másik két kötetet is, és ezen kívül számtalan történeti, filozófiai, empirikus, sőt matematikai elemzéssel gazdagította ismereteinket.

Szelényi szerint, „Marx is próbálta illeszteni elméleteit a folyton változó valósághoz”, miként „minden fontos gondolkodó”, azonban ezek „amennyivel »javítják« az elméleteiket, annyival »rontják« is azokat (a csiszolás [sic!] közben lehulló forgács lehet gyémánt s többnyire az is)”. „De arról szó sincs, hogy [Marx elmélete] egyre jobb lett.” (Szelényi 2019, 24) A komoly tudósok elméletalkotási módszere tehát ez lenne: több elmélet felállítás, folytonos kendácsolás, „javíttatás”, ahol a farigcsálás közben fontos elemek is a mester talpa alatt végzik? Nem inkább az egyszeri székely jut eszünkbe, aki mestergerendát akart készíteni, de végül csak fogpiszkálót sikerült?

Csakhogy, ha a forgácsok az elméletről lehullnak, megszűnnek annak részei lenni. Ekkor az az eset áll elő, hogy egeret vajúdott a hegy. Az egér viszont legalább egy konzisztens és működőképes „rendszer”. Marxnál azonban, Szelényi szerint, még ez sincs, mert Marx farigcsálásának eredménye egy rakás mindenféle, kirakodóvásár: folytonosan változó elmélet, körülötte pedig a farigcsálás értékes és értéktelen forgácsai. Marx így keletkezett „sokféleségei”, Szelényi (2019) szerint, a következők:

Ifjú éveiben „naturalistának” mondta magát, később materialistának. Munkássága elején még nem dolgozta ki a termelőmód fogalmát, csak később. Előbb a munkamegosztást, majd a tulajdonviszonyokat ruházta fel történelemformáló szereppel. Már fiatal éveiben volt „marxista determinista” és a „praxis filozófusa” is. Ifjúkorát követően finomítja történelemszemléletét (a linearitástól a kapitalizmus átugrásának lehetőségéig). Osztályelmélete bonyolult, sokféleképpen közelít az osztályokhoz. Először bírálja Hegel univerzális osztályelméletét, amely az államban látja az osztályharcok kibékítésének aktorát, majd megnevezi a proletariátust mint (új) univerzális osztályt, amely az emberiség emancipálásának letéteményese, függetlenül attól, milyen a tudati állapota. Marx szerint, a hatékony forradalmi elmélet az elidegenedés tudatára ébreszti a munkásosztályt. Marx számára az elidegenedés „legalább annyira fontos, mint a »kizsákmányolás«”. 1844-ben még a piaci viszonyokból, később (1857–58) a tulajdonviszonyokból vezeti le, *A tőkében* (1867) pedig már csak az áruфítésre szűkíti. „Marx úgy gondolta, ha be tudja bizonyítani, hogy a tőkés a munkást kizsákmányolja s a kizsákmányolás előbb, vagy utóbb a tőkés újratermelést akadályozni fogja, akkor [...] a munkások fel fognak lázadni s létrehozzák a magántulajdon nélküli társadalmat”. Mivel azonban *A tőkében* nem tudta kimutatni, miért is kellene a kapitalizmusnak összeomlania, „írt még néhány ezer oldalt [...], de amikor arra a következtetésre jut, hogy az osztályokat nem a tulajdonviszonyok, hanem a jövedelmük forrása alapján kell meghatározni (ami igencsak Adam Smithre emlékeztet), Marxnak elment a kedve az egésztől.” A kizsákmányolás-elméletnek az felel meg a legjobban, ha két osztály van, s Marx ezt alkalmazta a *Kommunista Kiáltványban* (1848), de aztán később („végre”) szembekerül a parasztság kérdésével is. Viszont már a *Kommunista Kiáltványban* is beszél „rendekről” – most akkor „ez, vagy az?” A marxizmus nem adja meg, „mit is jelent az osztály a világregndszer szintjén”. Sőt, Marx nem volt feminista és nem tárgyalja az etnikum kérdését sem.

Tulajdonképpen egész jó kis „csemegézés” lenne ez, ha nem lennének benne olyan hibák, amelyek az interpretátor készülékéből adódnak. Ezek közös gyökere a mechanikus és fragmentált világkép. Marx „vulgárisnak” nevezte azt a tudományt, amely nem látja a jelenségek mögött meghúzódó lényegét és a társadalom egyes mozzanatait meghatározó totalitást. Szigeti (2017) gondosan elmagyarázza, mi a különbség a fogalomképzés és az elméletalkotás között. A fogalmak az elméletalkotás építőkövei, de „a fogalom-meghatározás [...] mindig

egyoldalú és korlátozott. Ezért is lehet egy tárgyra több, sok definíció.” Az elmélet azonban ennél jóval több: a jelenségek, dolgok „mozgását és fejlődését” írja le és magyarázza, jó esetben előre jelzi. Az elmélet tehát „szisztematikus magyarázó elveket, mozgási és fejlődési törvényszerűségeket” állít előtérbe (Szigeti 2017, 5, 12, 15). Több más tudós módszerével összehasonlítva, Szigeti azt is megállapítja, hogy Marx „komolyan vette az elméletalkotás komplexebb feladatát és a dialektikus [fogalom-] meghatározásokon keresztül építkező különeműségét”. Marx fogalmai tehát nem önmagukban állnak, hanem egy történeti totalitás (rendszer) *mozgásának és fejlődésének* alkotói, amelyeket e rendszer határoz meg, és amelyek e rendszer meghatározott viszonyaiban nyerik el jelentésüket. Ok-okozati, dialektikus viszonyok alkotói és tartalmuk folyamatosan bontakozik ki a fejlődő, változó terjedelemmel és struktúrákkal bíró egészre (a tőkés világrendszerre) vonatkozó elmélet alkotása közben. Ha az ilyen elmélet „távol esik is az angolszász empirizmustól vagy az analitikus gondolkodásmódtól [...], alkalmas arra, hogy a folyamatokat, átmeneteket is megragadjja” (Szigeti 2017, 16–17).

Aki nem látja a jelenségeknek és tárgyakkal ezt a dinamikus, fejlődő rendszerbe ágyazottságát, az nyilván nem tud mit kezdeni azok többes meghatározásaival és még kevésbé értheti meg a térben és időben kiterjedt, bonyolult totalitás rejtett, de vasszükségyszerűséggel ható tendenciáit.

Például. Amikor Szelényi azért kárhoztatja Marxot, mert a munkamegosztás helyett hajlamos volt a tulajdonviszonyok szerepét hangsúlyozni, akkor szembeállítja egymással egyazon dolog különböző aspektusait. Lássuk ehelyett, hogyan érvel Marx (és Engels) *A német ideológiában*, s döntse el a kedves olvasó, el lehet-e választani a munkamegosztást a tulajdonviszonyoktól.

A munkamegosztás – írják – csak akkortól válik tényleges munkamegosztássá, amikor a fizikai és szellemi munka elválik, hisz ez az alapja annak, „hogy az élvezet és munka, termelés és fogyasztás más-más egyéneknek jusson”. Továbbá: „A munka megosztásával... egyidejűleg az *elosztás* is adva van, mégpedig a munkának és termékeinek mind mennyiségre, mind minőségre, *egyenlőtlen* elosztása, tehát a tulajdon, amelynek a családban, ahol a nő és a gyermek a férfi rabszolgái, megvan már a csírája [...]. Egyébként a munkamegosztás és magántulajdon azonos kifejezések – az egyikben ugyanazt jelentik ki a tevékenységre vonatkoztatva, amit a másikban a tevékenység termékére vonatkozólag.” (MEM 3, 35)

Hasonló hibát követ el Szelényi, amikor a tulajdonviszonyokat és a jövedelmeket állítja szembe egymással. Mit tippelne Szelényi Iván egy találós kérdésre, amely úgy hangzik: „Hogy hívjuk azt, aki jövedelmét munkájából szerzi?” Vagy: „mi a neve annak, akinek a jövedelme tőketulajdonból ered?” No ugye... Az osztályok éppúgy meghatározhatók a tulajdonhoz való viszony, mint a jövedelmek forrása alapján, merthogy ez a két dolog *egyazon dolog két oldala*.

És most lássuk az elidegenedést, amely egy igazán tág, sokféle jelenségben testet öltő fogalom. De ki más adott rá teljesebb materialista magyarázatot, mint éppen Marx? Nem külön tanulmányban, hanem a tőkés társadalom totalitásának kibontása során (lásd Szigeti) írta le, miből sarjad az, amit ma a társadalom atomizálódásának, a perspektívtávlanság és feleslegesség érzésének hívunk: a közvetlen termelők meg vannak fosztva („el vannak idegenítve”) a termelőeszközöktől, ezért tevékenységük eredménye rajtuk kívülállóként, velük szemben és felettük álló hatalomként jelenik meg. Ezt először a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* fejti ki 1844-ben: az elidegenülés nemcsak a termelés *eredményében* (a munkástól elválik az általa létrehozott termék), hanem már magában a termelés *aktusában* megmutatkozik (a munkás munkája nem az övé, hanem a tőkésé).

Először is: a cipőgyári munkásnak a piacon kell cipőt vásárolnia. Amikor Marx „leszűkíti” az elidegenedés kérdését az árufétisre *A tőkében*, akkor az eredethez nyúl vissza. Mint *A tőke* előszavában írja: „a kialakult test könnyebben tanulmányozható, mint a test sejtje. [...] A polgári társadalomra nézve a munkatermék áruformája, illetve az áru értékformája a gazdasági sejtforma.”

De a dolog nem áll meg ennél. Marx ugyanis a kapitalista termelőmódnak ezt az aspektusát is magának a termelőmódnak a jellegzetességeit kifejtve világítja meg: mondhatni, *A tőke* egésze erről szól. Az áru fétisjellegével mindössze egy rövid fejezet foglalkozik, de Marx ennek elején is siet leszögezni, hogy a fétis „az árukat termelő munka sajátos társadalmi jellegéből ered” (MEM 23, 75). A téma tehát nemhogy az árufétisre lenne „leszűkítve”, hanem ez a *kiindulópont*, amit követ a pénz tőkévé változásának és a tőke felhalmozási körforgásának bemutatása, amelyekből kiderül ezek abszolút elidegenítő sajátossága: az érték vagy pénz birtokosa (a tőkés) elválik az értékalkotó szubsztancia (a munkaerő) birtokosától, a munkatermék a munkától, az objektív munkafeltételek a szubjektív munkaerőtől stb. És még erről az elválásról is úgy beszél Marx, mint pusztán „kiindulópontról”, amely azonban a folyamat ismétlődése

révén folytonosan újratermelődik és erősödik: a munkás termeli azt a gazdagságot újra és újra, ami őt kiszippolyozza és újratermeli, mint munkást (MEM 23, 532–533).

Tovább haladva a Szelényi által sorolt marxi „tévedéseken”: Marx valóban úgy gondolta, hogy a termelés összeomlása idején a munkások fel fognak lázadni és létrehozzák a magántulajdon nélküli társadalmat – és mit ad isten, fel is lázadtak 1848–49-ben, 1871-ben, 1917–19-ben, majd a második világháború után sok fejlődő országban, aztán 1968-ban a fejlett országokban és a 2008-as válságot követően is, hogy csak néhány példát említsünk. E lázongások zömét vérbe fojtották, vagy preventív jelleggel lemeszárolták azokat, akik ilyen lázongások élére állhattak volna. Csak kevés „lázasadás” maradt talpon, de amelyik igen, az a közösségi tulajdon talaján valóban sokat tett az általános emberi emancipációért – a globális (bár egyelőre persze még mindig sokféle) munkásosztály helyzetének javulásáért. Még akkor is így van ez, ha az eredményekből levonjuk a társadalmi változásokat mindig is kísérő veszteségeket és harcokat, amelyeket egyébként *mindig a régi rend haszonélvezőinek ellenállása* hevít.

Annak eldöntésére pedig, hogy vajon Marx tudta-e, mit beszél, amikor *osztályokról* és *rendekről* is szólt, álljon itt egy idézet a Szelényi által ez ügyben hivatkozott *Kommunista kiáltvány*ból:

„A történelem korábbi korszakaiban majdnem mindenütt a társadalomnak különböző rendekre való teljes tagoltságát, a társadalmi állások sokféle fokozatát látjuk. Az ókori Rómában patríciusok, lovagok, plebejusok, rabszolgák; a középkorban hűbérurak, hűbéresek, céhmesterek, mesterlegények, jobbágyok, s ezenkívül még ezeknek az osztályoknak majd mindegyikében ismét külön fokozatok vannak. A hűbéri társadalom pusztulásából keletkezett modern polgári társadalom nem szüntette meg az osztályellentéteket. Csak új osztályokkal, az elnyomás új feltételeivel, a harc új formáival cserélte fel a régieket. A mi korszakunkat, a burzsoázia korszakát azonban az jellemzi, hogy egyszerűsítette az osztályellentéteket. Az egész társadalom mindinkább két nagy ellenséges táborra szakad, két nagy, egymással homlokegyenest szembenálló osztályra: burzsoáziára és proletariátusra.”

Ami pedig a *genderkérdést* illeti: Marx valóban nem volt feminista, először is azért nem, mert ha akart akkor sem tudott volna, hiszen e mozgalom és kifejezés csak halála után kapott lábra. De még ennél is fontosabb, hogy azért nem, mert nem részleges, hanem az általános emberi emancipáció szükségességét hirdette. Mindazonáltal a ma feministái bizonyára egyetértéssel idézhetnék sok helyütt Marx és

Engels több mint 170 éve papírra vetett szavait: „a családban a nő és a gyermek a férfi rabszolgái”.

Végezetül, a „fegyvertényről”. Marxról sokan tudni vélik, és Szelényi (2019) is arra alapozza érvelését, hogy ő maga sem tartotta magát marxistának. Nyilván – interpretálja Szelényi Marxnak e mondását, ami szerint Jules Guesde-del kapcsolatos –, mivel egyrészt ekkor Marx már a „forradalmi szócséplést” maga mögött hagyva, az „analizáló tudós” szerepét vette fel, másrészt mivel „Marx nem lehetett marxista, mert egyetlen kodifikált marxizmusba se lehet beleszorítani.” Egy bókba csomagolt gyomorszájás. A bökkenő csak az, hogy ezt az állítást nem lehet Marx szavaival igazolni.

A MEM 34. és 35. kötetében olvasható levelekből, valamint a szerkesztői jegyzetekből kiderül, hogy Marx és Engels már az 1870-es évek végén figyelmet fordított a francia szocialista mozgalom szerveződésére, és már ekkor kritikus megjegyzésekkel illette annak egyes képviselőit (pl. Malont). 1879–80-ban Lafargue-gal együtt részt vettek a fiatal francia szocialista párt programjának megírásában. A program bevezető, elméleti részét maga Marx fogalmazta, de több kérdésben nem értett egyet a program további tartalmát illetően. Mindenekelőtt a törvényileg megállapított bérminimum követelésével,* de – mint Engels írja – „rájuk hagytuk”, hiszen „nem mi felelünk ezért” (MEM 35, 217). A francia szocialista párt végül a termelőeszközök államosítását célzó, de további reformista kiegészítésekkel tarkított programot fogadott el. Ám még ez ellen is szinte azonnal, 1882-ben támadást intézett a párt jobb szárnya, az ún. possibilisták (Malon, Brousse és Joffrin vezetésével), és a következő kongresszuson – Engels szavaival – „a programot megfosztották proletár osztályjellegétől” (MEM 35, 51). „Malonnak ettől [a programtól] való elfordulása *határozottan visszafele tett lépés*” (MEM 35, 380). Marx már évekkel korábban látta mindennek a gyökereit, ami kiderül 1876-ban

* Marx írja Sorgénak: „azt mondtam neki [Guesde-nek]: ha a francia proletáriátus még annyira gyermeketeg, hogy ilyen családokra van szüksége, akkor egyáltalán nem érdemes bármilyen programot kidolgozni” (MEM 34, 472). Jennytől, Marx legidősebb lányától pedig tudjuk: „Papa tőle telhetően igyekezett meggyőzni Guesde-et, hagyják ezt ki a programjukból; megmagyarázta nekik ugyanis, hogy egy ilyen intézkedésnek, ha megvalósítják, a gazdasági törvényeknek megfelelően az lenne az eredménye, hogy ezt a rögzített minimumot *maximummá* változtatja. De Guesde ragaszkodott hozzá, azzal az ürüggyel, hogy, ez, ha semmi mást, de befolyást biztosít számukra a munkásosztály fölött” (MEM 34, 531).

és 1877-ben írt leveleiből (MEM 34, 62, 205) és még inkább Engels két 1890-es leveléből:

„[...] találtam benne” (a német *Sozialdemokrat* c. lapról van szó – A. A.) „egy görcsösen eltorzított »marxizmust«, amelyet egyrészt az általa” (ti. Marx által – A. A.) „állítólagosan képviselt szemléletmód erős félreértése jellemez, másrészt az adott időpontban döntő történelmi tények teljes nemismerése, harmadsorban [...] a saját mérhetetlen fölényük tudata. Marx a tanítványok e fajtáját is előre látta, amikor a hetvenes évek vége felé bizonyos franciák körében divó »marxizmusról« ezt mondta: csak azt tudom, hogy én nem vagyok »marxista«.” (MEM 22, 63)

„A materialista történelemfelfogásnak is van ma egy csomó ilyen veszélyes barátja, aki csak ürügyül használja fel e történelemfelfogást arra, hogy *ne* tanulmányozza a történelmet. Pontosan illik rájuk, amit Marx a 70-es évek végének francia »marxistáiról« mondott: »Csak azt tudom, hogy én nem vagyok marxista«.” (MEM 37, 426)

Marx ezt Lafargue-nak mondta, mint megtudhatjuk Engels Bernsteinnek írt leveléből (MEM 35, 366), amelyre Szelényi is utal, s amelyben Engels világossá teszi, hogy Marx megjegyzése a „franciaországi ún. »marxizmus«”-ra vonatkozott. Megjegyzendő, hogy Szelényi maga is egy értelmező betoldással idézi az ominózus mondást: „[ha ő az] én nem vagyok marxista”, a továbbiakban mégis úgy érvel, mintha erről az értelmet megfordító beszúrásáról nem venne tudomást.

Összegezve: Marx nem a maga által alkotott nézetrendszerből, hanem éppen annak *meghamisítóitól* határolta el magát. Engels Bebelhez címzett levelében írja, hogy Marx és ő „egész életében többet küzdött az állítólagos szocialisták ellen, mint bárki más ellen” (MEM 35, 360), Bernsteinnek pedig megjegyzi: „Egész életünkben kisebbségben voltunk, és emellett nagyon jól éreztük magunkat” (MEM 35, 381). Mert e hamisítókkal és értetlenekkel ellentétben Marx (és Engels) nagyon is rendszerezett világképpel rendelkezett, amelynek horizontját nem zárta le a kapitalizmus. Marx a tőkés termelőmódot az ember és a természet kizsákmányolását a végletekig fokozó, ebben a „kisgömböc”-természetében immanensen korlátozhatatlan és ezért megreformálhatatlan termelőmódnak tartotta, amelynek megdöntése az emberiség és a vele egy természet javát szolgálja. A totalitás megértésére és leírására törekedni kétségtelenül emberpróbáló feladat, amivel soha nem lehetünk elégedettek. Így aztán, hogy egy ilyen tanítás sokaknak egyszerre „sok” is és hiányos is, azon nincs mit csodálkozni.

Ennek ellenére, vagy éppen ezért, műveinek beható tanulmányozása arra enged következtetni, hogy Marx *kodifikált, koherens* és dinamikus, fejlődni képes világnézettel rendelkezett egy dinamikus, fejlődő rendszerre („intenzív totalitás”-ra – Szigeti 2017, 17), az emberi társadalomra, ezen belül az általa legbehatóbban tanulmányozott kapitalizmusra vonatkozóan, amelynek egymással összeshótt elemeiből ezért senki nem válogathat kénye-kedvére. Legalábbis, ha nem akarja elhagyni a tudományos alaposság és tisztesség terrénumát.

Hivatkozások

- MEM 3: Karl Marx és Friedrich Engels Művei, 3. kötet. 1845–1846. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- MEM 8: Karl Marx és Friedrich Engels Művei, 8. kötet. 1851–1853. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1962.
- MEM 22 : Karl Marx és Friedrich Engels Művei, 22. kötet. 1890–1895. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1970.
- MEM 23: Karl Marx: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Első kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978.
- MEM 34 : Karl Marx és Friedrich Engels Művei, 34. kötet. Levelek, 1875–1880. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1975.
- MEM 35 : Karl Marx és Friedrich Engels Művei, 8. kötet. Levelek, 1881–1883. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- MEM 37 : Karl Marx és Friedrich Engels Művei 37. kötet. Levelek, 1888–1890. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977.
- Szelényi Iván 2018a: Társadalomtudomány három „rendszerben” (részlet). *Mozgó Világ*, 6. <http://mozgovilag.hu/2018/06/12/szelenyi-ivan-tarsadalomtudomany-harom-rendszerben-reszlet-a-juniusi-szambol/>
- Szelényi Iván 2018b: Társadalomtudomány három „rendszerben” (2. részlet). *Mozgó Világ*, 6. <http://mozgovilag.hu/2018/07/11/szelenyi-ivan-tarsadalomtudomany-harom-rendszerben-2-reszlet-a-juniusi-szambol/>
- Szelényi Iván 2019: Marx és/vagy marxizmus a 21. században. *Mozgó Világ*, 2, 22–30.
- Szigeti Péter 2017: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet*, 115. sz. (2017. ősz), Melléklet.

Így kívánja gróf Karácsony Guidó

„Oroszországban mindenki zsidó
mindenki zsidó,
mert így kívánja gróf Karácsony Guidó,
gróf Karácsony Guidó
(Rigmus a XX. század elejéről)

Szelényi Iván többször is nagyot tett a magyar társadalomtudományban. És ez nem „vörös farok”.

*

Szelényinek valószínűleg igaza van, amikor a marxi filozófiában kiemelten fontosnak tartja a praxis kérdését. („1845-ben születik egyik legfantasztikusabb írása, a *Tézisek Feuerbachról* [...]. Itt Marx nem »marxista determinista«, hanem a »praxis filozófusa«.”¹)

Utána az előtte?

„A *tőke* első kötete [...] – fogalmaz Szelényi – nem nyújtja azt, amit el akart érni: inkább azt bizonyítja, miért termelődik újra a tőkés termelő mód, mintsem azt mutatná ki, miért kell összeomlania. Ezért ír még néhány ezer kézirat oldalt, a profitráta csökkenő tendenciájáról, a földjáradékról s a legvégén az osztályról, de aztán arra a következtetésre jut, hogy az osztályokat nem a tulajdonviszonyok, hanem a jövedelmük forrása alapján kell meghatározni (ami igencsak Adam Smithre emlékeztet). Marxnak elment a kedve az egésztől [...]”²

Ki ne tudná, hogy a *A tőke* III. kötetének kézírata 1864–65-ben keletkezett, és a szerző azt követően, hogy itt felvázolta, hova akar eljutni, készítette el 1866–67-ben a *A tőke* I. könyvét.

Szellemdús magyarázat, hogy azért készíti el 1866–67-ben a *A tőke* I. könyvét, és ennek előszavában folytatásként beígér további három kötetet, mert 1865-ben „elment a kedve az egésztől”.

Brávó – hogy Szelényi kedvenc szavajárását idézzük.

Ki ne tudná, hogy a III. kötet kézírata az I. kötetnél korábban keletkezett? Az nem tudja, aki nem jár utána.

Partizánkodik-e Engels?

„A *tőke* első kötetében is tudja, hogy a feladat megoldatlan (vagy talán megoldhatatlan?), ezért kezdi írni a második és harmadik kötetet. Azokkal végképpen elégedetlen, s ahhoz Engels bátorsága kellett, hogy megérdemeljék a nyomdafestéket.”³

„A *tőke* II. és III. kötetét nem is tartotta publikációra alkalmasnak.”⁴

Ki ne tudná, hogy kevéssel halála előtt Marx megkéri Engelst a II. kötet kézíratainak gondozására és megjelentetésére. Ezeket a szövegeket 1870-ben, majd hosszú betegség után 1877-ben és 1878-ban írja, súlyos betegsége miatt ezt követően többet már nem tud velük foglalkozni.

Ki ne tudná, hogy Marx eredetileg átfogó gazdasági elemzés megírását tervezi. 1857 nyarán rögzíti első elképzelését tervezett gazdasági művének felépítéséről: „1. Az általános elvont meghatározások [...] 2. Azok a kategóriák, amelyek a polgári társadalom belső tagolódását képezik, és amelyeken az alapvető osztályok nyugszanak [...] A három nagy társadalmi osztály [...] 3. A polgári társadalom összefoglalása az állam formájában [...] 4. A termelés nemzetközi viszonya. A munka nemzetközi megosztása. Nemzetközi csere [...] 5. A világpiac és a válságok” (MEM 46/I. köt. 33–34).

Egy néhány hónappal későbbi tervezet az öt pontot lényegében megismétli, majd kiegészíti: „A válságok azután általánosan túlmutatnak az előfeltételen és egy új történelmi alak felé hajtanak.” (MEM 46/I. köt. 135)

Kissé később ugyanerről: „A válságok. A csereértékre alapozott termelési mód és társadalomforma felbomlása. Az egyéni munka reális tételezése társadalmi munkaként és vice versa.” (MEM 46/I. köt. 168.)

(1865-ben, a III. kötet kézírataiban sem mond le arról, hogy egy külön műben eljusson a világpiacig.)

Miért lehet fontos a praxis filozófusának „a polgári társadalom összefoglalása az állam formájában”? Miért lehet fontos a válságok tárgyalása?

„A politikai gazdaságtan kiindulópontja a magántulajdon, Marx célja az volt, hogy olyan elméletet nyújtson, amely bebizonyítja, még-hozzá tudományos precizitással, a magántulajdon meghaladásának a szükségességét és lehetségeségét.”⁵

A lehetőség realizálásához persze cselekedni is kell. Ahogy a *Feuerbach-tézisek* időszakában fogalmazott: a munkásoknak „meg kell dönteniök az államot, hogy személyiségüket érvényre juttathassák” (MEM 3. köt. 65). Ugyanitt: „harc az állam és a polgári társadalom megszüntetéséért” (MEM 3. köt. 542).

Ki ne tudná, hogy Marxnál egy lehetséges jövőre vonatkozó hipotézis beigazolódása két dolgot feltételez: praxist („harc”), valamint annak elméleti, tudományos megalapozását.

Filológiai utánjárás vagy „kreatív” fantázia?

Az utóbbi időben több hazai tudósnál divatos beszéd: Marx azért nem fejezte be *A tőkét*, mert rájött, hogy koncepciója téves.

„Marx – az általa ki nem adhatónak vélt *A tőke* III. kötetének 52. fejezetében másfél oldalig jut el, aztán elmegy a kedve az egésztől. Nem véletlen, az a másfél oldal aláásott sok mindent, amit korábban sejtetett.”⁶ „A kizsákmányoláselméletnek a legalkalmasabb modell a két-osztály struktúra lenne [...]”⁷; „[...] az 52. fejezet logikája szerint, a kizsákmányolás mechanizmusa helyett a három osztály különbségét a jövedelem különböző forrásai alapján »kellett« meghatározni. Nem véletlen, hogy Marx félbehagyta ezt a fejezetet, és *A tőke* II. és III. kötetét átengedi »az egerek rágcsláló kritikájának.«”⁸

(Ezek szerint Marxot zavarba hozza az a csak az 52. fejezet írásakor először bevillanó felismerés, hogy az országban olyan tulajdonosok is vannak, akiknek a földtulajdonukból jövedelem származik.)

1. állítás: Marx 1865-ben felhagy *A tőke* írásával. Ezzel szemben 1878-ig dolgozik rajta.

2. állítás: Marxot 1865-ben váratlanul éri, hogy a korabeli kapitalizmusban három nagy társadalmi osztállyal kell számolni. Ezzel szemben 1857-es tervezetében „a három nagy társadalmi osztállyal” számol.

3. állítás: „de aztán arra a következtetésre jut, az osztályokat nem a tulajdonviszonyok, hanem a jövedelmük forrása alapján kell meghatározni (ami igencsak Adam Smithre emlékeztet), Marxnak elment a kedve az egésztől [...]”.⁹ Ezzel szemben a hivatkozott helyen az olvasható, hogy tulajdonviszonyaik a jövedelmük forrása: „A pusztá munkaeő tulajdonosai, a tőke tulajdonosai és a földtulajdonosok, akiknek jövedelemforrása a munkabér, illetve a profit, illetve a földjáraék, tehát a bér munkások, tőkések és földtulajdonosok, alkotják a tőkés termelési módon alapuló modern társadalom három nagy osztályát [...]. Három nagy társadalmi csoport ez, amelyeknek összetevői, az őket alkotó egyének munkabérből, illetve profitból és földjáraékból, munkaerejük, tőkéjük és földtulajdonuk értékesítéséből élnek.” (MEM 25. köt. 833–834)

A tett halála az okosodás?

Minden gondolkodó történelmi képződmény. Szükségképpen vannak tévedései, amelyekből erőszakkal sem lehet kimosdatni. („Könnyű az utókornak okosabbnak lenni!”) És vannak olyan tévedések, amelyekbe csak akarattal lehet „bemosdatni”. Nevezetesen, ha elsődlegesen nem arra vagyunk kíváncsiak (a „megértő szociológia” beállítódását követve), hogy létezik-e, mennyiben található az illető gondolatainak konzisztens, egységes értelmezése, akkor utólag bárkiről szinte bármi „kiderülhet”. Egy immanens megértésre törekvő hozzáállás viszont lehetővé teszi, hogy a bíráló érdemi (mert belső megértésen alapuló) legyen.

Az utóbbi időben divattá vált a „forradalmi Marx” megkülönböztetése a tudóstól (az értékkritikai az értékelméletitől, az „ezoterikus” az „exoterikustól” stb.). Ezek szerint – úgy tűnik – csak valamiféle „tudomány nélküli radikalizmus” és nem-radikális (praxismentes) tudomány alternatívája között lehet választanunk. Nem kizárt, hogy Szelényi Marx-értelmezése is ebbe az irányba húz. Visszaesésként értékeli, amikor – úgymond – a „forradalmi Marx helyébe a tudós, analízáló Marx”¹⁰ lép. Ugyanakkor felrója neki: miközben bírálja a „forradalmi szócséplést”, „[m]intha [...] a *Kommunista Kiáltvány*ban ez a forradalmi szócséplés Marxtól sem állt volna messze”.¹¹

Ki ne ismerné a szakirodalomban általános magyarázatot: Marx éppen a „forradalmi szócséplés” elkerülése, meghaladása érdekében kényszerül unalmas gazdaságtani összefüggésekkel foglalkozni: azért,

hogy a „forradalmi gyakorlatot” elméletileg megindokolja, alátámaszsa. (Tudományos munkásságával egyidejűleg szervezi a praxist, például az Internacionálét!) Bölcséletében „okosodás” és cselekvés, tudás és praxis fogalmilag elválaszthatatlan, szervesen összetartozik.

Elidegenültség vagy kizsákmányoltság?

Szelényinek valószínűleg igaza van, amikor Marxnál az elidegenedés problémájára helyezi a hangsúlyt. Példaként többször is az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratokra* hivatkozik. Ennek a műnek a legáltalánosabb programja az elidegenedés megszüntetése. „Vallás, család, állam, jog, morál, tudomány, művészet stb. csak különös módjai a termelésnek és ennek általános törvénye alá esnek. A magántulajdon pozitív megszüntetése – mint az emberi élet elsajátítása – ennél fogva a pozitív megszüntetése minden elidegenülésnek, tehát az ember visszatérése a vallásból, családból, államból stb. a maga emberi, azaz társadalmi létezésébe.” (MEM 42. köt. 107)

Szelényi valószínűleg jól látja: Marx „[s]zükségesnek tartotta, hogy »objektív«, tudományosan megalapozott érvelésre jusson [...].” „Úgy gondolta, ha be tudja bizonyítani, hogy a tőkés a munkást kizsákmányolja [...] a tőkés termelő mód általános válságának a körülményei között [...], a munkások fel fognak lázadni s létrehozzák a magántulajdon nélküli társadalmat.”¹²

Visszalépésként értékeli Szelényi, hogy az elidegenedés helyett a kizsákmányolás-kérdés került előtérbe. („A munkásosztály – írja – azért és akkor fogja megszüntetni az elidegenedés rendszerét, ha felismeri, hogy ő a pusztá elidegenedés.”¹³)

Ki ne találkozott volna azzal a szakirodalomban, hogy a kizsákmányolás kérdése nem az elidegenedés-problematika feladása, hanem annak egyik megnyilvánulási formája?

Az elidegenedés esete Mari nénivel

– Mari néni, maga mit gondol az elidegenedésről? És a külsővé idegenné-válásról? Akkor sem érti, ha úgy mondom, hogy Enttäusserung?

Gyári munkás Mari néni lassanként azért eszmél, hogy miről akar faggatózni ez a szerencsétlen.

– Ja, az élősködő politikusokról beszél? Meg hogy engem itt kizsákmányolnak? Hogy a tulajék tucatnyi embere él a munkámból? Ha erre kíváncsi, akkor miért nem emberi nyelven szól hozzám?!

1845-től Marx időnként megpróbált „emberi nyelven” beszélni. Ki ne tudná, hogy ettől kezdve Engelsszel évekig szinte szakosodnak a témára: írások sorában ironizálnak olyan szerzőkön, akik hús-vér emberek megszólítása helyett olyan elvont kategóriákba rejtik el az üzenetüket, mint elidegenedés, ember, emberi lényeg, nembeli lény. (*Körlevél Kriege ellen; Német szocializmus versben és prózában; Az igazi szocialisták; A kommunisták és Karl Heinzen; A moralizáló kritika és a kritizáló morál stb.*)

Miért válik hirtelen fontossá Marx számára, hogy az addig többnyire használt filozófiaírók megpróbáljon átnyergelni valamiféle „emberi nyelvre”? (Ami egyébként nem mindig sikerül neki.)

Időnként megesik a kultúra történetében, hogy egy gondolkodónak víziója támad arról, milyen együttélés lenne jó az embereknek. Arról, hogy milyen társadalmat kívánna nekik. Ha az illető tényleg komolyan gondolja az ötletét, morális vagy intellektuális megfontolásból nem tehet mást, mint hogy megpróbálja megvalósítani. (Ha már rájött valamilyen megoldásra, akkor az hasznosuljon.) Ilyenkor szokás megkörülnézni valamelyik hatalommal rendelkező uralkodót, hogy vezesse be az elképzelését.

Marxnak volt ilyen társadalomjobbító ötlete („A magántulajdon pozitív megszüntetése [...], tehát az ember visszatérése a vallásból, családból, államból stb. [...]”). Emellett tudomása volt arról, hogy a korabeli bér munkások nem kedvelik az akkoriban törvényes 15 órás munkaidőt. Felmerülhetett benne, hogy a bér munkásságnak javára válna a „visszatérés”-koncepció realizálódása. Érdekelt a társadalmi kihordásában (szakfilozófiai zsargonnal: az elidegenedés felszámolásában). Ily módon az elméleti hipotézis számára kínálkozott egy lehetséges gyakorlati címzett. Adva volt tehát egy „szociológiai hordozó”, amelynek bizonyítható az érdekeltsége a hipotézis megvalósulásában. Már csak a – Szelényinél is kiemelt – praxisra lenne szükség: a bér munkások spontán elégedetlenségének (illetve gyakorlati elégedetlenkedéseinek) egyesítésére és szervezett mozgalommá való erősítésére.

Leegyszerűsítve: a szándékolt jövőnek Marxnál két pillére van, a munkásmozgalom gyakorlatának segítése, valamint e mozgalom törekvéseinek elméleti (társadalomelméleti) alátámasztása. E munkálkodás csomópontjai: az Internacionálé és a politikai gazdaságtan bírálata (*A tőke*, előmunkálatai, továbbá az olvasmányosabb népszerűsítő művek: *Bérmunka és tőke*, *Bér, ár, haszon*)

A politikai gazdaságtan bírálatának végső célja: szakszerűen kimutatni a bérmunka gazdasági rendszerének (tágabban a pénzgazdaságnak, árugazdaságnak) emberellenes elidegenültségét, valamint megalapozni egy egyénközpontú, személyiség-központú gazdálkodás elméleti lehetőségét. Individuumok elidegenedéstől mentes együttélését Marx társulásnak nevezi.¹⁴

A marxi hipotézisben – nagyon leegyszerűsítve – az egyének kettős céllal társulnak egymással.

1. Hogy közös szükségletre (mindannyiuk szükségletére) termeljenek. Itt a társulás tagjai maguk döntenek el, hogy milyen fogyasztási javakat állítanak elő, valamint hogy milyen – általuk szükségesnek tartott – tevékenységek végzőit látják el használati tárgyakkal stb. („Az egyéni munka reális tételezése társadalmi munkaként és vice versa.” MEM 46/I. köt. 168)

2. Hogy meghatározzák, szabályozzák társadalmi együttélésük gyakorlatát. Gondoskodjanak a közhatalom közvetlen – tehát politikai, vagyis elidegenült formát nem öltő – szervezéséről, működtetéséről.

Bérmunkás-e a bérmunkás? (A múltat eltörölni.)

Szelényi Iván többször is nagyot tett a magyar társadalomtudományban.

A *Századvég* 2018. februári (bezúzott) számába készült – társ-szerzős – tanulmányában a következőket írja: „A szocializmusban a munkások ugyan nem voltak, sem rabszolgák, sem jobbágyok, de bérmunkások sem voltak: munkaerejüket nem adták el szabadon a nyílt munkaerőpiacokon. »Zárt társadalmi« kapcsolatok között éltek, nem dönthettek arról »szabadon«, hogy eladják-e vagy sem munkaerejüket, s nem alkudhattak munkaerejük áráról.”¹⁵

Ez az állítás – bárhogy forgatjuk – végső fokon a magyar munkás „röghöz kötöttségéről” szól. Valószínűleg nem tartozik a szerző nagy tettei közé.

A Ganz Villamossági Művekből átmentem a BKV Fürst Üzemegységébe. Egyebek mellett a magasabb bérért. Itt az egyik hajnalban – a nagy havazás miatt – a többség késve ért be, mire a vezetőség bejelentette, hogy a kiesett időt le fogja vonni a bérükből. Következmény: az egész üzemben leállt a munka, míg vissza nem vonták a fenyegetést. Később, amikor nem tetszett, hogy éjszakai műszakba akarnak beosztani, továbbálltam a Magyar Postához dolgozni. Az 1960-as évek második felében járunk.

Most kiderül: „nem dönthettem arról »szabadon«, hogy eladom-e vagy sem a munkaerőmet”. Így utólag megtudom, hogy nem is cseréltem (mert nem cserélhettem) föl a Ganzot a BKV-ra, majd a Postára. (Lehet, hogy be kell tiltani a megtörtént múltat?)

Például a bangladesi szövönök viszont szabadon adhatják el a munkaerejüket. A munkakörülmények elleni tiltakozásként időnként felgyújtanak egy üzemet. Velem ellentétben, szabad béralkut kötnek.

Továbbmenve. Testvérem a textiliparban dolgozott. Főleg „összeszerelő” munkát végeztek nyugati cégeknek. Mivel a budapesti textilüzemek messze voltak a lakóhelyétől, a munkába járás naponta közel négy óráját vette el. Megelégtelve ezt az időpocsékolást, „szabadon” úgy döntött, hogy nem adja el tovább a munkaerejét, és kiváltotta a kisipart. Nyugdíjba vonulásáig maszekként biztosította a jövedelmét.

Meg nem történt jelenségek megtörténtként való ábrázolását magyarázhatja, hogy a dicső jelenben nincs aktuálisabb, mint a múlt kritikája. És akik nem érik be a tényleg megtörtént ocsmányságok felemlegetésével, azok arra kényszerülnek, hogy továbbiakat is kitaláljanak. Amit a kreatív fantázia produkál, az a szürke tényeknél sokkal inkább „eladható”: színesebb, izgalmasabb, figyelemfelkeltőbb. A másik lehetséges magyarázat a hamisításra, hogy „így kívánja gróf Karácsony Guidó”.

Akik még számon tartják a tényeket (emlékezhetnek a tényekre), azok előbb-utóbb meghalnak. Kihull az emlékezetből, hogy Marxnak „nem lett elege az egészből”. Az is feledésbe merül, hogy a – Magyarországon 1989-ig tartó – „államszocializmusra” nem a dolgozók röghöz kötöttsége volt a jellemző.

Így keletkeznek a csodák. A csodatermelő tudomány dicsőségére.

A későbbi nemzedékek legfeljebb – ha véletlenül találkoznak a korban gyakran használt „vándormadarak” kifejezéssel – nehezen fogják tudni értelmezni ezek „röghöz kötöttségét”.

Nem csak magamnál tapasztalom, hogy az idő múlásával a szellemi záróizmok renyhülnek: időnként olyasmit is átéreztenek, amit korrektebb lenne visszatartani. Ilyenkor az ember önfeledten belerondít az ún. tudományba.

Jegyzetek

- ¹ Szelényi Iván: Marx és/vagy marxizmus a 21. században. *Mozgó Világ*, 2019/2., 25.
- ² Uo. 28.
- ³ Uo. 24.
- ⁴ Mihályi Péter – Szelényi Iván: A járadék szerepe a szocialista gazdaságból a tőkés piacgazdaságba való átmenet korában. *Századvég*, 88. sz. (2018/2), 10.
Digitálisan: https://168ora.hu/data/cikkek/156/1565/cikk-156530/SZV_88_beliv_nyomda_1_.pdf
- ⁵ Szelényi: i. m. 27.
- ⁶ Uo. 26.
- ⁷ Uo. 28.
- ⁸ Mihályi – Szelényi: i. m. 10.
- ⁹ Szelényi: i. m. 28.
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Uo. 23.
- ¹² Uo. 27.
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ Erről bővebben lásd: „A civil társadalom szocialista formája Marx elméletében” című írásomat. *Múltunk*, 2001/2–3. Digitálisan: minerva-tuto.22web.org.
- ¹⁵ Mihályi – Szelényi: i. m. 13.

Széljegyzetek a „Marx 200” kapcsán

Dekonstrukció és/vagy rekonstrukció?
Marx nem azonos a 160 éves marxizmussal –
de van köze hozzá

Antall Attila – Földes György – Kiss Viktor (szerk.):
Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák.
Budapest, Napvilág Kiadó, 2018

A Napvilág Kiadó terjedelmes – s mondanivalója tekintetében gazdag – kötettel jött ki 2018 végén, a kerek Marx-évforduló kapcsán. A kötet alcíme kifejezi a válogatás szempontjait, amihez a szerkezet is megfelelő: az első rész *alapfogalmakat, elméleteket, paradigmákat* mutat be, a második *marxista változatokról, kritikai pozíciókról* szól, míg a harmadik rész a *marxizmus-posztmarxizmus* gyűjtőnevet kapta. A második részben a változatokat igen érdekes, különös témák jelentik meg: pszichotudományok, köztük a tisztavirág életű freudomarxizmus (a kitűnő Erős Ferenc tollából); a marxista feminizmus (Kerékgyártó Ágnes); a kritikai pedagógia marxi gyökerei (Dósa Marianna); az „ökológiai Marx” (Antall Attila). A világrendszer-elemzésre később térek ki, azt azonban megjegyzem, hogy Artner Annamária tanulmánya: *A marxista közgazdaságtan alapjai és relevanciája napjainkban* (143–159.)¹ nem a „változatok”, hanem az „alapok” körébe illeszkedett volna jobban. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a mi „kifutó” nemzedékünk s a nálunk alig fiatalabb vagy idősebb évfázatok voltak az utolsók, akik az államszocializmus felsőoktatási rendszerében még szervezeten tanulhattunk az ezt a világnézetet, társadalom- és történelemfelfogást, filozófiát, ökonómiát, politikaelméletet magában foglaló „izmusról”. Jó ötlet tehát, hogy az utánunk jövő generációnak legalább valamit átadjunk az alapokból, hiszen a polgári társadalom megértésének kulcskérdéséről van szó: az anyagi és szellemi javakat előállító termelési, tulajdon- és munkamegosztási viszonyok összességéről. Hisz’ lehet-e értelme-

sen szólni kapitalizmusról, modernitásról az értéktöbblet-termelés, a tőkefelhalmozás, a növekedés- és válságmagyarázatok ismerete nélkül? A szerkesztők szándékaikat a *Marx öröksége, Marx örökösei* című *Előszó*ban fejtik ki. Marx széttöredezettségét, pluralizálódását készpénznek veszik, amiben nemcsak az 1989 utáni kelet-európai, antikommunista törekvések hatására, hanem az egyre bővülő nyugati, pluralizálódó fejleményekre is alapoznak. A társadalomtudományban, persze, „virágozzék minden virág, daloljon száz dalos madárka”, ám ettől a szinte áttekinthetetlenül gazdag nemzetközi irodalomban még nagyon nagy értékbeli és intencionális különbségek rejlenek. Mint ahogy a hazai marxista és/vagy antimarxista irodalom is szerencsére – távol a konzervatív és liberális „ideológiai államapparátusok” (L. Althusser) közvéleményt irányító főáramától, ahol a szocializmus eszméi „döglött kutyaként” szerepelnek – máig meglehetősen gazdag, s itt nemcsak az *Eszmélet* vagy a *Fordulat* folyóiratokra gondolok, hanem az olyan tanulmánykötetekre is, mint amilyen pl. az *Elidegenedés és emancipáció* c., huszonnyolc szerzős kötet.² A sokféleséget lehet osztályozni, s beszélni *klasszikus* marxizmusról – ami közel sem lehet azonos Marx egész munkásságának rekonstrukciójával –, *neomarxizmus*ról, *analitikus* marxizmusról és a fejezetcímekben is szerepeltetett *posztmarxizmus*ról is. A „poszt” negativitása azonban semmit sem árul el pozitív formában arról, hogy mik lennének itt a kritériumok. Min vagyunk túl? A klasszikusokon, vagy a marxisták második nagy, forradalmi hullámokat megélt, cselekvő nemzedékén (Kautsky, Lenin, Gramsci, Luxemburg)? Az egész huszadik–huszonegyedik századi alkotói körökön (Lukács, Korsch, Mandel, Althusser, Poulantzas, Tőkei, Miliband, Mészáros, Amin, Therborn, Wright stb.) vagy csak az államszocialista kísérletek korszakának kötőjeles – „Korunk marxizmusa a leninizmus” – világnézetén? Elmélettörténeti elemzésben éppen azért kétes értékű a „poszt” jelzővel való divatos dobálózás (posztstrukturalista; posztmodern; posztmarxista), mert az tulajdonképpen nem specifikál-konkretizál semmit. Ha más, mint az előző és ezért „poszt”, akkor a más másáról, ami éppen a valami, kellene megtudnunk valamit, a valamiről valamit, ám ennek konkrét azonosítása a „bőség zavarában”... elmaradt.³ Végül, ha csak ezt a négy kiemelt osztályozást (klasszikus, neo, poszt, analitikus) nézzük, a társadalomtudománynak ott kell kezdődnie, hogy válaszolunk arra a kérdésre, *mi a közös gondolati alap*, ami miatt ezek a kategóriák összehasonlíthatók, ami miatt a marxizmus mint alany ezekkel a jelzőkkel ellátható – arra tehát, amit a történelem kitermelt magából a tőkés

fejlődés folyamán. Megalapozott összehasonlítás ugyanis nincs az összehasonlító alap tisztázása nélkül. Aki nem válaszolja meg a sokféleség mögötti egységet, az külsődleges, esetleges osztályozásokat készíthet az irányzat immáron 160 éves – szerintünk, fő vonalában *organikus* – történetéről.

Ahogy – nem tagadva a sokféleség érdekességeit és értékeit – a marxi *œuvre*elvi-módszertani egységet kifejtettem és bizonyítottam: „a tőkés termelési mód marxi elméletének immanens zártsága, ugyanakkor mozgási és fejlődési törvényszerűségei következtében jövőre nyitottsága nélkül semmiféle térben és időben létezett és létező kapitalizmus nem érthető meg. Mint ahogyan a globális kapitalizmus leírásában és értelmezésében már nemcsak Marxra, hanem a marxi alapozású és módszertanú kritikai elméletre is szükség van. *Sem nélküle, sem csak vele nem fog menni!* Ahogyan a kapitalizmus története nem ért véget, és a megismerés szükségképpen folyamatszerű, hiszen a valóság előbb vagy később, de túlmegy a legnagyobb anticipatív erővel, erudícióval rendelkező gondolkodókon is, azonképpen nem védhető az az álláspont sem, hogy Marxot csak elrontani lehet, utána senki és semmi... Ellenben, a szemléleti és módszertani egység – az, hogy maga a kapitalizmus veti fel meghaladásának problémáját –, az autentikus (neo)marxista elemzés számára Marx által adott: nem pro-, hanem antikapitalista, amely keresi a polgári társadalom antitézisé, egy olyan transzformáció útján, amely előre és nem visszafele megy a történelemben, továbbá elkerüli az atomhalált, és megoldja az emberi élet természeti környezetének egyensúlyát, a humánus szükségletek termelése és kielégítése közepette fenntartható fejlődést.”⁴

A marxizmus mint irányzat tehát fejleszthető és fejlesztendő, mindaddig, amíg a jelenségvilág szakadatlan változásai és változatossága mellett a tőkés alapú modernitáson belüli szakaszokról, változásokról van szó.

I. Örülünk Szelényi Iván szellemes és széles horizontú recenziójának,⁵ amivel a hazai évfordulós irodalmat gazdagította. Egyet érthetünk abban, hogy a *Feuerbach tézisek* problematikája igencsak hiányzik a kötetből, a történelmi materializmus felfogásai nyomába érdekesen eredő, Földes György (376–396.) által mottóként idézett 8. tézis kivételével. Hiszen éppen ebből érthető meg Marx nagy filozófiai tette: a *korlátozott feuerbach materializmust* („fordított Kentaur volt: a természet magyarázatában gondolkodó ember tudott lenni, a társadalom magyarázatában azonban ló maradt”) és a *tevékeny*

oldalt hordozó hegeli idealista dialektikát igazi nóvumként egyesítette a társadalmiság, a *társadalmi lét* fogalmában, úgy, hogy abban az eszmei mozzanat és a társadalmi-politikai cselekvés ontológiája megkerülhetetlen, funkcionális elemmé vált. Hozzáteesszük: az emberi praxisban döntő szerepet játszó finális determináció messze esik mind a spiritualizmustól – ahol fel sem vetődhet az önmagukban vak oksági sorok cél felől történő átformálása, adekvát eszközhasználattal –, mind pedig a mechanikus materializmustól, ahol a tudat aktivitása szükségképpen epifenomén marad.

Fogadjuk el, hogy Szelényi Iván és sokak számára „Marxok” és marxizmusok vannak („nemcsak egyféle marxizmus nincs, de egyféle Marx sincs”; 2019, 23). Az egyetlen Marx és az egyetlen, egy anyagból öntött, ortodox marxizmus tagadásával akár egyet is érthetünk. Ellenben az „izmus” elvetésével és az alapító atya ebben betöltött szerepének elvetésével mégsem kötelező egyetérteni. Komoly módszertani megfontolások szólnak ugyanis a problémának oly módon történő felállításával szemben, hogy

ad 1) az egyetlent állítsuk szembe a sokfélével, illetve

ad 2) az „izmust” túl közel vigyük ahhoz az alapító atyához, aki Jules Guesde-nek írt levelében azt írta: „ce qu’il y a de certain c’est que moi, je ne suis pas marxiste”.⁶¹ Igencsak könnyű az egyet a sokkal szembeállítani, ha nem veszünk tudomást a logikailag, elvileg és módszertanilag is ettől különmemű pozícióról: a *sokféleség egységéről*; arról a Nicolaus Cusanus (1401–1464) teológus-filozófus által *unitas multiplex*ként bevezetett dialektikus fogalomalkotásról, amit a hegelimarxi dialektikus logika és ontológia oly sokszor alkalmazott. Nos, javasoljuk, hogy alkalmazzuk ezt először Marxra. Hogyan?

Úgy, hogy ha a megismerési folyamat *syn-opsisa* értelmében, a tárgyilag azonos kérdésekben írottak pozícióit az életmű egészében *egybenézzük*. Éppen ez a teória eredeti, arisztoteleszi értelmének alapjelentése: a jelenségek sokféleségének egybe- és egységbe látása, azonos gondolati alapról. Az összpozíció persze még nem feltétlenül súlyozza a megoldásokat, mint ahogy az is nyilvánvaló, hogy az időben később írottakat nem lehet eleve, mechanikusan magasabb rendű megoldásoknak tekinteni, mint a korábbiakat. A vezérlőelv az lehet, hogy *a kevésbé artikuláltakat, kifejtetlenebb leírásokat-magyarázatokat a kifejlett álláspontok felől értelmezzük*. Egy ilyen eljárás Marxszal kapcsolatban annál is hitelesebb, mert maga is ezt a módszertani elvet követte „az ember anatómiája a kulcs a majom anatómiájához” híres formulájában (MEM 13, 171). Ami a kontextus alapján nyilvánvalóan

csakis akkor lehet rendező elv, ha valós fejlődésen átment jelenségről vagy éppen eszmei fejlődésről van szó: evolúcióról, politikai gazdaságtanról, történelemfelfogásról.

Azt, hogy mit jelent a leírtak sokféleségének egységes gondolatba fűzése, az elidegenedés *Gazdasági-filozófiai kéziratok*-beli (GFK, 1844) és *A tőke* III. kötete (1894) témáján mutatjuk be. Miután Marx *A tőkébe* behozza az *elidegenedés problémáját*, ebből logikailag két dolog következik: *vagy* nem akarta megismételni a GFK-t, *vagy* annak mondanivalóját már nem volt ideje életében jobban beleszőni főművébe – amit semmi esetre sem indokolt gondolati csonkaságként értékelnünk. A tudománytörténet számtalan teljesen be nem fejezett, ki nem dolgozott teóriát tart érvényesnek. Így például sem a neokantianizmusnak, sem a szociológiában a stratifikációs elméleteknek nincs egyetlen etalonjuk, mert módszerük nyitott a tények, társadalmi jelenségek változó univerzumára. Mindegyik sok szerző, időben változó teljesítményeiben nyilvánult és nyilvánul meg, amiről időnként persze összefoglaló műveket írnak.

1894 felől nézve: az értéktöbblet-termelésnek és a tőkés osztály általi magánelsajátításának sokkal szorosabb a kapcsolata az elidegenedéssel, mint ezt Marx a GFK írása idején „sejthette”, ahol csak a termelő saját tevékenységének elidegenedéséből – nem pedig a tőkés újratermelési folyamatban funkcionáló, dologszerű racionalitással üzemelő, értéktöbblet-termelésen nyugvó magántulajdon esetéből – indult ki, majd általánosított. 1844-ben még nem tudta specifikálni a többletelsajátítás történelmileg különböző módozatait. A tulajdon és tulajdon nélkülség dichotóm ellentétében, ha tetszik, Marx még Rousseau, még Proudhon volt. Azonban az elidegenedett munka minden esetre nézve releváns problémáját éleslátóan jellemezte: a tevékenység elidegenedését tárgyától és eredményétől, a kettőét a társadalmi viszonyrendszer átfogóbb összefüggéseitől. Ha *A tőke* III. kötetében az elidegenedés fogalmának hat előfordulását átolvassuk – ezeket Marx írta, Engels csak közreadta –, láthatjuk, hogy álláspontunk nem légből kapott.⁷ Nos, mit tegyünk? Konstatáljuk ezt és álljunk meg itt? Ne, és azért ne, mert elméletileg adódik termékenyebb perspektíva is, éppen az *egybenéléssel*.

Tézisem: az általában vett „magántulajdon és elidegenedés” reláció kevésbé súlyos, mint a termelési eszközök tőkés magántulajdona melletti elidegenedés. Ezért mutathatta ki Tőkei Ferenc a marx szövegtörzsből, hogy az antikvitásban, az ázsiaiásban, a feudális, prekapitalista, természetadta formák esetében a közösségnek/köz-

ségnek még volt integráló szerepe („a különös közösség fenntartása”; lásd a kötetben: 55–65.). Továbbá: nemcsak a kisparaszti árutermelő gazdálkodás, de még a jobbágmunka esetében is megmaradt a roboton túli saját munka részleges hozadéka, a személyi függésből következő termény-, kilenced-, tized-beszolgáltatási kötelezettség mellett és ellenére. Ekként az *elidegenedés kulcsponjtja a kizsákmányolt-ság, a saját munka feletti uralomtól való megfosztottság, a tőkésnek való alávetettség*, amit a többlet feletti társadalmi-önigazgatói rendelkezés kezddhetne felszámolni, folytatva az elidegenedettség *szociális, társadalomlélektani és kulturális formáinak lebontásával*, akár egészen az *elidegenedett közzhatalmiság* (a modern állam) meghaladásáig, vagy akár a nagyvárosi, megapoliszos elidegenedettség deviáns jelenségeinek (bűnözés; alkoholizmus; mentális betegségek; kábítószer függőség; a boldog fogyasztói tudat kretenizmusa; underclass- kirekesztettség, stb.), kedvező társadalmi feltételek esetén való megváltoztatásáig. A ma nézőpontjából, bármilyen messze lévő jelenségekről, reáliákról lett légyen szó. Egybenézve tehát 1844-et és 1894-et, nem feltétlen elhulló forgácsról, önmagát lerontó változatról van szó, ahogyan Szelényi Iván sugallja, hanem *komplementer viszonyról*, ami tovább vihető a társadalomtudományok azóta végbement fejlődésével. Marxra nézve Mészáros István ezt megtette a „Marx’s Theory of Alienation”-ben (1970), az „izmus” vonatkozásában pedig sokan, köztük H. Lefebvre (1965) vagy Lukács György számtalan forrás hasznosításával, az *Ontológia* II. kötetének (*Szisztemetikus fejezetek*) IV. fejezetében. De további példaként akár Mannheim Károly tudásszociológiáját is említhetnénk. Ennek a szociológiai területnek előfeltétele volt a társadalom és a történelem materialista felfogása. A csiszolás nem feltétlenül veszteséggel, hanem nyereségekkel is járhat – Marxnál és az utótörténetben egyaránt.

2. A marxizmusról: szemünkben nem üggyöntő, hogy Marx minek tekintette magát a XIX. században, mivel nem ismerhette saját hatását, utótörténetét. Mint nagy tudós, elhatárolódott az anarchisztikus marxizmustól, miként a derék kispolgári szocialista Proudhontól is, bármilyen jól hangzott annak „a magántulajdon lopás” tétele.⁸ (Ez ti. nem ad számot sem arról, hogyan keletkezett az, amit valaki ellophat, sem arról, hogy mit jelent ökonómiailag az egyenértékcsere mellett végbemenő „többlet” kisajátítása.) Mint arra rámutattunk, az irányzat mint olyan a sokféleségben is tartalmaz közös vonásokat,⁹ különösen, ha magvát, a radikális kapitalizmuskritikát, a politikai gazdaságtan bírálatát elfogadják. Persze, a tudományos és a mozgalmi marxizmus

között nem ritkán adódik feszültség, különbség és ellentét egyaránt, egykor és ma is. A praxisfilozófia a világ átalakíthatóságára, míg a „jelzőtlen” a megismerésére és megértésére koncentrál. *A teljesebb ismeret birtokában az átalakíthatóság aktivizmusa több eséllyel rendelkezik a realizációban, mint a csak impressziókra épülő, erkölcsileg bármennyire is jogosult tett.* Nemcsak a történelem változott, a társadalomtudomány is fejlődött. Ide tartozik a *világrendszer-elmélet* is, vagy a hegei–marxi dialektika bizonyos pontokon való továbbfejlesztése és szaktudományos konkretizálása a XX–XXI. századi rendszer- és komplexitás-elméletekben. A kötetet dicséri, hogy ennek analitikus és szintetikus nyomai is tetten érhetők benne. Szívesen térünk rá némely ilyen vonatkozás tárgyalására.

II. Éber Márk Áron áttekintő értékű és jó színvonalú bevezető tanulmányt írt a világrendszer-elemzésről. Sok forrást és még több irodalmat tartalmazó tanulmánya helyesen jellemzi ezen irányzat radikális kapitalizmuskritikus törekvéseit, miként azt is, hogy e hatvan-hetven éves fölfogás a fejlődéselméletekre és a modernizációs teóriák egyoldalúságaira adott reakcióból bontakozott ki. A szerző leírásában érthetővé válik a történeti rendszerek három formájának megkülönböztetése: a mini rendszereké (*mini-systems*), illetve világrendszereken belüli két formáé: a politikailag egységesen irányított világbirodalmaké (*world-empires*) és a világgazdaság(ok)é (*world-economies*). Igaz, palettáján jó néhány elmélyítendő kérdés nem szerepel: ír a világrendszer-elemzés és Marx viszonyáról, de nem veti fel annak kérdését, hogy ezzel létrejött-e egy új unidiszciplináris tudomány, mint azt Wallerstein állítja. Magam a világrendszer-kutatást *marxista alapozású kritikai elméletnek* tekintem. Éppen azért, mert elemző erejénél fogva – az elemzés elsődleges tárgya a világrendszer és nem a nemzetállam; a hegemoniaciklusok bevezetése (Wallerstein; G. Arrighi; P. Taylor) a konjunkturális és szekuláris, hosszú tartamok elemzésénél stb. – és empirikus-statisztikus módszereinek használata révén a leginkább helyzetadekvát a mai világ folyamatainak jellemzésére. Akkor is, ha a „*a world-economy*” / „*the world-economy*” (*une économie-monde* / *l'économie-monde*), illetve a „*world-system*”, „*world economic system*” stb. fogalmak használata nem teljesen megoldott a Braudelnél, majd Wallersteinnél és másoknál is jelen lévő fogalmi „csúszkálás” áthidalására. Bár magam a problémát 2005-ös monográfiám írásakor is érzékeltem, megoldást csak 2011-ben találtam rá. Eszerint: a legátfogóbb kategóriának a *világrendszert* kell

tekinteni, amelynek tartalma a világtársadalom és a világgazdaság (termelés + nemzetközi munkamegosztás + világpiac) ellentmondásából adódó feszültségek közepette reprodukálódik: a *világpiac* *homogenizálódik*, leszámol a helyi és nemzeti piacokkal, vagy átértékeli őket, miközben a *világtársadalom heterogenitása megszűntethetetlen*: a társadalmak történelmileg elért fejlettségi fokuk szerint, kulturálisan, nyelvileg, vallásilag nem homogenizálódnak, heterogenitásuk szekulárisan megszűntethetetlen. Alárendelt ellentendenciák persze fel-felütik fejüket: így jön szóba a multikulturalizmus, a világvallások terjedése vagy a világelit befolyásának növekedése. Utóbbi mozzanat már meg is teremti a kapcsolatot a *világrend alakításának* geopolitikai fejleményeivel.

A világrendszer-elmélet, amely a korai Wallersteinnél valóban *smithiánus*, kereskedelmi kapitalizmusként indult,¹⁰ nem állt meg itt, fejlődött. Erre bizonyítékként Giovanni Arrighi álláspontját hoznám fel. Szerinte szakítanunk kell azzal, hogy a *centrum–félperiféria–periféria kapcsolatokat* kizárólag az *egyenlőtlen csere* mechanizmusával magyarázzuk, illetve, hogy a *világ gazdaság struktúrája* csupán *kereskedelmi hálózatokból* állna. Az egyenlőtlen csere nem az egyetlen eszköz volt a centrum–periféria viszony polarizációs mechanizmusának kialakulásában, mert egyfelől a *munka*, másfelől a *tőke* egyoldalú áthelyezésének legalább ilyen fontos szerep jutott. A munkaáthelyezésekben különbséget kell tennünk önkéntes és kényszerű áthelyezési formák között. Az utóbbiak az erőszak vagy az erőszakkal történő fenyegetés eszközének alkalmazásával mentek végbe. „A *rabszolgák kereskedelme és a hadifoglyok áttelepítése* és munkásként alkalmazása a munkaerő egyoldalú és erőltetett áttelepítésének példája, míg a kolóniák által használt monetáris eszközök bevetése, valamint a *háborús károknak a legyőzött ellenségek általi helyreállíttatása* a tőke jellegzetes magatartása. Az önkéntes áthelyezés ezzel szemben az áthelyező tulajdonosok kizárólagos érdekeit szolgálja: a legjobb példák a *munkaerő emigrálása*, valamint a *tőke menekülése*. Ez a két egyoldalú áthelyezési típus döntő volt a tőkés világ gazdaság centrum–periféria struktúrájának reprodukálása szempontjából, noha az *idő múlásával az erőszakos áthelyezések jelentősége csökkent az önkéntes áthelyezésekkel szemben.*” (Arrighi, 1992, 147) E mozgás iránya a különböző térségek között pedig a tőkés világ gazdaságban arrafelé tart, ahol a jövedelmek nagyobbak és biztosabbak. Mindez az olcsó(bb) munkaerő-gazdaságokba történő *tőkekihelyezésekre* és az „*agyelszívás*” jelenségeire is igaz. Az egyenlő és az egyenlőtlen cserét tehát ezekkel a polarizációs

mechanizmusokkal ki kell egészítünk ahhoz, hogy megérthessük a centrum terjeszkedési folyamatát.

III. Losonczi Márk: *Marx, a rendszerteoretikus, a komplexitás gondolkodója* c. tanulmányában (70–86.) fontos elemzést nyújt egy igencsak eredeti kérdésről: a XIX. században még nem létező, mai *komplexitás-és rendszerelmélet* és a *hegeli–marxi dialektika*, illetve *totalitás elvének kapcsolatairól*. Felkészült, ínyenc olvasóknak való kérdések ezek: Losonczi felmutatja a hegeli dialektikában és annak rendszeralkotási szintjeiben azt az integratív – részeit egésszé szervező és spirálisan előrehaladó – mozgásformát, aminek alapja az ellentmondás. Ez logikailag az *azonosság és nem azonosság azonossága*; kontrárius ellentétébe fordítva a tagadást: az *azonosság és a különbség azonossága*, tehát szintézisbe oldódó konkrét *azonossága*. Másként fogalmazva: a tagadásra épülő ellentmondás elve lehet egy *önmagát azonos szinten újratermelő létállapot* fenntartója, de eljuthatunk a *reverzibilis létől az irreverzibilis levésig*, ha az *azonosságpólust* annak pozitív ellentétje determinálja. A lét átmegy levésbe; ahogy Ilja Prigozsinn a *nemegyensúlyi termodinamika-kutatás* Nobel-díjasa 1979-es könyvének címében is kifejezte: *A létől a levésig*¹¹ Ekkor már nem a konkrét azonosságról, hanem egy mozgásformában reprodukálódó ellentmondásról van szó. Hogy egy ellentmondásos létalap állapota önmagát azonos szinten, szűkítetten vagy bővítetten termeli újjá – amikor a reprodukció már produkció is –, ez a konkrét folyamat függvénye. Ha bővítetten, ez ontológiailag egy spirálisan előrelendülő mozgás (lét–levés–létezés), amely „Hegelnél a valóság újonnan formálódó szintjeinek (amelyeket manapság *new levels of emergence*-ként szokás leírni), a logikai, természeti és szellemi dimenzióban egyaránt” (73.) jelen lévő megnyilvánulása. A tagadás, és ezzel az önmagával való konkrét azonosságnak a kizárt környezetre vonatkoztatottsága, továbbá a közvetítések reflexív léptető rúgói egyaránt összetevői a lét komplexitásának. Szőjük bele a dialektikus ellentmondás kérdését: ez már nem a környezetre vonatkoztatott elválasztottság konkrét azonosságát mutatja fel, mint a kontradiktórius, pusztán negatív tagadás és a már érintett kontrárius forma – *determinatio est negatio* –, hanem itt a pólusok viszonya *reflexív*: egymást kölcsönösen feltételezik és ki is zárják. (Javaslatunk: nevezzük ezt *reflexív tagadásnak*.) „Munka” és „tőke”; „szülő” és „gyermek”; „tételes jog” és „természetjog” – egyik nem a másik és másik nem az egyik, de egyik sincs a másik nélkül, ezért egymásra vonatkozó reflexiók kategóriák: a tőkés termelési

mód, a család, illetve a jogrendszer mozgásformáiban egzisztálnak.¹² Nincs végső egy, a tagadás és a vonatkozás minden létező tulajdonsága, amely komplex, összetett; továbbá minden létező a sokféleség egysége. Andrej Munda joggal írhatta: „a hegeli filozófiai rendszer az első rendszeres vizsgálódás amely az *autopoesis* logikájával foglalkozik” (73.), ti. az önépítő rendszert együtt jellemzi az operatív zártság és a külső környezetre vonatkoztatott nyitottság. Minden alacsonyabb lét-dimenzió megszüntetetten megőrződik a magasabban, Hegelnél a lényeg szintjében a *lét*, a fogalom szintjében a *lényeg*, anélkül, hogy visszavezethetőség állna fenn az alacsonyabbra.¹³ Éppen azért, mert a magasabb szint saját belső célszerűséggel, N. Hartmann terminológiai leleményével élve: *kategoriális nóvummal*, tehát *létben relatív önállósággal rendelkezik*. A rendszer/totalitás hegeli elve erősen ekvivalens a „félíg nyitott – félíg zárt” rendszerekkel – mondhatjuk a rendszerelmélet nyelvén, amely csak L. von Bertalanffy 1930-as fellépésétől datálható, aki Marxot is a rendszerelmélet előfutáraként vagy első művelőinek egyikeként emlegette –, *joggal*. „Hegel organikus látásmódjában helyük van a viszonylagos önállósággal rendelkező részeknek és az újszerű, holisztikus tulajdonságokra szert tevő egészeknek is. Eszerint nem csupán az egész több a részek pusztá összegénél („az egész élő”, „az igaz az egész”), hanem „a részek is többek az egész pusztá csavarjainál” – jellemzi találóan Losonc Márk. Mintha a világrendszer fogalmát hallanánk;¹⁴ igen, nemcsak a szerves rendszerekről, hanem az önreproduktív társadalmi totalitásról is szó van.¹⁵ Losonc szépen megmutatja ezt a tökérről mint *autopoetikus*, önépítő rendszerről szóló részben (74–79.), ahogy a fő mű, „A tőke is rendszerek rendszereit vizsgálja, amelyek komplex totalitással állnak össze”, illetve amikor Marxot – helyesen – a komplexitás gondolkodójaként jellemzi (80–83). A dialektikus gondolkodás a kutatott tárgy *leírására*, analitikus-szintetikus vagy éppen induktív-deduktív *elemzésére és kritikai értékelésére* egyaránt alkalmas. A dialektika sok mindent megelőlegezett a rendszer- és komplexitáselméletek XX–XXI. századi tudásából, amit Losonc értékes tanulmánya igen jelentős gondolkodók sokaságának munkáin keresztül is bizonyít. Amiként a félperiférikus, függő fejlődés vizsgálatának módszertani megalapozásában is üdvözölhetünk újabb hazai fejleményeket: szemben az államközpontú realizmussal (R. Gilpin) vagy a kapitalizmusváltozatok módszertanával (P. A. Hall – D. Soskice), ahol ugyanis mindkét megközelítés a *módszertani nacionalizmuson* alapul. Amitől eltérően Artner Annamária – a neoklasszikusok *metodológiai individua-*

lizmusával szembeállítva – a *methodological systemism* jegyében elemzi Brazília gazdaságának a globális tökeciklusokba ágyazott és ezáltal roppant korlátozott felzárkózási lehetőségeit (Artner, 2018, 99).

IV. Sok mindennel lehetne még foglalkoznunk a kötet huszonegy tanulmányából, amit persze nem tehetünk meg. A *Wertkritikk*kel kapcsolatos értékelésünket sem ismételjük meg itt.¹¹⁶ Rátérünk inkább arra a kérdésre, hogy az *elismerés* kiválthatja-e az osztályharcot? Huszár Ákos tanulmánya – az *osztályfogalom* háttérbe szorulását konstatálva – hajlik erre, midőn bemutatja Nancy Fraser és Axel Honneth elméleteit és vitáját. Az *osztályfogalom* háttérbe szorult, mert – szerinte – az osztálykonfliktusok immár nem öltének politikai formát. Előtérben az *elitharc* áll, s ez a fogalom kívül reked a tudományos és közéleti diskurzusokon, miközben azért „léteznek a társadalmi szenvedés, illetve az igazságtalanság érzésének osztályspecifikus tapasztalatai.” (27.) Nancy Fraser duális elmélete az osztályegyenlőtlenségek mellé helyezi a *kulturális elnyomásból* fakadó igazságtalanságokat, olyan normatív igazságosságelméletet keresve, amelyben nemcsak a gazdasági javak egyenlőtlenségének megszüntetéséről van szó, hanem a domináns kultúra által kizárt vagy leértékelt csoportok is a társadalom teljes jogú tagjaivá válhatnak. A nemzeti, etnikai és szexuális kisebbségek vagy a feminista mozgalmak identitásuk elismeréséért, életformájuk társadalmi elfogadtatásáért küzdenek. Amíg Frasernél a gazdasági és kulturális elnyomás tényezői egymással összefüggenek, addig Axel Honneth az osztályelméletet *elismerés-elméletté* írja át. Kikapcsolva az osztályszintű egyenlőtlenségek kérdését, nála a kapitalizmus *elismerési rendként* (– pontosítsuk elnagyoltságán – SZ. P. az elismerés hiányos rendjeként) posztulálódik. Ehhez olyan fogalmi hálót kell kialakítania, amelyben az osztályuralomnak nincsenek kulturális, eszmei vagy erkölcsi összetevői – mintha csak a polgárság osztályuralmának nem lenne sajátlagos erkölcsisége, mintha, mondjuk, Lukács, Gramsci stb. teoretikusan nem is éltek volna –, hogy aztán felfedezhesse az elnyomott kisebbségek elismertségének hiányát, a voltaképpeni *kirekesztettséget*. Elismerés-elmélete „a társadalmi szenvedés, illetve igazságtalanság azon tapasztalatairól kíván számot adni, amelyeket az egyének az elismerés elmaradása, illetve megtagadása során átélnek.” (21.) Honneth ebből bont ki további nem érdektelen megfontolásokat.¹¹⁷ Huszár megértő értékeléseitől némiképp eltávolodva, én inkább Jim McGuigan álláspontját osztom, aki Boltanski és Chiapello fontos könyvének (Boltanski – Chiapello 2005) elemzése kapcsán, a

kapitalizmus vezérlőeszméinek változását feldolgozva, kimondja: az osztály-kizsákmányolás fogalmának használatát felváltó *kirekesztés* a társadalomkritikában azzal járt, hogy anélkül nevezik meg a negatív társadalmi jelenségeket – marginalizált és alárendelt csoportokat, kisebbségeket, elnyomott nőket és munkanélkülieket vagy éppen a szegényeket –, hogy kapcsolatba kellene hozniuk ezeket a kizsákmányolás haszonélvezőivel, a polgársággal mint osztállyal (a termelési eszközök domináns tulajdonosával). Eszerint a felül lévő, önmegvalósító, hálózati-informatikai társadalomra hivatkozó *cool* kapitalista polgárságnak se érintettsége, se felelőssége nincs a kirekesztettségben.¹⁸ Az ezzel szembeni „javító szándékú kritika mindig része a rendszernek, és arra szolgál, hogy új életet öntsön abba, amit szolgál (McGuigan 2013, 69–172). Ismerjük el az el nem ismerteket, voltaképpen a kirekesztetteket, ez az etikai dimenzió, anélkül, hogy felszámolnánk el nem ismertségük strukturális alapját és különböző okait.

V. Ezzel el is érkeztünk a kötetben számos helyen és változatban érintett *osztályfogalom* tárgyalásához. Hol vagyunk már a XIX. századi kétkezi, „kalapácsos-csákányos” munkástól és munkamegosztástól? Valóban, ne is keressük az egykori proletariátust. Bár azért a fizikai munka sem tűnt el teljesen, főleg nem az olcsó munkaerőt a harmadik világban megtaláló és ezért üzezeit oda kitelepítő transznacionális tőkés vállalkozásoknál. Arrighi mutatta ki, hogy a *perifériák iparosításával* szinkronban történt meg az *ipar periferezálódása*, azaz a centrumban előállított jószágokhoz képesti leértékelése. A kétkezi fizikai munkát sok területen kiváltotta a gépesítés, majd az automatizálás, a képzett, kvalifikált munka a segédmunkát, miközben a foglalkoztatási struktúrában a szolgáltató-kereskedelmi tevékenységek kerültek mennyiségi túlsúlyba. A munkamegosztás majdnem szakadatlan differenciálódása az egyik legfontosabb termelőerő, amely egyben megnöveli a kooperáció szükségletét. Ezért vált a *logisztika* a globális kapitalizmus legfontosabb alkalmazott tudástípusává (eltérően a XIX. századi, angol hegemoniájú ipari kapitalizmus *mérnöki-gépészeti*, és a még korábbi holland hegemonia alatti kereskedelmi-merkantilista kapitalizmusától, ahol a *navigáció* volt a mindenható alkalmazott tudomány – lásd P. Taylor, 1997). A paraszti-mezőgazdasági munka időbeli és területi szétszórtságához viszonyítva, az ipari kapitalizmus új, cselekvőképes osztályt termelt ki magából. Amíg a klasszikus kapitalizmusban a munkásosztály üzemben belüli és nagyvárosi koncentrációja Európában megszülte az osztállyá szervezettség magas fokát,

s ez a taylori–fordi üzemszervezésben is kiválóan működött, ennek feltételeit lényegesen legyengítették az elmúlt fél évszázad változásai. Nemcsak a munkásosztály vált kisebbé és szűnt meg számszerű többségnek lenni a centrum társadalmi struktúrájában, hanem az érdekérvényesítés képessége is generalizálódott. Claus Offétól tudjuk, hogy azt a társadalmi csoportot tarthatjuk magáértvalónak, amelynek *konfliktusképessége és szerveződésre való képessége* együtt létezik. Azok a társadalmi csoportok, rétegek és osztályok konfliktusképesek, amelyeknek *teljesítmény-visszatartása fennakadást idéz elő a tőkeértékesülés piaci folyamataiban*. A szerveződésre képességhez pedig tér- és időbeli tapasztalatátadás, kommunikáció és ideológiai motiváció szükséges. Ettől lesz mozgalom és szervezet, és akcióra szervezettsége révén érdekérvényesítő képesség. Napjainkban sok tényező rontja le a munkásság önszerveződésre alkalmasságát Nyugat-Európában és Észak Amerikában: a politikai pluralizmus körülményei közepette az osztály egykori legsajátlagosabb szervéből, a szakszervezetekekből vörös helyett többségükben sárga szakszervezetek lettek, a sztrájkokat jogiasították, az úgynevezett flexibilis munkavégzési formákkal – amelyek bevezetésének reális technikai-technológiai és nemcsak uralmi okai vannak – tovább gyengült az érdekérvényesítő képesség és önszerveződés. Eközben a *mainstream* médiahatalmak mindent megtesznek a szocializmus eszméinek lejáratásáért. A dolgozói részvényprogramok is a fejlett országok munkásságának anyagi-eszmei pacifikálását segítik elő. Az Európában száz évig létezett, öntudatot és identitást, *autonóm szocialista munkáskultúrát* (könyvtárak, olvasóköri, szemináriumok, kórusok-dalárdák, testedző egyesületek stb.) elnyelte a *fogyasztói tömegkultúra*.

Az újonnan iparosodott országokban (Brazília, Dél-Afrika, Dél-Korea) a hatalmas tőkebeáramlás nyomán széles munkásosztály alakult ki, amely független munkásmozgalmat szervezett és komoly alkupozícióval bír. Azonban látnunk kell, hogy bár itt működésbe léptek a *társadalomvédelem* emeltyűi, eleven a bér munkástudat, az osztályalapú mozgalomképződést mégis több minden keresztbe veri: *egyfelől* privilegizált csoportok léte; a fogadó ország és a bevándorló munkások különbözősége; a faji, nemi, etnikai, állampolgársági státuszok kereszteződése (Beverly J. Silver – Sahan Savas Karatasli, 2016), *másfelől* pedig az a tény, hogy ezek nem vettek fel szocialista-posztkapitalista orientációt. Az osztállyá szerveződés ellen ható, azt gyengítő fejlemények mellett mi maradt meg az osztályfogalomból? Vannak-e a változások ellenére állandó tényezők?

Nos, vannak. Ha a legszűkebb értelemben, a bér munkásosztály ökonomiai fogalmát vesszük, akkor az a termelő munkához kapcsolódik. „Termelő munka a tőkés termelés értelmében az a bér munka, amely a tőke változó részére (a tőke munkabérre kiadott részére) cserélve nemcsak a tőke e részét (vagyis saját munkaképességének értékét) termeli újra, hanem ezen kívül értéktöbbletet termel a tőkésnek. Csak ez változtatja az árut vagy a pénzt tőkévé, termeli mint tőkét. Csak az a bér munka termelő, amely tőkét termel” (MEM 26/I. 117). „E termelő munkások közé tartozik természetesen mindenki, aki az áru termelésében ilyen vagy olyan módon közreműködik, a voltaképpeni kétkezi munkástól az igazgatóig, mérnökig (a tőkéstől megkülönböztetve)” – írja Marx az Értéktöbblet-elméletekben (MEM, 26/I. 121). Ez a meghatározás független a tevékenység jellegétől, eredményétől vagy a dolgozók egyéb szociológiai jellemzőktől. A nem termelő munka ellenben a tőkés jövedelmét csökkenti, mert nem tőkére cserélődik. Ettől még nélkülözhetetlen a gazdaság működéséhez és társadalmilag hasznos (állami iskolai tanár, orvos vagy bíró stb.; vagy a nagyburzsoázia szolgáló személyzete, amely gazdáinak hasznos munkát végez). De nemcsak az ökonomia aspektusában vannak az osztályfogalomnak állandó, máig élő meghatározottságai. Az osztályfogalom konstans eleme a *termelőeszközöktől való megfosztottság következtében előálló bér munkás lét*, illetve a reflexiós viszony a polgárság és a munkatársadalom között. Ez történetileg folytonos, máig megmaradt. Olin Wright analitikus marxizmusa ezeket a minőségi, relációs kritériumokat helyezi előtérbe, szemben a jövedelmi-mennyiségi kritériumokra redukáló törekvésektől. A kapitalizmus osztálystruktúrájában a probléma nem egyszerűen az, hogy a dolgozóknak kevesebb jut valamiből, amiből a kapitalisták többet birtokolnak, hanem inkább, hogy egy olyan kvalitatív pozíciót foglalnak el a társadalmi viszonyokban, amelyekben a dolgozókat kapitalisták (vagy helyetteseik) alkalmazzák, akik a munkahelyeken zajló tevékenységeket irányítják. Az *osztályelemzés releváns marad egészen addig, amíg az egyenlőtlenségek a társadalmi viszonyokba ágyazottak, nem pedig az egyéni tulajdonságok következményei*. Kár, hogy Szalai Miklós eltekintett ennek bemutatásától, amikor az *Analitikus marxizmus – a marxizmus feladása vagy megújítása?* c. tanulmányában e problematikáról értekezett (355–375.)

„Válami ván, dé ném áz igázi” – mondhatnánk viccesen Arkagyij Rajkinnal, az egykori (nálunk is) népszerű szovjet humoristával – de közel sincs szó viccről. Az eurocentrikus, indusztriális szocia-

lizmus osztályfogalma aligha nyeri vissza azt a jelentőségét, amellyel korábban rendelkezett. Nincs proletariátus, és ami szubjektíve jelentős motívum, senki sem akar proletárrá válni, mert ennek mára megszűnt az egykor létezett öntudata. Azonban létezik globális „munkatársadalom” (*Arbeitsgesellschaft*), amely a bér munkaslétet és a kizsákmányolás nem specifikusan tőkés, gazdaságon kívüli módozatait („multiverzum”; Roth – van der Linden, 2016) de facto éppúgy magába foglalja, mint a *prekariátust*, a flexibilis munkaviszonyokkal bizonytalanságba taszított, szorongó, alulfizetett dolgozókat (Tallár, 2014). Ezért a gazdasági, politikai és eszmei eligazodáshoz a régi térképeket újra kell tájolni. Hogyan?

*

A bér munka társadalmi felszabadítása és szubjektuma anyagi és szociokulturális összetevőinek emancipációja ma is csak a *kvalitatív összetevők megváltoztatása révén*: makroszintű regulációval és redistribúcióval tűnik lehetségesnek, köztulajdoni dominancia mellett: mikroszintű öngazgatással, szövetkezetekkel; az alapvető szükségleteket kielégítő szociális biztonság alanyi jogával; a humanizmus kulturális értékeihez való tömeges hozzáféréssel és ezáltal a társadalmi mobilitás biztosításával. Nem a valós teljesítmények kikapcsolásával, hanem az *osztályszintű egyenlőtlenségek és a vertikális-hierarchizáló munkamegosztás* felszámolásával, túl az elosztás szocializálásán, a felhalmozás, a reprodukció összfolymatának társadalmasításával,¹⁹ az elidegenedés társadalmi feltételeinek lebontását célzó, humanisztikus törekvésekkel. Akkor és csak akkor, ha előáll egy olyan történelmi szituáció, amelyben mindez találkozni lesz képes a globális kapitalizmus elnyomottjainak, megnyomorítottjainak, kizsákmányoltjainak népi mozgalmaival, a „harmadik világ” és az ezeket támogató szerves értelmiség törekvéseivel. Egy ilyen vagy ehhez hasonló történelmi helyzet előállhat, és akkor a marxi kritikai elmélet eszméi „az igazság csodálatra méltó kicsiny csoportjaitól” utat találhatnak a fellendülő, kapitalizmus-kritikus és -ellenes mozgalmak tömegeihez. A világtörténelmi aktualitás leszállhat a stratégiai és a napi aktualitások szintjére. A cselekvőképeséghez azonban meg kell érteni a globális kapitalizmus természetét. Ekkor és ezáltal a történelem alakításának szubjektuma újra porondra léphet. Ezért érdemes fenntartani és alkotóan művelni a tradíciót.

- Arrighi, Giovanni 1990: The three hegemonies of historical capitalism. *Review*, 13, 365–408.
- Arrighi, Giovanni 1992: A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet*, 15–16. sz., 145–180. Újraközölve Éber Márk Áron új fordításában: *Eszmélet*, 103.sz. (2014. ősz), 159–191.
- Artner Annamária 2018: Marx 200. Marx öröksége, a munka helyzete és a felzárkózás lehetősége a globális kapitalizmusban. *Eszmélet Zsebkönyvtár*, Budapest, *Eszmélet Alapítvány*
- Beverly J. Silver – Sahan Savas Karatasli 2016: A kapitalizmus és a munkásmozgalmak történeti dinamikái. *Eszmélet*, 112. sz. (2016. tél), 134–147.
- Boltanski, Luc – Chiapello, Ève 2005: *The New Spirit of Capitalism*. London, Verso
- Brenner, Robert 1977: The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism. *New Left Review*, No 104. 25–92.
- Roth, Karl Heinz – van der Linden, Marcel 2016: A munka és a munkásság globális történetének körvonalai. *Eszmélet* 112 sz. (2016. tél), 92–109.
- Ilya Prigogine 1979: *Vom Sein zum Werden. Zeit und Komplexität in den Naturwissenschaften*. München, Piper
- Lefebvre, Henri 1965: *Metaphilosophie*. Collection Arguments, Párizs, Éditions du Minuit
- McGuigan, Jim: A kapitalizmus vezéreszméi. *Eszmélet* 99. sz. (2013. ősz)
- Silver, Beverly J. Karatasli, – Sahan Savas 2016: A kapitalizmus és a munkásmozgalmak történeti dinamikái – munka, kapitalizmus és mozgalmokutatás. *Eszmélet* 112. sz. (2016. tél), 134–147.
- Szigeti József 1998: Azonosság és nem-azonosság azonossága. *Magyar Filozófiai Szemle*, 4–5–6. sz. 445–507.
- Szigeti József 1999: The Principle of the Identity of Identity and Not-Identity. *Nature, Society, and Thought*. A journal of dialectical and historical materialism, Vol. 12, No. 3, 261–375. Szigeti Péter
- 2005: *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Szigeti Péter 2015: Materialista lételmélet – alapvetés In: uő: *Problémáink vonzásában. Társadalomelméleti tanulmányok* 290–305. Győr, Széchenyi István Egyetem. <http://mek.oszk.hu/14700/14704>.
- Szigeti Péter 2017: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet*, 115. sz. (2017. ősz) Melléklet
- Tallár Ferenc 2014: A proletariátustól a prekariátusig és tovább... *Eszmélet*, 102 sz. (2014. nyár), 70–95.
- Taylor, J. Peter 1997: Mitől modern a világrendszer? Hétköznapi modernitás és globális hegemonia. *Eszmélet* 33. sz. (1997. tavasz)
- Therborn, Göran 2010 *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* *Eszmélet* Kiskönyvtár, L' Harmattan Kiadó – *Eszmélet Alapítvány*
- Therborn, Göran 2013: Osztály a XXI. században. *Eszmélet* 97. sz. (2013. tavasz), 16–40.
- Tütő László 2017: Marx társadalomkritikai nézeteiről – módszertani vázlat. *Eszmélet* 115. sz. (2017. ősz), 109–24.

- Wallerstein, Immanuel 1974: Dependence in an Interdependent World: The Limited Possibilities of Transformation Within the Capitaliste World Economy. *African Studies Review* 17,1.
- Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világ gazdaság eredete a XVI. században.* Társadalomtudományi Kiskönyvtár. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Wallerstein, Immanuel 1987: *Le capitalisme historique.* Párizs, La Découverte.
- Wallerstein, Immanuel 2006: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe.* Eszmélet Kiskönyvtár. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány. <http://www.eszmelet.hu/wp-content/uploads/2014/05/Wallerstein-%C3%BAj.pdf>

Jegyzetek

- ¹ A szövegben az évszám és forráshely nélküli oldalszámok mindig a recenzált kötetre vonatkoznak.
- ² Marosán Bence Péter (szerk.): *Elidegenedés és emancipáció – Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2016.
- ³ Ama fogalmi zűrzavar értelmében, hogy a „poszt” jelenthet XXI. századot (104.); a sokféleségben az igazságigényről lemondást jelentő „posztmodern Marxot” (8.); reflexív modernitást vagy éppen hálózati társadalmat; az antikapitalizmus helyébe lépő, valószínű liberalizmust és radikális reformokat (sic); „marxista posztmodern” és „posztmodern marxista” intellektuális stratégiákat, amelyek ráadásul egymással összefonódva is jelentkezhetnek (413–414.); dekonstrukciót; de „izmus”-véget, az „izmus” elvetését, majd ennek ellenkezőjét vagy megújítását is (400–401.). Nem folytatom. Egymást kizáró vagy egymásból le nem vezetett, túlterhelt fogalmi tartalmakkal nem lehet egy új korszakot megalapozni. Ahhoz utalásszerűség, példálózó felsorolások nem elégségesek.
- ⁴ Szigeti Péter: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet* 115. sz. (2017. ősz). Melléklet. 49–50.
- ⁵ Szelényi Iván: Marx és/vagy marxizmus a 21. században. Antall Attila, Földes György és Kiss Viktor (szerk.). *Marx ... Interpretációk, Irányzatok, Iskolák.* Budapest: Napvilág Kiadó, 2018. A Politikatörténeti Intézetben, 2018. december 11-én elhangzott előadás szövege. *Mozgó Világ*, 2019. február, 22–30. A folyóirat szerkesztősége, némi műfajtévesztéssel, a címlapon és a tartalomjegyzékben is tanulmányt ígér.
- ⁶ „Az azonban bizonyos, hogy én nem vagyok marxista”.
- ⁷ „Láttuk, hogy a tőke növekvő felhalmozása növekvő koncentrációját foglalja magában. Ily módon nő a tőke hatalma, a társadalmi termelési feltételeknek a tőkésben megszemélyesülő önállósulása a valóságos termelőkkel szemben. A tőke mindinkább mint társadalmi hatalom mutatkozik meg, amelynek funkcionáriusa a tőkés, s amely semmiféle lehetséges viszonyban nem áll többé ahhoz, amit az egyes egyén munkája teremthet – de mint elidegenült, önállósult társadalmi hatalom, amely a társadalommal mint dolog és mint a tőkésnek e dolog általi hatalma kerül szembe. Az ellentmondás az általános társadalmi hatalom között, amivé a tőke alakul és az egyes tőkésnek e társadalmi termelési feltételek fölötti magánhatalma között mind kiáltóbbá válik és magában foglalja e viszony felbomlását, mert egyszersmind a

termelési feltételeknek általános, közösségi, társadalmi termelési feltételekké való kimunkálódását is magába foglalja. Ez a kimunkálódás adva van a termelőerőknek a tőkés termelés során megtett fejlődése és azon mód által, ahogy ez a fejlődés végbemegy”. (MEM, 25. köt. 250–251) Nos, igaz, napjainkig a társadalmiasodó termelés és a magánhatalom közötti ellentmondás a centrumkapitalizmusban sem fejlődött túl e viszonyrendszeren, annak általános felbomlasztásán. Nem jutottunk túl a tőkeviszony teremtette, elidegenedéssel terhelt modernitáson, se a posztindusztriális, fogyasztói kapitalizmussal, sem az informatikai forradalommal. Nincs posztmodern kapitalizmus, mert a tőkés termelési mód maga a modernitás. Ezért és ennyiben Marxnak kitüntetett helye van társadalomelmélet legnagyobb géniusza között. Történelmileg ez tartja életben irányzatként az „izmust”. Ma a szellemi életben erőteljesebben, mint a politikában, ahol eltérően a múlttól, alig-alig vannak marxista tömegpártok.

- ⁸ „Mi a tulajdon?” – kérdezte könyve (1840) címében a XIX. század közgazdász, kispolgári szocialista gondolkodója, Pierre-Joseph Proudhon (1809–1865), s azt a választ adta, hogy „A tulajdon – lopás.” Szellemes, de vulgáris válaszát a munkaérték elmélet alapjáról K. Marx többek között azért bírálta *A filozófia nyomorúságában* (MEM. 4. köt), mert nem tudta megválaszolni a tulajdon tárgyának, az érték forrásának problémáját. A tulajdon tárgya ugyanis mindig valaminő olyan vagyón, vagyontárgy, amely ökonomiailag, szociológiailag – legalábbis a munkával szabadon reprodukálható javak körében – a természeti tárgyakat átalakító emberi tevékenység eredménye. Az eredeti, s nem a származékos szerzőmód értelmében.
- ⁹ Egyetértve Tütő László megoldásával, magam is úgy látom, hogy a gazdag életműben meglévő eltérésekből nem következik Marx „pluralizálása”, mivel ezek azonos szemléleti keretben történnek és „[s] okkal inkább annak vizsgálata indokolt, hogy az egyes gondolatok szervesen illeszkednek-e a későbbi, letisztult gondolatrendszer egészébe” (Tütő, 2017, 114).
- ¹⁰ Eszerint: kapitalizmus mindenütt létezik, ahol jelen van „egy piacra, profitra termelő termelési rendszer, és a profit elsajátítása egyéni vagy kollektív tulajdon alapján történik.” Vagyis nincs jelentősége annak, hogy milyenek a társadalmi viszonyok a termelés rendszerén belül (például, hogy jobbgátság vagy bérmunka van-e), csakis az számít, hogy a gazdasági alanyok viselkedése a piaci eladásra és profitszerzésre irányul-e (Wallerstein 1974). A másik értelmezés a marxista hagyományból ered, és a kapitalizmust (vagyis a kapitalista termelési viszonyokat) úgy határozza meg, mint kiteljesedett árutermelést. Eszerint az értelmezés szerint, kapitalizmus akkor létezik, amikor nemcsak a termelés során létrehozott javak és szolgáltatások öltének áruformát, hanem a rendszer *inputjait* is – beleértve a munkaerőt, a nyersanyagokat és a termelőeszközöket – árukként vásárolják meg. (Lásd pl. R. Brenner, 1977). Itt a *munkaerő-input az érték forrásaként döntő termelési tényező*: a munkás munkavégző képességét adja el a vállalkozónak és annak irányítása-parancsnoklása mellett dolgozik, s normálformájában meg is kapja munkaeje árát, a munkabért, amely munkavégző képességének újratermeléséhez szükséges (ez a szükséges munka). Amit nem kap meg, az *többletmunkájának* ellenértéke: ez az öt alkalmazó tőkés vállalkozónál marad. A csere nem egyenlőtlen, nem is becsapáson vagy erőszakon, tehát nem az *irracionális* szerzési formákon alapul, hanem egyenértékek cseréje mellett lezajló folyamat.

- ¹¹ *Vom Sein zum Werden*. Prigozsinn az egyensúlyi állapottól távoli rendszerek azon törvényszerűségét is kifejtette, hogy – az egyensúlyi vagy ahhoz közeli rendszerekkel ellentétben – azok a rendezettség felé tartanak.
- ¹² Itt utalunk rá, hogy Marx elgondolásának egyik gyakori félreértése éppen azon alapul, hogy az *ellentmondás* elvét, amely meghaladhatatlan, összekeverik az *antagonisztikus ellentmondás* tőkeviszonyban konkretizált típusával. Ez az, ami meghaladható. Az antagonisztikus alapzat következményének, az osztályszintű egyenlőtlenségeknek a kiiktatódása nem jelenti azt, hogy megszűnne a társadalmi létezés összes konfliktusa (szociológikuma, pszichikuma) és ellentmondása (létezésformája), azonban új feltételrendszer közé helyezi az emberi emancipációs törekvéseket. Rekonstrukciónkat lásd az ellentmondás és az antagonisztikus ellentmondás differenciájáról: Szigeti 2017, 15–27.
- ¹³ Egy materialista lételméletben a *szervetlen lét* rétegére épül rá a *szerves* (az evolutív, élő), az élőre a *társadalmi lét*. A létrétegek és a kategóriák – fundamentális-különös-tárgyspecifikus – viszonyának kifejtését lásd: Szigeti 2015, 290–305.
- ¹⁴ „A világrendszer tehát egy konkrét totalitást, amely nem holisztikus, tagolatlan, hanem belsőleg is artikulált. Önmagába záródó egész, intenzív totalitás, amelynek változó terjedelme és struktúrái vannak. »Nem szabad összekevernünk a totalitást a teljességgel. Az egész több, mint részeinek összessége, de biztos, hogy egyúttal kevesebb is annál.« (Wallerstein 1983, 21) Ugyanezen iskola másik kitűnősége, Giovanni Arrighi megfogalmazásában pedig »a világrendszerek elemzése a kapitalizmust úgy fogják fel, mint egy fejlődési rendszert, ahol az összesség stabilitása a maga premisszáit e részek közötti állandó cserében találja meg. A centrum–periféria kapcsolatok sem kivételek ez alól.« (Arrighi 1992, 149).” (Szigeti, 2005, 47.)
- ¹⁵ Elgondolásom szerint amikor Marx Hegelt „a rendszer győzelme a módszer felett” gondolattal kritizálta, akkor a módszer a kifejtés rendszerszerű, megmerevítő építményére vonatkozott. Ez pedig nem áll közvetlen kapcsolatba a totalitás dialektikus elvével, mert abban a rendszerszerűség éppen a rendszer/totalitás és környezete közötti interaktív kapcsolatban vagy a belső diszpozíciók ellentmondása következtében előrelendülő emergenciát jelenti. A totalitás kategóriája lényegében ekvivalense a komplex, dinamikus rendszerek mai rendszerelméleti kategóriájának.
- ¹⁶ *Mutatis mutandis*, szempontjaink érvényesek Szigeti Attila átfogó dolgozatára is (117–139.), minthogy elemzése a Robert Kurz–Anselm Jappe-féle értékkritikával kapcsolatban sok szempontból egybehangzó azzal, amit magam is képviselek (névrokonom ezen túlmenően M. Postone újszerű összefüggéseit is értően taglalja). Lásd: Szigeti 2015, 37–45.
- ¹⁷ Az igazságos és jó társadalom formális, átfogó koncepciójában „[a] társadalom igazságos, illetve jó mivolta azon méretteti meg magát, hogy képes a kölcsönös elismerés feltételeit biztosítani, amelyek között a személyes identitás kialakítása, illetve az egyéni önmegvalósítás kielégítően jó módon végbe tud menni” – idézi Honneth-tól Huszár (21.).
- ¹⁸ Eltérően Kiss Viktor deskriptív besorolásától (409.), Jim Mc Guigan leleplezi és nem elfogadja az olyan kapitalizmust, ahol minden „cool”.
- ¹⁹ Mitől lennének jobb allokátorai a „többsletnek” az öngazgató tulajdonosok, makro szinten pedig a társadalmi többség, mint a termelési eszközök magántulajdona

felett rendelkező tőkés vállalkozó, illetve a tőkés állam? Attól, hogy allokációs prioritásaikat a közjavak és a humán szükségletek bővített újratermelése, nem pedig a priváthaszon, a luxus és a presztízsfogyasztás orientálná. *A domináns tulajdonviszonyoknak ugyanis megvan a saját erkölcsiségük és legitimációjuk.* Például aligha eredményezne oligarchikus gazdagságra szert tevő és ahhoz kapcsolódó uralmi viszonyokat, aligha juthatna a menedzser-technokrata réteg a kékgalléros szakmunkásokhoz képest 220-250-szeres jövedelemhez, mint a neocon érában. Aligha működhetne „a veszteségek társadalmasítása – a nyereségek privatizálása” újraelosztási gyakorlata – hogy most csak a fejlett országok felől pendítsük meg válaszungkat. Közel sem előrenyomulva a munka közvetítetlen társadalmiságának racionális történelemfilozófiai hipotéziséig, amelynek jelenleg nincs világtörténelmi aktualitása.

A változtatás filozófiája*

Tisztelt Ünneplő Közönség!

Magyarázattal kell kezdenem, mivel évek óta nem vállalom nyilvános előadást. Most azért teszek mégis kivételt, mert úgy vélem, hogy amit elmondani szándékozom, az az itt egybegyűlteket számára provokatív nézeteket is tartalmaz. Abban reménykedem, hogy mondandómmal – amely részben ünneprontónak is tekinthető – nemcsak indulatokat, hanem némi eltöprengést is sikerül kiváltani. A szűkre szabott időkeretek között mindössze arra vállalkozom, hogy a téma kapcsán felvessek néhány rövidre fogott tézist.

1. Nem véletlenül kezdtem úgy, hogy „Tisztelt Ünneplő Közönség!” Marx ismert filozófiai alapüzenete, hogy a világ megváltoztatása a feladat, és ennek alapján joggal tehető fel a kérdés: Biztos, hogy jó helyen vagyunk mi itt? Rendben van-e, helyeselhető-e, amit most csinálunk? Marxnak mint magánembernek valószínűleg imponálna, hogy minket az ő születésének megünneplése foglalkoztat. De ha ezt a mostani tevékenységünket azon a mércén mérjük, hogy feladatunk a fennálló ellen kapálózni és tenni a megváltoztatásáért, akkor, mint gondolkodó, nagyon elégedetlen lehetne azzal, hogy a változtatások előmozdítására nem jut eszünkbe hatékonyabb eszköz, mint egy ilyen – valljuk be, zártkörű – ünneplés.

Érdeemes elgondolkodni azon, hogy vajon Marx mit ajánlana a változtatás érdekében. Feltehetőleg olyan cselekedeteket javasolna, amelyek közelebb vinnék a világot (az emberiséget) egy emberközpontú társadalom létrejöttéhez. (Az emberközpontú társadalmat a szakirodalom hagyományosan kommunizmusnak nevezi. És viszont: kommunizmusnak csak egy emberközpontú társadalmat tekint.)

* A Marx Károly Társaság és a Baloldali Alternatíva Egyesülés által rendezett „Az élő Marx” c. konferencián, 2018. június 16-án elhangzott előadás kiegészített, szerkesztett szövege.

A változtatáshoz két módon lehet hozzájárulni. Egyrészt elősegíteni a jelenlegi rendszer működésképtelenné válását. Konkrétabban: minél kevésbé hizlalni, vagyis amennyire lehet, megvonni tőle az anyagi és szellemi erőforrásokat. Másrészt egy ilyen tagadás, elutasítás pozitív, konstruktív oldala: a hagyományos polgári jövedelemszerző stb. tevékenységeink növekvő részének mással pótlása. Nevezetesen: helyükbe személyiségorientált, emberléptékű életmód, kapcsolatok mozzanatainak meghonosítása és elterjesztése.

Nem csak a poén kedvéért mondom: A kommunistának tiltja a hite, hogy a pénzt, a tisztátalan bálványt érintse. De a kapitalizmus rákényszeríti arra, hogy alkalmanként vétkezzen. Ez azonban egyáltalán nem zárja ki, hogy törekedjünk a pénzkapcsolatok helyettesítésére, illetve a bürokratikus intézmények funkcióinak kiváltására. Címszavakban: alternatív gazdálkodás, párhuzamos társadalomszerkezet, alternatív közhatalom (társadalmi kettős hatalom), alternatív nyilvánosság elemeinek kiépítésére, csíráinak elhintésére.

2. Az eredeti értelemben a világ megváltoztatása a kapitalizmus leváltását jelenti. Amit le kellene cserélni (amitől meg kellene kímélni a emberiséget), az – kiélezetten fogalmazva – egy tömeggyilkos rendszer. Amely nem is a háborús időszakban vagy a nyílt gyarmatosítás korában, hanem békeidőben követi el a legsúlyosabb gyilkosságokat. Mert gyilkolja a személyiséget (megcsonkítja az egyediségét), pusztítja az emberi életerőket, megrabolja, megrontja a szabadidőt stb. Egyáltalában az egyéni autonómiának az eltiprója. (Zárójelben egy kevésbé népszerű megjegyzés. Az önálló személyiség akadályozásában, szabadidő sorvasztásában a Kádár-korszak sem ártatlanabb a Rákosi-korszaknál.)

A klasszikus megállapítás szerint a termelő tőke által alkalmazott bér munkás nemcsak árut, értéket és értéktöbbletet termel, hanem saját helyzetét is újratermeli: a tőkeviszonyt, vagyis munkáltatóját tulajdonosként, önmagát pedig tulajdon nélküli (saját megélhetési eszközzel nem rendelkező) bér munkásként. Újratermeli a tőkés gazdasági struktúrát. Kissé belegondolva azonban észre lehet venni, hogy – közvetlenül vagy közvetve – a rendszer számos olyan további elemét, funkcióját is „termeli“, amelyekre a tevékenysége nélkül egyáltalán nem lenne szükség. (Például a tőkés – illetve a tőkés állam – igényét megfelelő mennyiségű és irányultságú vásárlóra, ezért kiterjedt árupropagandára, kellő nagyságú fizetőképes kereslet mesterséges előállítására stb.)

A kapitalizmus egy roppantul rugalmas rendszer. Szociológusok olyannak írják le a modern kapitalizmust, mintha egy amőba lenne. Amikor valamelyik pontján komolyabb nyomás, súlyosabb feszültség keletkezik, és már-már kipukkadással, szétrobbanással fenyegeti, akkor rendre öngyógyítást végez: a friss konfliktus helyén enged a nyomásnak, kitüremkedik és létrehoz egy alrendszert. Az újabb és újabb alrendszerek (pl. szociális, sajtó, sport) tompítják, levezetik a folyamatosan kialakuló belső feszültségeket. Ezáltal a rendszer stabilizálódik, és az alapszerkezete lényegében változatlan, továbbra is dinamikus marad. Ez – szociológiai nézőpontból – egy jó leírása és egyúttal igazolása a kapitalizmusnak. De e szociológiai magyarázat mellé odaállítható a Marx által is alkalmazott filozófiai megközelítés, amely a rendszer működését a tőkestruktúra mentén fejté fel, ragadja meg. Eszerint a kapitalizmus valamennyi lényeges mozzanatában tetten érhető a tőkeológia valamilyen szintje és formája. Ezek a mozzanatok végeredményben a tőkestruktúra eltérő hatványokon, különböző áttételeken keresztül történő megnyilvánulásai. A rendszer minden tipikusabb jelenségében ott lüktet a kapitalizmus.

Az utóbbi százötven évben nem szűnt meg a használhatósága, nem gyengült a magyarázóereje ennek a Marx által bevezetett módszernek. A bér munka általi értéktöbblet termelésének alapszerkezetére több új réteg rakódott rá, amelyek a felszínen elfedik, elhomályosítják a gazdasági mélystruktúrát. De könnyen kimutatható, hogy az újraelosztó állam, a bankok, a hitelrendszer, a parlamentáris politikai demokrácia (bürokrácia) és nem mellékesen a tömegmédia szintén a termelő tőkétől függnék, és végső soron azt segítő, támogató szerepet játszanak. Egyaránt a kapitalista rendszer folyamatos és biztonságos működésének szolgálatában álló intézmények, amelyeknek – rejtőzködő, inkognitóját őrző – végső „háttérhatalma” a rövid, illetve hosszú távú profitmaximalizálásra törekvő termelő tőke. (Ellenpróbaként alkalmazható gondolat kísérlet. Vedd ki a rendszerből a termelői profitot és rögtön megmutatkozik, hogy ezzel nem csak a termelés, hanem a fennálló kapitalizmus megszokott kellékei – modern állam, banktőke, árupropaganda, tömegmédia stb. – alól is kihúztad a talajt: a létalapjukat adó, tápláló, éltető elemet. A tömegtermelésre való motiváció eltűnésével rövid úton kiderül, hogy nélküle nem sokra mennének.)

3. A marxi elméletben az emberközpontú társadalom létrejötté olyan társadalmi forradalmat feltételez, amely egy pénzközvetítéstől

mentes gazdálkodás, elkülönült közhatalom (állami uralom) nélküli, politikai pártok nélküli együttműködés kialakítása irányába mutat. Olyan alapvető társadalmi forradalmat, amely leszámol a dologi hatalmak (pénz, tőke) valamint a bürokratikus intézmények fennhatóságával.

A fennálló rendszer átalakításának mindenképpen van két kelléke: a hatalom váltása és a más típusú társadalomhoz szükséges (azt szervezni, működtetni képes) embertömeg léte. Tehát az egyik pillér politikai, a másik pillér pedig az emberi tényező. Elengedhetetlen feltétel, hogy a társadalom tagjaiban létrejöjjön az önállóság, döntésképeség, felelős cselekvés képessége. Továbbá az egymással öntevékeny módon való együttműködés, együttcselekvés képessége. Mindez szükséges ahhoz, hogy a hatalomváltást követően az emberek szembe akarjanak és tudjanak nézni a kihívással: önállóan szervezzék az életüket és viszonyaikat; maguk által irányított társadalommá formálják az egymással való együttélésüket.

A politikai hatalom megragadása az ilyen értelemben vett társadalmi forradalom segédeszköze – csak ez utóbbi ad emberi és történelmi jelentőséget a politikai hatalomváltásnak. A történelmi tapasztalatok is figyelmeztetnek az emberi tényező megkerülhetetlen fontosságára: hiába történik meg a hatalom megszerzése, ha utána a tömegek nem tudnak (illetve nem is akarnak) a politikai vezetésre átfogó társadalmi forradalmat rákényszeríteni.

*

Ebben a körben nem kell különösebben bizonygatni, hogy a hatalom megragadásának megkerülhetetlen szerepe van Marx elméletében. De talán nem fölösleges kitérni arra, hogy Marx és Engels a hatalomváltás két lehetséges változatával számol. Ahol – mint Franciaországban – erősen centralizált az állam, idézem, „az erőszaknak kell forradalmaink emeltyűjéül szolgálnia; az erőszakhoz kell egy ideig folyamodnunk, hogy megteremtsük a munka uralmát” (MEM 18. 149). Viszont vannak országok, amelyekben bizonyos közös ügyek intézése „a társadalom tagjainak öntevékenysége” maradt (MEM 8. 185); fennállnak a helyi önkormányzás elemei (említett korabeli példák: Anglia, Észak-Amerika, Svájc, Hollandia), „ahol a munkások békés eszközökkel elérhetik céljukat” (MEM 18. 149). Ilyen helyeken „kevés változással létre lehet hozni [...] a dolgozó nép szabad öngazgatását, amely szükségképpen legjobb eszközünk lesz a termelési mód átalakításakor” (MEM 36. 434). Egy ezzel

összefüggő – Marxék szemléletét illusztráló – idézet Engelstől: „a kommunizmust előkészíteni és keresztülvinni” „az angolok minden bizonnyal azzal fogják kezdeni, hogy különálló telepeket alapítanak, és mindenkinek a tetszésére bízzák, hogy csatlakozik-e ezekhez vagy sem” (MEM 2. 514 alapján).

Az idézetekben nem a prognózisok helytálló előrelátása, hanem a szemléletmód elméleti-módszertani sajátossága az érdekes: a termelési mód átalakításához nélkülözhetetlen a készség és képesség a társadalmi öntevékenységre, a közös ügyek szervezésére, intézésére. Ez pedig az átmenetet is megkönnyítheti.

*

Néhány évvel ezelőtt egy Bécsből érkezett előadó így kezdte mozgalmi beszámolóját: nem mondaná, hogy mostanában Ausztria a világforradalom központja. Talán nem túl merész a feltételezés: jelenleg az emberiség sehol nem él olyan forradalmi időszakot, amely a közeli jövőben (a NATO ismert hajlamaitól függetlenül) a tőkés rendszer leváltásával kecsegtetne. A politikai hatalomváltás – enyhén szólva – nincs napirenden. Ezért is kiemelt aktualitása lenne a másik pillérre, az emberi oldalra összpontosítani.

*

Annak idején Rosa Luxemburg úgy fogalmazott, hogy a kapitalizmus keretei között is lehetőség van a szocializmusban való előrehaladásra. Eszerint nem a fennálló rendszer megdöntésével kezdődik az új, hanem egy másfajta rendszer megalapozásával: bizonyos elemeinek, összetevőinek a kiépítésével. Idézem *A német ideológia* ismert megállapítását: „A kommunizmus szemünkben nem állapot, amelyet létre kell hozni [...] Mi kommunizmusnak a valóságos mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti.” Ezzel a felfogással van összhangban az a hatvanas évek óta létező, kommunizációs elméletnek nevezett teória és törekvés, amely abból indul ki, hogy elsősorban nem a kommunizmusról mint végcélról kell spekulálni, álmodozni, vitatkozni, hanem minél több embernek – a saját érdekében – el lehet és el kell kezdeni élni a kommunizmust azon a szinten, amilyen szinten itt és most lehetséges. Úgymond: nem kell megvárni a hatalomváltást ahhoz, hogy egymás közötti kapcsolatainkból – részben vagy egészben – kiiktassunk, száműzzünk egyes polgári intézményeket (pénz, hatóság). Létre lehet és kell hozni olyan gazdálkodó közösségeket,

amelyek előképei és ténylegesen működő (bizonyíthatóan működőképes) csírái lehetnek egy emberközpontú társadalomnak. Tehát az emberi kapcsolatok területén mindazt megelőlegezni a prognosztizált társadalmi lehetőségekből, ami már most kivitelezhető, megvalósítható.

*

Marxnál központi gondolat a társult termelési mód koncepciója. Ez egy olyan harmadik típusú termelési mód, amely nem piaci közvetítésű (tehát az emberek gazdasági érintkezése nem áruk, pénz közvetítésével történik), de nem is állami vagy más tekintélyi-hatalmi intézmény által irányított, hanem a fogyasztásban érdekeltek szabadon szövetkeznek egymással, hogy közös szükségletükre termeljenek. Vagyis amit ők fontosnak tartanak, annak az előállításáról (illetve az előállítás megszervezéséről) maguk gondoskodnak a saját elképzeléseik és képességeik szerint. Teljesen az érdekeltek, a társult egyének kezében van a döntés, az irányítás. Ha valamiről úgy ítélik meg, hogy elhibázták, módjukban, hatalmukban áll azonnal újrászervezni és jobban, eredményesebben csinálni. Tehát az öntevékenységre, önálló gondolkodásra, felelős döntésre képes egyének egymással szövetkezve a saját felelősségükre cselekszenek mindazon teendők helyett, amelyeket hagyományosan kívülről, felülről írnak elő a számukra.

A társult termelési mód gondolatának a nyugati civiltársadalmi baloldalon jelentős a népszerűsége. Sokakat megmozgat az a lehetőség, hogy bizonyos szükségletkielégítésük közösségi termelés vagy összeszövetkező egyének gazdálkodásának valamilyen más formája révén történjen. Úgy is, mint a közvetlen emberi kapcsolatok igénye, de úgy is, mint túllépés az árutermelő gazdaság személytelen dologi viszonyain. Közösségi gazdálkodásra mint harmadik típusú termelési módra törekszik az egyenrangú felek együttműködésére alapozó P2P elmélet és mozgalom. Terjeszkedik a Transition Towns termelő mikroközösségek hálózata, amely pénzkerülő (tehát a kapitalizmust nem hizlaló) eljárásokat is meghonosít a gyakorlatban. Továbbá – eléggé közismert példákat említve – a szükségletkielégítésnek pénzviszonyokat kiiktató formái között tartják számon a „pénzkímélő” cserekörök (LETS), kalákák, szívességlklubok változatait is. De szintén hasonló szerepet játszanak különböző forrásmegosztások, tartalommegosztások, nyílt forrású technológiák. (Az internetes önszervezéssel kapcsolatban tanulságos részek vannak a magyarul is megjelent *Wikinómia*, valamint *Hackerkiáltvány* című könyvekben.)

E példák megemlézésekor természetesen nem önellátó mikroközösségek idealizálása a célom, hanem arra való rámutatás, hogy a hagyományos polgárihoz képest jelenleg is léteznek másfajta, új típusú gyakorlatok. Ezek tevékenysége nem kedvező a tőkés rendszernek, de előnyös azoknak, akik résztvevőivé válnak. Megtapasztalják a saját erejüket és a közvetlen emberi együttműködés többletét. Magátólértetődővé fejlődik bennük az igény és készség az önálló kezdeményezésre, döntésre, valamint emberléptékű kapcsolatok kialakítására és termelő hasznosítására.

Felhívnom a figyelmet, hogy egyik tagtársunk csinált egy *commecon.org* nevű, angol nyelvű honlapot, amely elkezdte összegyűjteni és népszerűsíteni az emberközpontú társadalom irányába mutató elméleti és gyakorlati példák világszerte előforduló változatait.

4. Amikor kopogtatunk a Mennyország kapuján, nem biztos, hogy Szent Péter mindnyájunkat beenged. Az emberközpontú kommunizmus kapujában viszont nem áll senki, aki megakadályozná a bemenetelét annak, aki oda be akar jutni. Megkockáztatom: aki úgy gondolkodik, hogy nem vesz ki többet a közösből, mint amennyit a munkájával abba beletesz, az – függetlenül attól, hogy egyébként milyen elképzelések vannak a fejében – ezen a szinten, praktikusán kommunistaként viselkedik. Ha az illető tényérjósásban hisz vagy az asztrológiában hisz vagy valamilyen nacionalista ideológia befolyása alatt gondolkodik, de egyébként amit a termelés területén csinál (csinálni akar), az alkalmas a többi emberrel való egyenrangú társadalmi (gazdálkodói) együttműködésre, azt semmilyen ajtónálló nem zárhatná ki a kommunizmusból. Számunkra az ilyen egyén potenciális szövetséges – és nem pusztán taktikai értelemben!

Ezt azért emelem ki, mert hajlamosak vagyunk nem így közeledni, viszonyulni embertársainkhoz. Hajlamosak vagyunk nem azt nézni, ami összeköt bennünket, hanem azt keresni, arra helyezni a hangsúlyt, ami tőlük elválaszt. Elsősorban nem azt nézzük, hogy az illető miképpen cselekszik, hanem inkább azt, hogy mit és hogyan beszél. Nem a potenciális szövetségesre vagyunk kíváncsiak, hanem arra figyelünk, hogy miben gondolkodik helytelenül. Mintegy polgári reflexként általában erős hajlamunk, beidegződésünk van arra, hogy a másik embert megkíséreljük legyőzni, szellemileg fölébe kerekedni, nem pedig – amiben érdemes és lehetséges – együttműködni vele.

Adott esetben hiába érdekelt ő is – mint megélhetési tulajdonnal nem rendelkező bér munkás – egy emberközpontú társadalom létrejöttében (előkészítésében), vele kapcsolatban nem a megnyerésére koncentrálnunk. Pedig, vegyük észre, gyakran – talán csak ösztönösen és tétován – ő is egy emberközpontú társadalom felé igyekszik.

Viszont aki nem akar élösködni mások rovására, azt – most maradv a fenti hipotézisnél – nem lehet kizárni a feltételezett kommunizmusból. Ha valaki a többiekkel egyenrangú és emberléptékű kapcsolatokra vágyik és törekszik (ha nem is tudja világosan, hogy valami olyasfélét szeretne, amit mi társult termelési módnak nevezünk), akkor feladatunk az lenne – vélem kiolvasni Marx elméletéből –, hogy megpróbáljuk megnyerni a közös érdekeltségnek. Próbáljunk hozzá, érte beszélni, és ne ellene. Ezért tegyük félre azt, amiben esetleg nagyon másképp látjuk a világot.

Említettem: a minket körülvevő világ minden tipikusabb jelenségében ott lüktet a kapitalizmus. Érdemes lenne azon munkálkodni, hogy embertársaink közül a lehető legtöbben megszabaduljanak egy divatos illúziótól. Nevezetesen attól, hogy a kiutat a kapitalizmuson belül keressék, reméljék. Hogy a tőke egyik formájával, megnyilvánulásával szemben egy másik formájától, képviselőjétől (állam, párt) várjanak megoldást. Hogy az egyik tőke helyett egy másikba, az egyik párt helyett egy másikba helyezték a bizalmukat.

Tehát ha nem igazolni, hanem megváltoztatni akarjuk a fennálló rendszert, és olyanokkal is megértetni a működését, akik csak a felszíni tüneteit veszik észre és bírálják, akkor meg kellene tanulnunk az ő számukra is közvetíteni a kapitalizmus átfogó (strukturális) értelmezését. Őket megszólítva, az ő érdeklődésükhöz igazodva, az őket foglalkoztató divatos gondolatokhoz (például a médiában felkapott, sulykolt „szenzációkhoz”) kapcsolódva, hozzájuk, az ő nyelvükön és témáikról beszélve próbálni meg a világlátásukat közelebb segíteni a tőkestruktúra mindent átható jellegének felismeréséhez. Hogy rádőbbenjenek: a kapitalizmusnak mint egész rendszernek az áldozatai. És talán – a korábban említett gyakorlati alternatívák mellett – ezzel is van némi esélyünk arra, hogy – nagyobb távlatban – elősegítsük a fennállónak az érdemi megváltoztatását.

Lukács és a szocializmus – 1968*

Ahhoz, hogy a mai Magyarországon egy nagy gondolkodó kikerüljön a képzeletbeli nemzeti pantheonból s neve a feledés homályába merüljön, még csak marxistának sem kell lennie. Lukács olyan szocialista opponense is, mint a nem kommunista Bibó István, kikerült onnan. Márpedig Lukács a mai rendszer talán legfőbb ideológiai céltáblája, amire az erre szakosodott ideológiai verőlegények nap mint nap emlékeztetnek. Ennek alapvető oka nyilvánvaló: Lukács az egész 1989-es új kapitalista fordulattal szemben egy generális filozófiai alternatíva kidolgozásában „vétkes”. Hagyatéka nyilvánvalóan szerves része a korszakunkban zajló antikapitalista, rendszerellenes filozófiai rekonstrukciónak.

Ilyen értelemben Lukács György rendkívül kellemetlen viszonyítási pont a mai magyar értelmiség számára, ahogyan a múltban is az volt. Ugyanis Lukács egész kritikai munkássága a marxizmushoz – s nem a marxizmus–leninizmushoz mint legitimációs ideológiához¹ – kötődik ezer szállal. Napjainkban, amikor Marxot, a marxizmust szabályos politikai kampányok keretében rekesztik ki a szellemi életből, Lukács sorsa is – úgy látszik – megpecsételődött. Talán ezért is érdemes emlékeztetni arra, hogy Lukács filozófiai marxizmusa 1956² után az államszocialista rendszer „önigazgatói” tendenciájú megreformálását, egy társadalmi méretű demokratizálást alapozott meg. És ez az a keret, amelyből őt kimetszeni nem lehet.³ Filozófiai felvetése mélyen illeszkedett a marxi formációelmélet keretei közé, nem véletlenül „ünnepelte” az Ontológiában Tőkei Ferenc jól ismert elméleti rekonstrukcióját, a formaelmélet megújítását, amely elmélet a marxi örökség lényegéhez tartozik.⁴

* Az ELTE BTK Filozófiai Intézete Morál- és Politikafilozófiai Kutatócsoportjának „1968 és a magyar filozófia” c. konferenciájára (2018. június 1–2.) készült előadás írásos változata.

Mindennek gyökerei az 50-es évek elejéhez-közepéhez (eltekintve itt a korai, presztálinista marxizmus forrásaitól), a XX. szovjet párt-kongresszushoz és az '56-os magyar felkelés ösztönzéseire nyúlnak vissza. Ennek érdekes dokumentációja Lukács György, a tanár és az az '56 után emigrációban élő Mészáros István, a tanítvány levelezési hagyatéka az 1950-es évek eleje és 1971 között, amely témakörünkben számos izgalmas filozófiai kérdés felbukkanására is rávilágít.⁵ E periódusban – aminek kulcséve 1968 – talán nem meglepő, hogy a két gondolkodót a történelmi változások természetével kapcsolatos elméleti-módszertani kérdések komolyan foglalkoztatták. Hiszen olyan korszakváltás tanúi voltak, amely a(z állam)szocializmus mint rendszer fejlődése szempontjából meghatározó jelentőséggel bírt.

A levelezés gyakran kitér a történelmi fejlődés „kontinuus és diszkontinuus mozzanatainak”, valamint folyamatainak összefüggéseire. Úgy vélték, hogy e kérdéskör konkrét tisztázása nélkül megválaszolhatatlan a „merre tartunk?” kérdése. Ezt legáltalánosabban a sztálini eredetű fejlődés és a polgári-kapitalista restauráció között egy harmadik fejlődési lehetőségként ragadták meg, amelyet a *tertium datur* fogalma jelölt. Mészáros már egy 1957-es – csak hat évvel később megjelent – tanulmányában érinti ezt a kérdéskört, amire Lukács csak megjelenése után reagálhatott. Mészáros nem egyszer tájékoztatta Lukácsot és kérte véleményét készülő – lényegében Lukács munkásságával foglalkozó – könyvének vázlatáról.⁶ Mészáros az adott szakasz szellemi-politikai viszonyait – mai szemmel nézve is helyesen – a marxizmuson belül sem ítélte meg kedvezőnek. Mindenekelőtt e szituáció kapcsán – „illusztrációként” – magának Lukácsnak a művével kapcsolatos negatív-elutasító jelenségekre utal. „Arról van ugyanis szó – írta Mészáros e levelében (1968. június 14.) –, hogy az utóbbi években, Olaszországban, Franciaországban és egybeült olyan negatív jelenségeket tapasztaltam művével, politikai és elméleti munkásságával kapcsolatban baloldali körökben (sic!), amit nem lehetett csak úgy könnyedén elintézni, vagy figyelmen kívül hagyni. Hangsúlyozom, hogy pozitív baloldali körökről van szó, s a szóban forgó értelmiségiek közül egyesek személyes barátaim is. Addig, míg munkásságát ért támadások a jobboldalról történtek, nyugodtan lehetett azt mondani, hogy »a kutya ugat, a karaván halad«. A szektás szűklátókörűséget is el lehetett intézni hasonlóképpen. Itt azonban egy egészen más jelenségről van szó.”⁷ Mészáros a jelenség mögött „perspektívabeli különbségeket” érzékelt. Elméleti téren a perspektívavesztés egyik mozzanatát „az elmélet síkján a diszkontinuitás

egyoldalú hangsúlyozásában” diagnosztizálta. Hiányolta „a relatív continuitást a diszkontinuitásban”. Ennek kapcsán Cohn-Bendit *The Obsolete Communism: The Left-Wing Alternative* c. munkája (1968) jut eszébe, amelytől úgyszólván egyenes út vezetett a liberális parlamenti képviselő státuszához. Ez az egyoldalúság „azt a napjainkban világosan látható veszélyt hozza magával, hogy a szóban forgó baloldali marxisták képtelenek a Marcuse-szerű jelenségek demisztifikálására [...]”. Ezért tehát az írandó könyv pozitív lehetőségeit abban látom, hogy [az ön – KT] munkásságának elemzésén keresztül segítsen tudatosítani a történelmileg oly nagy jelentőségű kérdést: a kontinuitás és diszkontinuitás dialektikáját.” Ha egy történelmi alternatíva filozófiai kidolgozásáról van szó, ha a *tertium daturt* keresték a maga konkrétságában, túl a sztálini és a kapitalista fejlődésen, a „mindent egyszerre” követelés mélyen téves hagyományát is félre kellett tenni, ami feltételezte, hogy tisztázzák a múltban felhalmozódott tapasztalatok „értékeit” és „értéktelenségeit”.

Lukács erre a problémára az új perspektíva-meghatározással összefüggésben kitért *A demokratizálás jelene és jövőjében* és az *Ontológiában* is. Történelmileg az orosz forradalom szovjetjeinek, a társadalmi öntevékenységnek, a munkás önkormányzatnak a „hagyományához” tér vissza, amely egyúttal-egyszerre antiliberális és antisztálinista kiindulópontokat tisztáz. Nem véletlen, hogy az 1968-as forradalmas események hatására is, Lukács nyomán, Mészáros István későbbi munkásságának középpontjába a demokrácia újraértelmezett fogalma kerül, amely szakított azzal a liberális felfogással, miszerint a demokráciát kizárólag jogi-politikai fogalomként értelmezi. Az „egésznek” ez a szétforgácsolása nem véletlenül készítette a neopozitívizmussal való polémiára, ami szintén magában foglalta Lukács analízését a *résznek az egész fölötti uralmával szemben*. Az államszocializmus és a polgári világ bizonyos „közössége”, amely a két berendezkedés, a két különböző szisztéma „konzerválásával” függött össze, úgymond, a filozófia síkján is tagadta a rendszer *egészére* vonatkozó kérdésfelvetéseket.

Lukácsnak az *egészre* koncentráló filozófiai alapállása feltételezte a szocializmus fogalmának, tartalmának újragondolását, amellyel persze 1968-ban nem állt egyedül.

Lukács szocializmus-fogalma nem állókép, nem fantáziálás a jövőről, ellenkezőleg: *gyakorlati* fogalom, amennyiben a „plebejus demokráciát”, a „tömegek demokráciáját”, a „munkásdemokráciát” olyan intézményesült formában képzelte el – egyébként Marx és

Lenin elgondolásai és a forradalmi praxis történelmi tapasztalatai alapján –, ahol a mindennapi élet, az életmód, a termelés, a kultúra területe, a lakóhelyek közösségi ellenőrzés alá kerülnek. Ezért „logikus”, hogy Lukács minden polgári restaurációt történelmi méretű visszalépésként szemlélt és értékelt: egy ilyen „visszarendeződés” lehetőségét egyébként a sztálinista eredetű bürokrácia elkülönült hatalmi érdekeivel is szerves összefüggésbe hozta, mint alapvető mozgatókkal. Lukács szocializmus-fogalma tehát az államszocializmus és a kapitalizmus radikális kritikái elemzésén nyugszik. Mindennek eddigi legteljesebb és legszínvonalasabb számbevétele Tütő László elemzésében található meg.⁸ Tütő azt emeli ki a „szocialista alternatíva” lukácsi filozófiai elemzéséből, hogy itt egy folyamatról, egy befejezetlen, „végtelen” folyamatról van szó, amelynek során az emberek, egyének és társadalmi csoportjaik elsajátítják a közösségi társadalomszerveződés „szellemét” és „technikáit”. Nézete szerint, egy ilyen átalakulás nélkül a tőkeuralom legvadabb formái rendezkedhetnek be, amelyekről adekvát fogalmat alkothatunk a náci diktatúrától a mai tekintélyuralmi rezsimek gazdag tapasztalataiig.

Lukács tudatában van annak, hogy a társadalmasított-közösségi tulajdon alapján szerveződő létformák meggyökeresedése elképzelhetetlen a milliókat átfogó társadalmi öntevékenységek kialakulása-kialakítása nélkül.⁹ Objektíve azonban nem tudott mit kezdeni azzal a szituációval, hogy a létező kommunista pártok nem alkalmasak egy ilyen átalakulás „inspirálására”, ám efféle érdekek osztályalapú „felismerésében”, a fejlődés dinamikájában, 1968 sajtóságos szellemében bízott. Ez az az ugrópont, amelyet a tőkerendszer menedzserei jobban értettek, mint azok, akiknek az új szisztéma megvalósulása közvetlenül érdekében állt volna.

Az a Lukács, aki 1956 antisztálinista kihívására reagálva, Nagy Imre kormányában is funkciót vállalt, aki az 1968-as csehszlovákiai bevonuláskor már részletesebben, elméleti téren is kifejtette elutasító-kritikai álláspontját a fennállóval szemben, a 80-as-90-es évek posztmodern beállításában (nem is szólva a mai liberális kritikusokról) alig különbözik saját párton belüli ellenfeleitől. Ennek persze oka volt és van, amire itt nem térhetünk ki.

Mint jeleztük, Lukács 1956 körül tette igazán világossá, hogy akkoriban is volt olyan tendencia, amely a sztálini eredetű (állam) szocializmus demokratikus, munkás-önkormányzati nézőpontból való értelmezését preferálta. A sztálinizmus és a kapitalizmus közötti gyakorlati útkeresés, a *tertium datur* az antikapitalista alternatíva

melletti egyértelmű kiállás volt. Kényesen vigyázott arra, ez a Mé-szárossal vagy éppen korábbi orosz kollégájával, Lifsiccel, a híres esztétával való levelezéséből is kiderült, hogy filozófiai vizsgálódásai ne támogassanak olyan tendenciákat, amelyek a polgári társadalom, a „modern” világ, magyarán a kapitalizmus restaurációja felé mutathatnak. Ez volt az alapvető oka annak, hogy a politikai praxis síkján a kommunista (állam)pártot filozófiai síkon sem tette *ad acta*, nem véletlenül lépett vissza a pártba 1967-ben. Lukács, Hobsbawm vagy az olasz és a francia marxista teoretikusok többsége – minden kritikájuk ellenére – akkoriban a kommunista párt hatalmának felszámolását a kapitalizmus, sőt sokan a fasizmus vagy valamilyen fasisztoid hatalom visszaállításával azonosították.

A 60-as években főképpen német szociáldemokrata teoretikusok, akik a neokantiánus hagyományhoz kapcsolódva a két rendszer „békés összenövésének” gondolatkörében mozogtak, nem voltak Lukács számára rokonszenvesek, mert úgy látta, hogy a szocializmus számukra, szociáldemokraták számára, a „sztálinistákhoz” (értsd: dogmatikusokhoz) hasonlóan az állam egyfajta mindenhatóságát jelenti a keynesi eredetű jóléti állam formájában.¹⁰ Lukács azt is átlátta, hogy a szociáldemokratákhoz hasonlóan végül a „sztálinisták” (dogmatikusok) is megtértek vagy hajlamosak voltak megtérni a piachoz, pontosabban annak egyfajta koncepciójához: a revizionisták és a dogmatikusok „kibékülése” egy *tertium datur* hiányában – mint Lukács is helyesen feltételezte – végső soron a kapitalizmus visszaállításában teljesezhet ki. Vagyis a *tertium datur* mint olyan nem egyszerűen valamiféle „módszertani alapelv”, nem egy kantiánus „erkölcsi imperatívusz”, hanem egy gyakorlati folyamat „kreációja” volt, amely rendelkezik elméleti-ideológiai, mozgalmi-politikai és kulturális-életmódbeli szempontokkal.

Lifsiccel folytatott levelezésükben is, az igazi szocializmust keresve, a „dogmatikusok” és a „revizionisták” (szocdemek-liberálisok) „összműködéséről” írnak. E jelenséget például egy 1967. márciusi levelében Mihail Lifsic Ja. E. Elszberg és A. L. Dimsic metamorfózisán keresztül mutatja meg.¹¹

A 60-as években Lukács gondolkodásának középpontjában a *mindennapi élet* strukturális problémái álltak, az, hogy miképpen képződik az *alternatíva* a mindennapi praxis síkján. Érdeklődése filozófiailag az ismeretelméleti problémákról ontológiai kérdések felé fordult. Lukács szemben állt a sztálinizmus ismeretelméleti abszolutizmusával, aminek legfőbb filozófiai dokumentuma maga

Ontológia volt.¹² Az időkorlátok miatt csak utalok a 60-as évek Közép-Kelet-Európájában kibontakozó gazdasági és politikai reformkísérletekre, a filozófiai-kulturális megújulásra, a „marxizmus reneszánszára” stb., amelyek háttérében a desztalinizáció néhány fontos, elméleti jelentőségű momentumra, mint például az 1961-es XXII. kongresszuson elfogadott új pártprogram elméleti része állt, amelyben a „kommunista társadalom mint a társadalmi öngazgatás rendszere” jelent meg. Noha Hruscsov reformjai nem voltak szinkronban az elmélettel, mégis újra megnyílt egy új, szocialista perspektíva a filozófiai gondolkodás egy absztraktabb szintjén is. Ezt is tükrözte Lukács *Demokratisierung...* c., ma már jól ismert elaborátuma, amely jól kifejezte az átalakulás egész „filozófiáját”.¹³

Tehát Lukács György 1971-ben úgy halt meg, hogy a „marxizmus reneszánszának” szellemében a magyar gazdasági reformokat, a várható piaci egyenlőtlenségek hatásait a társadalmi önszerveződés erősítésével, a munkástanácsi demokráciával kívánta részben ellensúlyozni, részben a reformokat kiteljesíteni.¹⁴ Ám a kommunista pártokban, az MSZMP-ben „klasszikus” fokon a „dogmatikusok” és a „revizionisták” 1988-ig a fő dologban mindig kiegyeztek: *a szocializmus „megjavítását” piaci reformokkal kívánták elérni az egypártrendszer és persze saját hatalmuk megőrzésének keretein belül.*¹⁵

A 80-as évek legelején Heller, Fehér és Márkus már az emigrációból, *A diktatúra a szükségletek felett* sokat mondó címmel publikált munkájuk előszavában még azt írták: „Mi mind a hárman meg vagyunk győződve, hogy ma a világnak nem kevesebb, hanem több szocializmusra van szüksége”.¹⁶ Azt gondolom, ezt volt a tanítványok utolsó lukácsista szava. Maradt Mészáros István Angliában, aki Lukácsot filozófiailag átvitte a XXI. századba – *A tőkén túl*.

Lukács és Lifsic levelezésében is föltárul e fordulat néhány eleme. Példának okáért Lukács egy 1964. október 31-i levelében eklatánsan rajzolódik ki, hogy Lukács a Szovjetunióban – Lifsic és mások minden erőfeszítése ellenére is – szinte mindvégig revizionistának számított, akinek fő műveit nem engedték publikálni könyv formájában. Ezzel szemben Nyugaton publikálták ugyan, de igyekeztek őt a sztálinisták táborába beszuszakolni, ami szinte kötelező dogma lett széles körökben. Nemigen vonható kétségbe, hogy Lukács szovjetunióbeli negligálásának elsősorban nem filozófiai, hanem politikai okai voltak, mindenekelőtt Lukács 1956-os és 1968-as „különutas” álláspontja, amely mindenekelőtt a prágai bevonulás elutasításában érte el csúcspontját. Némi iróniával szólva, a brezsnyevi „konzervatív” politikai

fordulat Lukács és Lifsic filozófiai nézeteiben biztosan nem kapott elméleti alátámasztást.

1968 Párizsa, Berkelyje és Prágája valóban fontos korszakhatár a 83 éves Lukács szocializmusra vonatkozó gondolkodásában. Mint jeleztem, Lukács a magyar reformokhoz való viszonyában a hivatalos megközelítésektől két irányban határolódott el a „szocialista demokratizálás”, a szocializmus mint projekt kérdésében. Az egyik „rossz” irány, a maga „ökonomista” egyoldalúságában, tisztán gazdasági-piaci, decentralizációs reformokra készült, politikai reformok nélkül, a másik az „állami bürokratikus” egyoldalúság, amely az állami irányítás, a bürokratikus centralizmus „megjavítása” irányába tájékozódott, nemcsak Magyarországon, hanem az egész „szocialista táborban”. Lukács kiindulópontja az állami tulajdon fokozatos társadalmasítása, az egyének és termelők szabad közösségeinek, illetve öntevékenységük kibontakozása irányába vezetett: olyan gazdálkodás perspektíváiban gondolkodott, amelyben a termelés kiindulópontja a kereslet, a demokratikus tervezés. Az egymással konfrontálódó kapitalista részracionálisokkal szemben a társadalom egészéből kiinduló racionalistást állított középpontba.¹⁷

Lukács az Ontológiában számos oldalon rekonstruálja azt a módszert, Marxnál és Leninnél is, amely a szocializmus létrejöttében-megteremtésében a társadalmi önszerveződés, az önkéntes gazdálkodási társulások lehetőségeit, vagyis a társadalmi demokrácia alapjait húzza alá, aminek teljesebb filozófiai kifejtését Mészáros István műveiben találhatjuk meg. E filozófiai örökség aktualitását az adja meg, hogy az új, kapitalista kísérletek mindenütt az oligarchikus kapitalizmus legrosszabb formaváltozatait hívták életre. Ebben az értelemben a bukott államszocializmus után a Lukács által filozófiailag megalapozott *tertium datur* egész társadalomfilozófiájának alapvető orientációja nagy kihívás a jövő számára. Ugyanis szemlélete és módszere, akár csak magáé Marxé, nem a történelmi múlt, a filozófiatörténet valamely alfejezete, hanem lényeges pontokon tudatosan az emberiség jövőjének filozófiája.

Ha már a sztálinistáknak nem sikerült őt eltemetni, ne szolgáltassuk ki ezt a hagyatékot az új kapitalizmus mindenre kapható ideológiai verőembereinek.

- ¹ Lukács szakítása a legitimációs ideológiával nem abban áll, hogy használja-e a marxizmus–leninizmus fogalmát, hanem abban, hogy a marxizmus a számára nem pártideológia, hanem mindenekelőtt kritikai tudomány. A Mészáros Istvánnal és másokkal is folytatott levelezésből egyértelműen kiderül, hogy Lukács nem a párt-ideológiában mozog. A perspektívát, az alternatívát következetesen, filozófiailag meg akarja alapozni.
- ² Azóta a történelmi vizsgálatok, mindenekelőtt 1956 – egyéb jól ismert irányzatai mellett – a szocialista tendenciát bizonyították a munkástanácsok dokumentumai tükrében, amennyiben maguk a munkástanácsok mindegyike két irányú elhatárolódást tartott fontosnak, a fejlődés két irányú veszélyére figyelmeztetett 1956. október 23. és november 4. között: a tőkés és a sztálinista restauráció egyidejű veszélyére. Hiszen a munkástanácsok gyakorlatilag összes dokumentuma tartalmazta, hogy a gyárakat és a földet a kapitalistáknak és a földesuraknak vissza nem adják. Vö.: Krausz T.: Az 1956-os munkástanácsokról. *Eszmélet*, 72. sz. (2006. tél).
- ³ A történetiség szempontja megkívánja, hogy jelezzük: az előadás csupán filozófiailag felfogott és értelmezett, távlatos perspektíva-állítás rövid rekonstrukciójával foglalkozik, anélkül, hogy elemezhetné annak konkrét gyakorlati-politikai hátterét. Ennek ugyanakkor megvan az az előnye, hogy elkerüljük a gyakori hibát: a különböző elemzési síkok összekuszálódását. Számos politikai és történeti-gazdasági összefüggés merül itt fel az „átmeneti korszakról”, mindenekelőtt a többszektörű, vegyes gazdaságról, amely persze csak egyike az „átmenet” sokszínűségét és bonyolultságát reflektáló kérdéseknek. Más munkáimban sokat foglalkoztam az átmeneti korszak konkrét problematikájával.
- ⁴ Lásd erről részletesebben: Krausz T.: Deutscher, Lenin és a kelet-európai perspektívák. Néhány gondolat a szocializmus elméletitörténetéről. *Eszmélet*, 112. sz. (2016. tél).
- ⁵ A hagyaték feldolgozása terén az első lépéseket Szigeti Péterrel mostanában kívánjuk megtenni. (A Lukács–Mészáros-levelezésből készítettünk egy válogatást, amely az *Eszmélet* Zsebkönyvek sorozatának egyik darabjaként jelenik meg 2019-ben.)
- ⁶ Tudomásunk szerint, ez a „Lukács-könyv” valamilyen formában a *Beyond Capital*-ben inkorporálódott, de gyökerei, mint látjuk, évtizedekre mennek vissza.
- ⁷ Lásd 1962. okt. 22.; ugyanaz a levél, 2. (E szöveg mostani publikációjának folyamatában a levelek beszkenneve hozzáférhetővé váltak az interneten.)
- ⁸ Tütő László: Liberalizmus és demokrácia ellentéte Lukács György társadalomfilozófiájában. In: Krausz Tamás (szerk.): *Lukács György és a szocialista alternatíva*. *Eszmélet* Kiskönyvtár. L'Harmattan Kiadó – *Eszmélet* Alapítvány, Budapest, 2010. 15–67.
- ⁹ Vö.: Tütő i. m. 58–65.
- ¹⁰ Lukács nemcsak az anarchistáktól különböztette meg magát – akik nem vették figyelembe Lenin intését, hogy a szocializmus, az államnélküli viszonyrendszer „nem bevezethető” – de a szociáldemokrácia történelmi vétségével is tisztában volt és maradt, mert ez utóbbiak sohasem tulajdonítottak jelentőséget a „szocializmusba vezető” bármilyen konkrét átmenetnek, megmaradtak egy Európa-centrikus „kivételesség” álláspontjánál, amelynek gyökereivel Lukács már az I. világháború előtt tökéletesen tisztában volt. Nézete szerint, a marxizmusnak e vonatkozásban

különösen is saját állásponttal kell rendelkeznie, mert a szociáldemokrácia mindkét lábával a centrumkapitalizmus alapján áll.

- ¹¹ Lukács György és a szocialista alternatíva... i. m. 217–218. Elszberg, aki besúgóként – az „ortodoxia védelmezőjeként” – többek között I. Babel feljelentésével vált hírhedtté, évtizedekkel később liberális oldalról támadta az esztéta Lifsic filozófiai álláspontját. Lukács – aki nyilván a rendszerváltás „átállásain” sem csodálkozott volna, kivéve talán egy-két tanítványa esetében – válaszlevelében (1967. április 22.) így vélekedett: „Az, amit Önmagáról ír, nem lep meg; mindkét említett típust, amelyekre utal, különböző országokban tapasztalatból ismerem.”
- ¹² A tulajdonképpen még ma is tartó történetelméleti vita egyik centrális kérdése a történelmi fejlődés *alternatív szerkezetéről* a sztálini fordulat konkrét értelmezésének tükrében. (Példának okáért I. Deutscher szinte mindenkit megelőzve tette fel a történelmi alapkérdést a szovjet fejlődés, a „nagy áttörés”, a „második forradalom” vonatkozásában: volt-e annak alternatívája? Akkoriban a kérdés Kelet-Európában azért lett oly izgalmas, mert úgy tűnt, a 60-as évek radikális alternatívákat érlel. Később, a peresztrojka időszakában sem véletlenül ez a kérdés került a középpontba. (Lásd: Krausz T.: Deutscher, Lenin és a kelet-európai perspektívák, i. m.)
- ¹³ Az elméleti irodalom történetében is tükröződik, hogy az „alternatíva” Kelet-Európa bármely alrégiójában a fejlődés gyakorlatilag három lehetőségét rejtette magában. Az egyik fejlődési útként a status quo megőrzése kínálkozott, a másik út a kapitalizmus visszaállítása, a harmadik út pedig a rendszer szocialista irányú átalakítása. A csehszlovákiai eseményekben, a magyar „új gazdasági mechanizmusban”, majd a lengyelországi *Szolidaritás* mozgalmában és a jugoszláv átalakulásban (a piac és az öngazgatás szervesen keverékében) mindhárom lehetőség manifeszt módon ott munkált. Természetesen a Szovjetunióban is látenszen jelen volt az *alternatíva*, még akkor is, ha Hruscsov nem értette azt a maga nagyságában. Ám 20 évvel később a peresztrojka periódusa tette világossá, hogy a fejlődés e hármas lehetősége nyilvánvalóan nem azonos esélyekkel rendelkezik.
- ¹⁴ Lukács 1968-ban írt *Demokratisierung Heute und Morgen* c. írása magyarul nem jelenhetett meg 1988-ig. Amikor megjelent, a szocialista alternatívának lényegében már befelezgett.
- ¹⁵ E fejlődés antikapitalista kritikusai – párton belüliek és kívüliek – már a 70-es években elköteleződtek a rendszerkritika mellett. Filozófiai értelemben és szimbolikusan mondom, az alternatívát kimunkáló – bár számos tekintetben, így például a „tudathoz fellebbező”, vagy a munkamegosztás kérdésének megítélésében „taktikai” engedményeket tevő – Lukácstól indultunk (*Demokratisierung*, 1968) és a szocializmus filozófusáig, Mészárosig jutottunk (*Beyond capital*, 1995). A lukácsi hagyományból érkező marxisták többsége a kommuna-szocializmus, a munkás-öngazgatás felől építkezve jutottak el végül a rendszerváltás liberális elfogadásáig, sőt támogatásáig.
- ¹⁶ Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest, Cserépfalvi Kiadása, 1991. Előszó.
- ¹⁷ Vö. részletesebben.: Tütő L: i. m.

Szuverén, etnikailag homogén nemzetállamok vagy demokratikus kontroll alatt gazdaságilag és demográfilag integrálódó globalizáció?

Gagyí Ágnes: *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2018*

Egy személyes reflexióval szeretném kezdeni. Az *introspekció* számomra a szociológiai kutatás fontos módszere: az elemzés fontos kritériuma a „beszélő” lokalizálása. Nagyon örültem annak, hogy könyvében Gagyí Ágnes is ezt tette, s a tudományos érvelést összekapcsolta önéletrajzi „vallomásokkal”; ez növeli érvelésének hitelességét.

2014-ben 39 évi kényszerű távollét után visszaköltöztem az Újlipótvárosba. Budapest újrafelfedezésében a Fesztiválzenekartól a Pozsonyi Kisvendéglőig a kulturális és kulináris örömek tárháza várt. Közben szorongásokkal is tele voltam. A hatvanas évek közepe óta elkötelezett voltam egy objektivitásra törekvő, de politikailag vitathatatlanul baloldali kritikai társadalomkutatás iránt, bár kutatásaim tárgya az államszocializmustól a fejlett és posztkommunista vagy éppenséggel abszolutista közel-keleti kapitalizmusokig változott, attól függően, hogy a sors éppen hova vetett. A nyolcvanas évek második felétől Magyarországon az volt a benyomásom, hogy a társadalomkutatók két nagy táborát (néhány kivételtől eltekintve – főleg Szalai Erzsire s a „későbbi”, poszt-liberális és poszt-konzervatív TGM-ra gondolok) a liberálisoknak a neoliberalizmussal szimpatizáló tagjai, illetve nemzetiek vagy éppen nemzeti radikálisok alkották. Nincs

* A *Gólya Presszóban*, 2019. január 16-án megtartott könyvbemutatón és vitán elhangzott előadás szerkesztett változata.

jobboldal és baloldal, csak konzervatívok és liberálisok vannak (s mivel nincs diktatúra, kritikai elméletre sincs szükség) – ez volt az értelmiségi közvélemény. Én valahogy egyik táborba se illettem bele. Bár „törzsileg” (Tamás Gáspár Miklós szellemes meghatározását használva) engem – főként a nemzeti radikálisok – „liberálisnak” klasszifikálnak, s náluk találtam sok baráti szimpátiát, de azért ők is gyanakvással figyelték a „balosságomat”. Egyedül leszek, hogy lehet ezzel élni? Hazatérésem után a legkellemesebb meglepetés az a felismerés volt, hogy a számomra nagyon fiatal generációban van számottevő baloldali szimpátia és rendszerkritikai (a napi pártpolitikák felett álló) elkötelezettség. Ilyen volt a *Helyzet Műhely*, s azon belül Gagy Ágnes munkássága. Erről a körről Gagy Ágnes kitűnően beszámol – én még „tiszteletbeli tag” se lettem, de elnyerték szimpátiámat. Ebbe a fiatal „baloldali fordulatba” illeszkedik a most bemutatásra kerülő könyv, *A válság politikái*.

Mindenekelőtt szeretném bemutatni, miben látom a könyv jelentőségét, hozzájárulását a magyar társadalomkutatáshoz, s azon belül különösképpen a szociológiához és politikatudományhoz (vagy politikai gazdaságtanhoz).

Már a viszonylag rövid első fejezetnek van két fontos tanulsága. A társadalmi mozgalmak kutatása, ami a hetvenes-nyolcvanas évek amerikai szociológiájában (politológiájában és történelemkutatásában) meghatározó jelentőségű volt, viszonylag kevés figyelmet kapott akkor s azóta Magyarországon, illetve általában Kelet-Európában. A világnak ebben a részében ennek a helyét a „civil társadalom” illetve – ez kiegészítés Gagy elemzéséhez – az *anti-politika* programja foglalta el.

A második és harmadik fejezetek hasonlóan rövidek, de éppen annyira eredetiek és magvasak. A második fejezet – a *Helyzet Műhely* hagyományainak megfelelően – a társadalmi mozgalmak kutatásának „világrendszer-szemléletű” megközelítését javasolja. Ezt eredeti és meggyőző módon teszi. Azzal érvel, hogy a társadalmimozgalmok kutatás elhanyagolta az USA-ban a történelmi kontextusokat (ezzel lesz apróbb vitám, bár alapvetően igaz a megállapítás), Gagy viszont a világrendszer olyan szemléletével dolgozik, amely a globális hatásokra történeti, a lokális körülményektől függően különböző válaszokat adhat és ad is. Ez számomra a könyv legfontosabb elméleti hozzájárulása. Magam részéről éppen azért tartottam magamat távol a világrendszer-megközelítéstől, mert annak korai megfogalmazásai – itt André Gunder Frank és a korai Wallerstein munkáira gondolok – számomra

túlságosan „determinisztikusak” voltak. Ennek szélső esete Franknak „a fejletlenség elmélyülése” (*development of underdevelopment*) elmélete volt, amelyik a periféria egyre mélyülő elmaradottságát jósolta. Az egyetlen megoldás – ha már nincs globális proletárforradalom, s annak kevés jele volt – a világrendszerből való kiszakadás, Észak-Korea és Albánia. Ez a szemlélet bizony tetten érhető Wallersteinnek a 70-es évek első felében megjelent publikációiban is. Gagyí ugyan nem hivatkozik Polányira, de szemléletmódja közelebb áll Polányihoz, mint a korai Wallersteinéhez.

A harmadik, nagyon rövid fejezet azt tárgyalja, mi is a „globális válság” természete. Számomra az az új és meggyőző a fejezetben, hogy a válságot nem redukálja a 2008-as globális pénzügyi válságra, vagy akárcsak a „gazdasági válságra”, hanem nagy figyelmet fordít a „hegemónia” válságára. Bár a világgazdaság a már megszokott nagyjából tíz éves ciklusokban ingadozik, az USA vagy általában a „Nyugat” hegemóniája egyre mélyülő válságban van. Brávó: fontos és pontos. A világgazdaság a 2008-as összeomlás után nemcsak talpra állt, hanem erőteljesen növekszik (s ez áll a félperiféria és a periféria egyes országaira is, leginkább persze Kínára, az Öböl-monarchiákra, Indiára), de a következő – s ismét a pénzügyi szektorban generálódó – válság jeleit a jobb közgazdászok már sejtik.

A negyedik fejezet a középosztály mobilizációjának a természetével foglalkozik Kelet-Európában. Itt fontos inspirációt jelent a kiváló Andrew C. János remek fogalma a középosztályról mint „politikai vállalkozó osztályról”. A kelet-európai középosztály fő ideológiája a „felzárkózás” mítosza, amiben saját külön érdekét társadalmi összérdekként tünteti fel. Mivel én nem tudom mi is a „középosztály” – Gagyí Ágnes is kellő szkepszissel kezeli a fogalmat –, én inkább értelmiségről írnék, s Gagyí is gyakran ezt teszi (nem mintha az értelmiség fogalma annyira világos lenne).

Az ötödik fejezet empirikus *tour de force*. Ez a magyar és román társadalmi mozgalmak összehasonlítása s annak demonstrálása, hogy azok milyen mélyrehatóan különböznek egymástól. A magyar társadalmi mozgalmak csúcspontja a dunai vízerőmű elleni tiltakozás, ami eminensen „civil társadalmi”, leginkább értelmiségi mozgalom volt. Romániában ezzel szemben a szegénység elleni közdelem és a munkásság mobilizációs készsége a mai napig fellelhető. Magyar sajátosság a munkásság gyenge mobilizációs készsége, amit ma jól jelez – legalábbis egyelőre – a „rabszolga-törvény” elleni megmozdulások viszonylagos gyengesége. Majd meglátjuk lesz-e általános sztrájk

– már most egymás nyakán vannak a foglalkoztatottak kevesebb, mint 10 százalékát képviselő szakszervezetek –, s ha igen, mennyire tudják a munkásságot mozgósítani.*

A könyv végére marad – helyesen – a „mi a teendő?” kérdése. Gagyi Ágnes látókörében az újbaldali magyar mozgalmak állnak, ezekről sokat tud, s maga is részese ezeknek. Egy „új szakmaiság” mellett érvel, ami nem korlátozódhat az értelmiség önreflexiójára, hanem lényege más társadalmi csoportokkal (Gagyi ügyesen kerülí ezek megnevezését, nem nevezi őket osztálynak, nem veti fel a gender vagy az etnikumok stb. kérdéseit) való „együttgondolkodáson” kell alapuljon. Újbaldali alternatíva csak akkor lehetséges, ha az a társadalmi struktúrát több dimenzióban átszegi. Ez a fiatal Marxra emlékeztet: a jó társadalomelmélet *ad hominem*, olyan elmélet tehát, amiben saját érdekeiket ismerik fel azok, akik addig ezeket az érdekeket/értékeket talán meg se fogalmazták.

Remek könyv, olyan mű, ami könnyen lehetne alapja egy akadémiai doktori értekezésnek. Az elmélet már ott van, az alkotó pihenhet, az empirikus megfigyelés rendkívül fontos és érdekes. Amit leginkább hiányolnék, az a viszonylag szűk látószög (hiányolom a jobboldali mobilizáció tárgyalását), s az empirikus adatok is lehetnének jobban dokumentálhatók, szaknyelvre fordítva, „replikálhatók”. A könyv empíriája inkább illusztratív.

Nem hiteles egy könyvismertetés, ha csak a szerző dicséretét zengi, dolgom az is, hogy megfogalmazzak néhány kritikai észrevételt.

Egy, mondhatnánk, aprósággal kezdeném. Fájdalmasan érintett, hogy Chuck Tilly munkásságát Gagyi nem értékeli kellőképpen. Tilly a XX. század második felének egyik legkiválóbb történeti szociológusa s érvelhetően a társadalmimozgalmak-paradigma leghatásosabb megfogalmazója. Már 1964-ben megjelent *The Vendée*** című remekműve társadalmimozgalom-elemzés (s igencsak történeti és lokális kontextusban). Az 1978-as *From mobilization to revolution**** pedig a társadalmimozgalom-kutatók bibliája lett. Tény, hogy a társadalmimozgalom-kutatás, amint Gagyi helyesen állítja, a „forradalmi apály” terméke, azé a koré, amikor osztályalapú forradalmak lekerültek a na-

* A szakszervezetek végül – szerencsére – meg se kíséreltek általános sztrájkot szervezni, ami csak blamázs lett volna. (2018. március 18. SZ. I.)

** Cambridge, Harvard University Press, 1964

*** New York, McGraw-Hill, 1978

pirendről. De Tilly nem racionáliscelekvés-hívő szociológus, hanem egyben kiváló történész is. Fájlalom persze Polányi hiányát is – ezt már Wallersteinnek is a szemére vetettem, aki szinte mindent Polányitól tanult (kivéve egy pár számárságot André Gunder Frank-tól), s alig hivatkozik mesterére. Igaz, Polányi a 70-es évek elején *persona non-grata* volt, mivel nem volt kellőképpen marxista...

Második megjegyzésem mérsékeltlen kritikai. Teljesen rendben van, hogy Gagyí élénk tárja politikai elkötelezettségét (Weber is ezt kívánta az „objektív” társadalomkutatótól, mutassa meg a kártyáit először, s azt kövesse a gondos, „objektív” empirikus elemzés). De Gagyí Ágnes a könyvben ennél tovább megy, s itt kísért a marxi „tizenegyedik tézis” (természetesen a tizenegyedik Feuerbach-tézisre gondolok, mely arra ösztönzi a filozófusokat, hogy ne csak értelmezzék a világot, hanem változtassák meg) – amit én már nem tudok vállalni. Reméltém, hogy egy fiatal tudós, aki annyira érti az értelmiségi önreflexió korlátait, egy kis távolságot tart ettől a történelemben annyi bajt okozó tételtől. Én ettől menekülök az ironia felé: nem dolgozom, hogy megmondjam kinek mi a teendője, a legtöbb, amit tehetek, hogy felvetem a fontos kérdéseket, s az azokra adható alternatív válaszokat.

Legfőbb kritikai megjegyzésem viszont ez: Gagyí aktivizmus iránti elkötelezettségéből ered egyfajta kutatói „farkasvakság”. A könyvet olvasva, azt hihetnénk, hogy legalábbis egy döntő újbaloldali fordulat határán vagyunk. Én másként olvasom korunk trendjét Magyarországon, Kelet-Európában, s növekvő mértékben Nyugat-Európában, sőt még az Egyesült Államokban is. Orbán Viktornak bizony igen-csak igaza lehet: a májusi európai parlamenti választásokon nem a jobb- és a baloldal ütközik, hanem a migrációellenesek (a nemzeti radikálisok) és azok, akik a nemzetközi vándorlást, az ENSZ határozatának szellemében, szükségszerűnek s végső soron társadalmilag hasznosnak tartják (vagyis a „migránssimogató Soros-bérencek”). A nemzeti radikálisok a posztkommunista világban dominánsak, s igen nagy a mobilizációs képességük is. Ennek a leglátványosabb példája az, ami Chemnitzben történt néhány hónapja. Igen, volt valamennyi baloldali ellentüntetés, de Chemnitz a nemzeti radikálisok hatalmas seregszemléje volt. 2019 májusában Európában arról szavazunk: milyen jövőt kívánunk, egy, a nemzetállamok szuverenitását szükségszerűen korlátozó és etnikai homogenitását meghaladó, a világra nyitott Európai Egyesült Államokat, vagy az EU esetleges felbomlását, de annak legalábbis falakkal körülvett, etnikailag homogén, szuverén nemzetállamokká sorvadását.

Korunk leglátványosabb – bár egyelőre csak néhány posztkommunista országban meghatározó – mozgalmi nemzeti radikális megmozdulások, és sajnos Gagyi Ágnesnek az a feltevése, hogy ezek mind „középosztálybeli” mozgalmak nincs kellőképpen dokumentálva adatokkal. Valószínűbb, hogy a mozgósítható nemzeti radikálisok között éppúgy ott vannak a nemzetállam protekcionista politikájának haszonélvezői, mint a globalizáció munkásosztályba sorolható vesztesei. Donald Trump migránsellenes programjával ugyan 3 millióval elvesztette a választásokat, ám éppen munkásállamokból származó elektori szavazatokkal mégis ő lett az Egyesült Államok elnöke.

Ez elvezet egy másik témához, amiről ugyan másutt (*A nemzetállamok ellenforradalma* címmel*) részletesebben írtam, s itt nem akarom magamat ismételni. Röviden: a globalizációt mint ördögtől valót nem lehet egyszerűen az antiglobalizációs mozgalmakkal elintézni. Tény, hogy korunk válságjelenségeinek jó részéért a globalizáció felelős. Ilyen volt a globális pénzügyi válság, ilyen a szakszervezeti mozgalmak szétverése, a tőke szabad mozgása a glóbuson, amit nem követ a munkaerő hasonló szabadsága, ilyen a „demokráciadeficit”, az ENSZ és EU cselekvésképtelensége s kétségesen demokratikus jellege. De mint már idézett tanulmányomban megírtam, a globalizáció következtében (főként Kína és India emelkedése miatt) ma a világban az országok közötti egyenlőtlenség (ha az országokat népességszámmal súlyozzuk) kisebb, mint előtte volt. Teng Hsziao-ping után Kínában – a világpiacra nyitva – 600 millió ember emelkedett ki a nyomorból. Annyi biztos: a protekcionizmus, a nemzeti radikalizmus nem gyógymód a globalizáció nem kívánatos hatásaira. Polányival szólva: kellenek a világpiac negatív hatásait ellensúlyozó tényezők, amelyek enyhítik az általa okozott károkat és erősítik annak emancipatorikus hatásait (ilyen mindenekelőtt egy bölcs, a munkapiaci szükségletekkel számoló bevándorlási politika s a világ nyomorát fegyverek helyett Marshall-segélyekkel enyhítő programok).

Gratulálok a kitűnő könyvhöz, s azt melegen ajánlom olvasásra.

* Mihályi Péter – Szélényi Iván: *A nemzetállamok ellenforradalma*. Élet és Irodalom, LXII. évfolyam, 22. szám, 2018. június 1.

Provinciális Európa

*Böröcz József: Az EU és a világ. Kritikai elemzés
Budapest, Pesti Kalligram Kft., 2018*

Ez a könyv az elmúlt 500 év világméretű társadalmi változásainak provokatív és gondolatgazdag történeti-szociológiai makroanalízisét nyújtja. Az olvasó minduntalan szembesül azzal, hogy amit Európa és a Nyugat felemelkedéséről (és jelenlegi hanyatlásáról) *mainstream* (vagy akár nem is teljesen *mainstream*) tudásként elsajátított, az nem egyszerűen helytelen – mivel elfogultan és hibás hangsúlyokkal tükrözi vissza a valóságot – hanem megtévesztő is. Ezek az ismeretek nemcsak a makrotörténeti struktúrákkal foglalkozó kutatókat és hallgatókat vezetik tévútra, hanem azokat a politikusokat, üzletembereket és geopolitikai szakértőket is, akik igazán szeretnék megérteni, hogy mi okból veszíti el Európa és a Nyugat a hatalmat és a folyamatok feletti kontrollt, korábbi privilegizált helyzete ellenére.

A Böröcz József által kifejtett kritika nagy részben az Angus Maddison történész által létrehozott nyilvános hozzáférésű adatbázis (<http://www.ggdc.net/maddison/oriindex.htm>) adataira támaszkodik. Maddison adatai a népességre, a GDP-re és az egy főre jutó GDP-re vonatkozó becsléseket kínálják, egyes kiválasztott időpontokban, az időszámításunk szerint 1. évtől kezdődően. Ebből Böröcz az 1500-tól kezdődő idősorokat használta fel. Az első fejezetben bemutatja Európa, illetve az európai politikai entitások (államok, birodalmak, később az EU-hoz, a NATO-hoz, a Varsói Szerződéshez, a KGST-hez hasonló blokkok) népességének és gazdasági teljesítményének hosszú távú változásait, szembeállítva a világ más releváns területeivel, az 1500 és 1950 közé eső időszakban. Az elemzés nagy részében Böröcz nemcsak a fejlődési rátákra (mint például az egy főre jutó GDP növekedési rátájára) koncentrál (a szerző megfogalmazása szerint a „rátára épülő” megközelítés szokása szerint), hanem a különböző politikai entitások relatív súlyának alakulására is – ez utóbbit kulcsfontosságúnak tekinti a geopolitikai manőverezések megértéséhez.

Kétféleképpen elemzi a súlyokat: egyrészt vizsgálja a világ népességében vagy a világgazdaságban való részesedést, másrészt pedig még amikor a felhalmozási rátákat elemzi, akkor is ezeket mint az adott évi világlátlaghoz viszonyított arányszámokat fejezi ki.

A második fejezetben Böröcz fölépíti a gyarmatosítás dinamikus hálózati modelljét, 1500-tól kezdve, a gyarmatosítók és a gyarmatosított területek közti kapcsolatokra koncentrálva. Ez lehetővé teszi számára, hogy az imperializmus korában megfigyelhető világirányítás árnyalt elemzését adja. Az elemzés során a gyarmati helytartóknak egy olyan, egyedülálló adatbázisára támaszkodik, amely magában foglalja az összes gyarmatosított területet a XV. századtól napjainkig, és amelyet David P. Henige adott közre 1970-ben. Továbbmenve, a szerző a különböző típusú birodalmak – a „tengerentúli” területekkel rendelkező birodalmak, illetve az összefüggő területtel rendelkező birodalmak, amelyek nem távoli, hanem szomszédos területek elfoglalása révén terjeszkedtek – háborús részvételének nagyszabású összehasonlító és kvantitatív elemzését adja. Ehhez ismét egy újabb adatbázist használ fel – amelyet Jack Levy publikált 1983-as megjelenésű, „Háború a modern nagyhatalmi rendszerben” című könyvében – és ismét újszerű módon.

A harmadik fejezet az államszocialista országok – és azok különféle blokkjai – geopolitikai-gazdasági teljesítményére összpontosít, megvizsgálva mind a felhalmozási ráták, mind pedig a súlyok alakulását, a Maddison-féle adatbázis és néhány más adatforrás segítségével. E történeti vizsgálódás logikusan vezet az Európai Unió születésének és geopolitikai helyezkedésének analíziséhez a negyedik fejezetben. Mindez egy nagyon komplex elemzéssé áll össze, amely – mint már említettük – olyan, meglepő összehasonlító történeti eredményekre vezet, amelyek kényelmetlen kételyeket ébresztenek az olvasókban saját, a hosszú távú globális fejlődéssel kapcsolatos nézeteiket illetően.

Böröcz írása különösen elevenbe vág, mivel visszájukra fordítja mindazokat a magyarázatokat, amelyek nemcsak az eurocentrikus történelmi értelmezésekhez szolgáltak alapul, hanem részben az utóbbiakat bíráló marxista, posztkoloniális és világszisztéméleti nézőpontokhoz is. A legfigyelemreméltóbb, hogy a szerző élesen elutasítja, hogy kizárólagos szerepet tulajdonítson annak a „rátára épülő” magyarázatnak, amelyben a történeti-szociológiai elemzés középpontjába végső soron az egy főre jutó vagyon kerül. Más szavakkal, elutasítja azt a klasszikus kérdésfeltevést, hogy miért Európa vagy a „Nyugat” vált gazdaggá és/vagy progresszívvá nemzeti vagy

regionális szinten – holott ez a kérdés áthatja nemcsak a szociológia klasszikusainak (köztük Marxnak, Smithnek, Durkheimnek és Webernek) a munkáját, hanem a főáramba tartozó gazdaságtörténészekét is, mint Jones (1981), Landes (1998), North (1990). Mi több, ez bizonyos mértékig elmondható André Gunder Frank (1998, 2000), Immanuel Wallerstein (1979, 1997), Polányi Károly (1957 [1944]), vagy Samir Amin (1989) esetében is. A belső vitáktól most eltekintve, az Európa-apologéták és az Európa-kritikus szerzők közti fő különbség csak annyi volt, hogy az előbbiek magasztalták az olyasféle intézményekkel kapcsolatos európai attitűdöket, mint a piac, a magántulajdon, a felhalmozás, míg mások felhívták a figyelmet a világkapitalizmus kizsákmányoló-dezintegráló természetére, különösképpen a nem-európaiak és a gyarmatosítottak irányában. A második csoport nagyon fontos előrehaladást ért el az aszimmetrikus globális kapcsolatrendszer vizsgálatában. Ezeket a mechanizmusokat a szerző is elismeri. Ám az említett kutatók sohasem tudtak választ adni arra a kérdésre, hogy miképpen lehet ez a hierarchikus rendszer *nem örökkévaló*. A legtöbb korábbi munkában jelen van az az elképzelés, hogy a rendszerrel szemben politikai kihívást lehet intézni, illetve a rendszeren belül a centrumok és a hegemoniák egymáshoz viszonyított pozíciói elmozdulhatnak. De az olvasóban az a benyomás keletkezik, hogy a jelenlegi rendszer bizonyos értelemben szinte elkerülhetetlen volt, és hogy egyértelműen univerzális. A kapitalista világrendszerrel írt értekezések így módon ahistorikus jelleget kaptak, annak elméleti bizonygatása ellenére, hogy a világrendszer történelmi jelenség, amely mulandó.

Ezzel szöges ellentétben Böröcz József képes megmutatni a rendszer törekény voltát pusztán azáltal, hogy megvizsgálja a szereplők relatív súlyát és a világméretű súlyeloszlás történelmi struktúráit. Ez egyszerű lépésnek tűnik, de az implikációk rendkívüliek – legalábbis a gazdasági súly és a közhatalom összehasonlító történelmének megértésére nézve, beleértve a gyarmatosítást, az államszocializmust, vagy az Európai Uniót.

A könyv a témakörök szokatlan kombinációját kínálja. Kevés kutató állíthatja, hogy e témakörök mindegyikében jártas lenne, sőt az érintett szakterületek között jó pár megoldatlan konfliktus is feszül. Az EU-szintű integráció kutatói sohasem vizsgálják az államszocializmust és az államszocialista blokkon belüli integrációs formákat, mivel az EU-t magasabbrendűnek tekintik, amely így módon erőfeszítés nélkül felülkerekedik a kelet-európai szocializmuson. (Lásd pl.

Archer és Butler 1992, 145–157; Bideleux és Taylor, 1996; Heenan és Lamontagne 1999, 209–220). Ugyanígy, csak ritkán kölcsönöznek eszméket az eurocentrizmus ellen küzdő posztkolonialista kritikusoktól is. A legtöbb EU-elemző számára „Európa” az örökkévaló jó, ahogy azt egyebek mellett Böröcz is kimutatta más helyütt (Böröcz 2006; Judt 1996). Az államszocializmus történelmének tanulmányozói rendszerint egy felettébb felületes totalitarianizmus-séma gondolati keretén belül maradnak (vagyis a szocializmust – szélsőséges eurocentrizmussal – a náciizmus tükrén keresztül látják), és a posztkolonialis gondolkodás lenne az utolsó hely, ahonnan bármiféle gondolatot vagy inspirációt próbálnának meríteni (lásd pl. Davies 1996, 896–1136). Ha az imperializmus fogalma bármiféle érdekességgel bír számukra, akkor az a „szovjet/ orosz imperializmus”, egy olyan képzet, amely semmilyen módon nem kapcsolódik a posztkolonialis gondolathoz (lásd például a „Közép-Európa” versus Szovjetunió vitát; Lord 2000). Mindeközben a posztkolonialis kritika iránt elkötelezett kutatók gyakran figyelmen kívül hagyják az államszocializmust. Mindennek ellenére, a kolonializmus/imperializmus/szocializmus/európai integráció mindegyike bizonyosan a globális történelem kulcsmozzanatai közé tartozik, és szükséges összekapcsolni őket, mivel együttesen formálták a globális dinamikát a modern korban. E rendszerek kölcsönösen hatottak egymásra, és ez a kölcsönhatás volt a globális társadalmi változás legfőbb hajtóereje.

Kétségtelen, hogy a szerző javaslata a súlyok és a felhalmozási ráták kombinált vizsgálatát illetően módszertanilag megalapozott. Függetlenül a fejlődés rátaközpontú mértékegységeinek és konceptualizálásának népszerűségétől, a súly igenis számít, még a laikusok szemében is. Felmérések kimutatták, hogy amikor az átlagembert különböző országok fejlődési rátáiról kérdezik, hajlamosak a nagyobb országok rátáit felülbecsülni. Még Kelet-Európában is jól kivehető, hogy Kína, India és Oroszország magasabb besorolást kap, mint amekkorát az egy főre jutó GDP-jük szintje indokolna. (Melegh et al. 2010). Vagyis a rátára épülő történelemértelmezések dominanciája ellenére a méret fontos – és nem rendelkezünk annak megfelelő történeti szociológiai leírásával, hogy a súly hogyan kombinálódik a vagyonnövekedési rátákkal. A nagyhatalmak kultusza ellenére (a népszerű és tudományos történetírásban egyaránt) ezt az összekapcsolást még sosem végezték el szisztematikusan; korábbi munkák az eurocentrikus hierarchiákat kombinálták annak eldöntéséhez, hogy mely országot indokolt nagyhatalomnak tekinteni (Kennedy 1989).

Böröcz könyve nem ilyesfajta elemzés. Ez a könyv a globális átlaghoz viszonyított súlyok és fejlődési ráták teljes, szisztematikus történeti szociológiai elemzése.

A szerző alapvető kiindulópontja, hogy – a globális súly, a népességnagyság és a kereskedelmi beágyazottság tekintetében – Európa és a Nyugat marginális tényező volt a XVIII. századig, és az aránylag kis méretük mindvégig komoly probléma maradt még a gyarmati és posztkoloniális dominancia időszakában is. A relatív súly középpontba állítása önmagában is egyértelmű csapást jelent az eurocentrikus univerzalizmusra. A vagyon és a termelés növekedési rátái terén e viszonylag kicsi és korábban marginális államok komoly előrelépést könyvelhettek el, és önmagukat a rátaközponztú mértékegységek lineáris skálájára vetített hierarchikus fejlődés fokális pontjának tudhatták. Ám a méret tekintetében az európai államok jelentősége meglepően korlátozott volt, kivéve a Brit Birodalmat abban az időszakban, amikor Indiához hasonló óriásokat, valamint a későbbi Egyesült Államok egyes részeit is magában foglalta. Az utóbbi pedig csak a XX. század fordulójára volt képes önmagát – a szerző megfogalmazásában – „nehézsúlyú” centrumországgá transzformálni. Még ma is, az európai országok méretüket tekintve kicsik az olyan országokhoz képest, mint India, Kína, Brazília vagy Oroszország. Hogyan válhattak akkor a világ „uraivá” egy időre, és hogyan veszíthetik – és ténylegesen veszítik is – el ezt a szuperkontrollt?

Ez a szuperkontroll, vagy legalábbis a felsőbbrendűség képzeete még ma is elfogadott az egykor uralt területeken élők körében, és a posztkoloniális gondolkodók kritikájának gyakori célpontja – utóbbiak közé tartozik Chakrabarty (2000), aki igyekezett intellektuálisan „provincializálni” Európát annak érdekében, hogy az eurocentrikus hierarchikus gondolkodás dekonstruálása révén a modernitás és a globális történelem egy jobb elemzéséhez jusson el (lásd O’Brien 2006-os cikkét az „első ipari forradalom provincializálásáról”).

De mi van, ha Európa valójában mindig is provinciális volt, és semmi szükség arra, hogy ezt tovább historizáljuk? Miért nem e provincialitást tesszük meg kiindulópontnak? A Böröcz által bemutatott, a világtörténelem 450 évét felölelő, Maddison adatain alapuló számokból (Maddison adatai valójában alábecsülik valamelyest a főbb nem-európai nagyhatalmak – mint például India – kapitalizmus előtti GDP-jét, lásd erről Stephen Broadberry és Bishnupriya Gupta 2011-es tanulmányát) világosan kiolvasható ez a provincialitás. A történelmi statisztikából kiderül, milyen törekenyek voltak az euró-

pai „nagy”-hatalmak, és miért volt – és van mind a mai napig – szükségük a lineáris skálára vetített növekedési rátákon alapuló elemzésekre ahhoz, hogy jelentősnek tűntethessék fel magukat. Ezek az államok sose voltak a globális társadalmi változás kulcsfontosságú strukturális ágensei, ahogy arra már Frank rámutatott az egyetlen világrendszer hosszú távú folytonosságáról szóló provokatív munkájában (Frank 1998). Böröcz új, szisztematikus gondolatokkal szolgál a vita újraindításához és újrafókuszálásához.

Nem csupán azt mutatja be, hogy milyen kicsik is ezek az államok, de valójában az európai „szuperkontroll” kialakulásával kapcsolatos érvelésének egy részét erre a felismerésre alapozza. Böröcz nem cáfolja mindazt, amit már tudunk a földtulajdonra alapozott agrártársadalmakkal szembeni egyenlőtlen csere mechanizmusairól, vagy az imperializmus hatásairól. Ennek fényében nem meglepő, hogy nem sokat bíbelődik azokkal a gazdaságtörténeti érvekkel, amelyek az „ázsiai divergencia” intézményi alapú magyarázatával állnak elő (Jones, North, Landes, egyebek mellett), vagy például Ken Pomeranz (2000) specifikusabb, nem-institucionalista elemzésével (nem-institucionalista abban az értelemben, hogy nem tulajdonít weberi értelemben kitüntetett szerepet a speciálisan nyugati gazdasági és társadalmi intézményeknek), amely a természeti erőforrásokra és azok Kínában és Indiában való hozzáférhetőségére fókuszál, vagyis két olyan országra, amely akkorra már magas fejlettségi szintet ért el, ami tükröződött az erősen integrált piacokban, a technológiai kifinomultságban és a masszív ipari termelésben (Pomeranz 2000; lásd továbbá: Gupta és Ma 2010; a társadalmi intézmények vonatkozásában, mint például a család, a nők szerepe vagy az öröklés lásd Goody 1983, 1990 úttörő munkáját.)

Böröcz ehelyett a gyarmati hálózatokra és Európának a globális kereskedelmi kapcsolatrendszerben való repozicionálására koncentrált – Amerikának a saját kereskedelmi kapcsolatrendszerébe való belefoglalásán túl – mint a törékeny, de világméretű dominancia megteremtésének kulcsfontosságú mozzanatára. E hálózati modell valóban érdekes, miután előtérbe tolja – a gyarmati kormányzók több mint 500 évre kiterjedő listájára alapozva azt –, hogyan bővültek a koloniális hálózati kapcsolatok mind méretben, mind sűrűségben és komplexitásban, valamint, hogy milyen dominanciára tudott Európa ezen a módon szert tenni. Itt nem csupán a főbb csomópontok hálózatelemzése a lényeg, hanem annak vizuális bemutatása is, hogyan működött a hálózat kolonizációja, vagy a szerző kifejezésével:

a szegmentált világírányítás. A globális kormányzásnak e formájában a gyarmati kapcsolat egy bizonyos gyarmati pont és a gyarmatosító között jött létre, és ez utóbbi idővel egyre több másik, egymástól független gyarmati kapcsolat résztvevőjévé válik. A gyarmatosítók többé-kevésbé kerültek az egymás közti konfliktusokat, és *de facto* koalíciókat hoztak létre Európán kívül – egészen az első világháborúig. Ez fontos kulcs annak megértéséhez, hogyan lehettek sikeresek a világ többi részének leigázásában. Más szavakkal, nem felsőbbrendű intézményeiknek vagy gazdasági erejüknek tudható be a siker, hanem arról van szó, hogy ez a versenyelőny nem létezett. A liliputi európaiak a globális gyarmati kapcsolatok szubtilis hálójával voltak képesek gúzsba kötni a gullivereket. Elég csak a különféle India Társaságok és India Missziók létrehozására gondolni a XVIII. században – e folyamat az üzleti, vallási és tudományos érdekeltségek nagy erejű „liliputi” kombinációját alakította ki, beleértve a tudományos és ipari kémkedést is. A szerző nem hangsúlyozza, hogy a gyarmatosításnak ezt a hálózatos modelljét már az ókori görög vagy velencei tengeri kereskedők és gyarmatosítók is használták (a hálózati hipotézishez lásd: Malik 2003), de amire itt rámutat, az releváns, és hozzájárul a kisméretű gyarmatosítók és a világ hatalmas, „alulfejlett” területei közötti egyenlőtlen csere megértéséhez. Amint arra O’Brien rámutat, a görög gyarmatosításhoz hasonlóan a brit sikerben kulcsfontosságú – ha nem döntő – szerepet játszott a flotta, és ez biztosította a geopolitikai, sőt a belső erőt és védettséget az egyébiránt nyögvenyelős brit átmenet alatt a XVII–XVIII. század folyamán (O’Brien 2006). A szegmentált világírányítás volt az imperializmus és a posztimperializmus kezdeti szakaszának mögöttes struktúrája; a globális gyarmati rendszer összeomlását követően azonban át kellett adnia a helyét egy újfajta felállásnak, amelyet a regionális integrációnak és a viszonylagos súly rugalmasságának az Európai Unió által példázott kombinációja jellemez.

De a második világháború utáni korszakban végbement EU-integráció, valamint annak fő újítása, amit a szerző „a súly rugalmasságának” nevez, nem érthető meg az államszocialista kihívás nélkül, amelynek megjelenése pontosan egybeesik a gyarmati-imperialista struktúrák összeomlásával. Azon túl, hogy folyt némi elméleti polémia azzal kapcsolatban, hogy a szocializmus tényleg kihívást jelentett-e a világkapitalizmussal szemben, kevés valódi empirikus kutatás folyt az államszocialista gazdaságoknak a világ gazdaságba való integrációját illetően. A domináns megközelítés szerint – beleértve a

tranzitológia masszív irodalmát is – Kelet-Európa nem tudott oly mértékben integrálódni a világgazdaságba, mint amennyire kellett volna. Ezek az államszocializmussal kapcsolatos eurocentrikus elgondolások (egyebek között a kelet-európai ún. reformközgazdászoké, mint például Csaba 1990 vagy Kornai 1992; vagy olyan gazdaságtörténészeké, mint Sutcliffe, 1999) mindig a nyitottság és az alkalmazkodóképesség hiányát rótták fel mint olyan tényezőt, amely miatt e gazdaságok inherensen „elmaradtak”, túlzottan bürokratikusak, kínálatkorlátozók, túl informálisak, túl hierarchikusak voltak, hiányoztak belőlük a piaci mechanizmusok stb. Az ilyesfajta érvek szószólói minden erővel annak a mítosznak a megteremtésén fáradoztak, amely szerint a szocializmus eleve abnormális (lásd még: Böröcz 1998, az internalizációt illetően lásd: Melegh et al. 2010). Történetileg ez az ideologikus állítás a korábbi szocialista ideológiák módszerét követte, akik szerint a szocializmus felsőbbrendű a kapitalizmusnál közvetlenül (a társadalmi viszonyok, a magántulajdon felszámolása, a társadalmi szintű tervezés hatékony jelenléte miatt) vagy közvetve, a különféle fejlődési fázisok kombinálására való képessége miatt. Kevés kivételtől eltekintve lényegében nem elemezték azt, hogyan működtek ez a gazdaságok a világrendszer-szintű kapcsolatrendszeren *belül*, és hogy voltaképpen milyen teljesítményt nyújtottak.

E tekintetben Böröcz könyve az egyik első szisztematikus kísérlet a szocialista gazdaságok tényleges teljesítményének – e gazdaságok méretét és fejlődését egyaránt számításba vevő – vizsgálatára. Az elemzés kifinomult, és nem nyújt segítséget a kapitalizmus-szocializmus közti felsőbbrendűségi vita egyik tényleges felsorakozó ideológiáknak sem. Először is, noha távolról sem beszélhetünk egyöntetű mintázatról, azok a szocialista gazdaságok, amelyek nem voltak a folyamatos polgárháború állapotában, meglehetősen jól teljesítettek az 1980-as évekig. Azután viszont, az ázsiai szocialista gazdaságok kivételével, stagnálás kezdődött – és folytatódott is – mind a relatív méret, mind a relatív fejlődés vonatkozásában. Vagyis az igencsak eltérő feltételekkel és intézményekkel rendelkező kelet-európai szocialista országok nem nagyon eltérő módon reagáltak, viszont több közös problémával néztek szembe – Böröcz szerint a legvalószínűbb, hogy ezek a technológiaváltással és az egyéni fogyasztás szintjével álltak kapcsolatban. De nem jelenthetjük ki egyértelműen, hogy az államszocialista rendszer mint rendszer mondott csődöt, különösen azután nem, hogy összevetettük a nem-ázsiai gazdaságok teljesítményét e gazdaságoknak az államszocializmus összeomlását követő

pályájával. Az államszocializmus után a rákövetkező összeomlás mind a relatív méret, mind a relatív fejlődés viszonylatában eléggé szembe-tűnő. Így másféle magyarázatok után kell néznünk, ha meg akarjuk érteni az államszocialista fejlődést – olyan érvelésre van szükség, amely nem az egyszerű, inherens jellemzőkre koncentrálna, hanem amely történelmileg elhelyezi a kulcsmozzanatokat a hierarchikus világrendszerben (mind a reálgazdaságot, mind a kapcsolódó kognitív mintákat illetően), és számításba veszi a világkapitalizmus totalitását. El kell gondolkodnunk például azon, hogy a szocialista gazdaságok nem hagyták-e figyelmen kívül a kialakulóban lévő új nemzetközi munkamegosztásnak az 1980-as évekre láthatóvá váló gazdasági következményeit, illetőleg a globális piac korábbinál nyitottabb működését – vagyis pont azokat a változásokat, amelyek voltaképpen megfosztották a kelet-európai országokat azok komparatív előnyeitől, mindenekelőtt néhány ázsiai országgal szemben (lásd például Frank 2006 megjegyzéseit). Kína és Vietnám nemcsak hogy megőrizték az állami kontrollt gazdaságaik felett a globalizáció korában, de még ahhoz is voltak tartalékaik, hogy megerősítsék világ gazdaságban elfoglalt pozícióikat – miközben egyre távolabb és távolabb kerültek a humanizált munkaügyi kapcsolatok bármiféle „szocialista” ideáljától.

Kelet-Európában a komparatív előnynek ez az elvesztése egy másik tényezővel párosult, nevezetesen, hogy az országok összes vagyontárgyukat önként felajánlották „Európának”, annak érdekében, hogy megengedjék nekik egy olyan szimbolikus szférába való újra-belépést, amely magát évszázadok óta felsőbbrendűnek tudja. Árverező állammá váltak, ahogy Böröcz egy másik írásában (Böröcz 2017) fogalmazott. De ez visszavezet minket Európa regionális fogalmához és a világirányítás új, „a súly rugalmasságának” nevezett formájához, amely a Böröcz által bemutatott történet utolsó része.

Ehhez kapcsolódik az Európai Unió kialakulása. A XX. század közepén mind a dekolonizáció, mind pedig az államszocializmust meghonosító mintegy tucatnyi országnak az elvesztése nyomán voltaképpen széttöredezett a világkapitalizmus. E fejlemények kis híján Trockij ama próféciját követték, amely szerint a második világháborút követően összeomlik a világkapitalizmus. E vonatkozásban az e könyvben is elemzett Marshall-segély volt az oxigénmaszk, az eszköz, amely tulajdonképpen megmentette a nyugati kapitalizmust. A nyugat-európai kapitalizmusnak meg kellett találnia a világirányítás egy új formáját. A gyarmataikat elvesztett kis, európai országoknak nem volt más választásuk, mint hogy segítséget kérjenek az Egyesült

Államoktól – ez utóbbi immár magasan fejlett nehézsúlyú gazdaság volt, ahogy azt a könyvben található ábrák némelyike is szemlélteti. Segítségre szorultak nem csak Európában, hanem bárhol, ahol veszténivalójuk volt, beleértve Vietnámot (lásd például: Lawrence 2007) és más gyarmatokat. Gonoszul szórakoztató időöltés a gyarmatosítás korábbi avatott mestereinek leveleit olvasni, amelyekben – például a második világháború alatt – máris felkínálják magukat, gyarmati birtokaikkal együtt, az Egyesült Államoknak, az utóbbi új világhatalmi pozíciójának bővületében. E levelek azt is feltárják, hogyan próbálták e nyugat-európai egykori gyarmatosító hatalmak bevonni az Egyesült Államokat elvesztett gyarmati üzleteikbe. A „nagy kombináció” összekovácsolása – ezzel a formulával írja le Lawrence a második világháborút követő brit erőfeszítéseket, amelyek arra irányultak, hogy meggyőzzék a vonakodó Egyesült Államokat: mentsék meg a gyarmattartói megszállottság lázában égő Franciaország indokínai érdekeltségeit (amit az Európai Uniót megalapító Schumann is oly nagyon támogatott), mivel Nagy-Britannia maga nem akart segíteni, és nem is voltak forrásai a segítségnyújtáshoz (Lawrence 2007, Thomas 2007). Ezzel együtt meg voltak győződve arról, hogy az európai uralom fenntartásához szükség van egy „nagy kombinációra”. Egyértelműen érzékelték Európa külső és belső gyengeségét, egy olyan gyengeséget, amely mindig is megvolt – amint azt Böröcz kimutatja –, még akkor is, amikor a szegmentált irányítás révén az európai nemzetek domináns pozícióba jutottak a késői XIX. században. E kisebbségi komplexus – amely kulcsmozzanat Böröcz érvelésében – drámainak bizonyul majd a második világháborút követően, és a nyugat-európai államoknak a regionális hatalom új stratégiáit kell keresniük. A megoldás a hatalmi körök közötti manőverezési tér biztosítása és egymást átfedő blokkok és klubok létrehozása lett. Más szavakkal, az Európai Unió nem állam vagy államszövetség, hanem a globális pozicionálásnak egy mechanizmusa.

Böröcz szerint, az Európai Unió a globális pozicionálásnak egy olyan sajátos mechanizmusára talált rá ebben a felállásban, amely lehetővé teszi számára a különféle hatalmi mechanizmusok közötti átkapcsolásokat, amelyekkel ellensúlyozzák az európai államok relatív méretének hosszú távú stagnálását és hanyatlását, és amely révén az egy főre jutó jövedelem magas szintjére támaszkodva vagyoni privilégiumokat biztosítsanak maguknak. Katonai téren ezek az államok tagjai a NATO-nak, egy olyan szupranacionális szervezetnek, amelyben viszont az Egyesült Államok dominál; a globális verseny-

ben való fennmaradás érdekében pedig létrehozták az Európai Unió elnevezésű közhatalmat, amit olyan egyéb blokkok egészítenek ki, mint az EFTA (Európai Szabadkereskedelmi Társulás). Az EU éles választóvonalakkal határolt zónákra tagolódik, mint az eurózóna, vagy a munkaerő szabad áramlásának zónája. Más vonatkozásokban az európai államok fenntartják a „szuverén” nemzetállami státuszt, más államokhoz hasonlóan. Bizonyos esetekben egyes államok egyénileg maguknak tartanak fenn történelmi privilégiumokat – mint például állandó hely az ENSZ Biztonsági Tanácsában –, ezáltal maximalizálják globális befolyásukat anélkül, hogy valódi globális súly állna mögöttük. Ismétlődő „bővítések”, valamint a „nyugati”, EU-szintű politika és a nemzeti szintű politika közti folyamatos átkapcsolás jellemzi ezt a szerveződést. A súly rugalmassága kétségtelenül a globális helyzetkedés egy igen törekeny rendszere, és folyamatos újrarendeződésekhez vezet. Az euró jelenlegi válsága mutatja ezt: egyes „látor”-tagállamok könnyedén folyamodhatnak potyautas-stratégiákhoz. A görög gazdaságpolitikai döntéshozók anélkül élvezték az eurózóna adta alacsony kamatlábakat, hogy ehhez bármiféle gazdasági bázisuk lett volna; szinte Európaként viselkedtek a világ többi részével szemben.

De a világirányítás e formájának leírásán túl Böröcz további illúziórombolással is szolgál „Európa jóságával”, valamint azokkal a reményekkel kapcsolatosan, amelyeket sokan a regionalizmus iránt táplálnak. Úgy fest, hogy „Európa” integrációja, még az immár halott KGST-t (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsát) is beleértve, növelte a globális egyenlőtlenséget ahhoz a forgatókönyvhöz képest, amelyben az EU nemzetállamok konglomerátuma marad. Ezért nagyon is lehetséges, hogy kevesebb Európára van szükségünk – annak jelenlegi formájában –, ha globális szinten akarunk megbirkózni az egyenlőtlenséggel. Nem ismerem a választ, de teljességgel biztos vagyok abban, hogy Böröcznek az „európai csodával” kapcsolatos kijózanító felismerései lehetővé teszik számunkra, hogy a nagy volumenű globális problémák egy részére úgy tekintsünk rá, hogy közben nem vezetnek félre hamis, ráta központú, eurocentrista hierarchiák. Mindazonáltal a világkapitalizmus jelenleg folyó átalakulásának inherens problémái nem adnak nekünk túl sok időt arra, hogy békésen elemeljünk a provinciális Európában.

- Amin, Samir 1989: *Eurocentrism*. London, Zed Books.
- Archer, Clive – Butler, Fiona 1992: *The European Community: Structure and Process*. New York, Pinter Publishers.
- Bideleux, Robert – Taylor, Richard 1996: *European Integration and Disintegration East and West*. New York – London, Routledge.
- Boatcă, Manuela 2006: Semiperipheries in the world-system: Reflecting Latin American and Eastern European experiences. *Journal of World-Systems Research* XII(2). www.jwsr.ucr.edu/archive/vol12/number2/pdf/jwsr-v12n2-boatca.pdf (letöltés: 2007 január 2).
- Böröcz József 2006: Goodness is elsewhere: The rule of European difference. *Comparative Studies in Society and History*, 48(1): 110–138.
- Böröcz József 2017 (1998): A reakció mint haladás: A közgazdászok mint értelmiségiek. In Böröcz József 2017: *Hasított fa. A vilárendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 269–289.
- Böröcz József 2017 (1999): A komprádor államtól az árverezőállamig: Tulajdonátalakulás, szervezeti átalakulás és periferizálódás a poszt-államszocialista közép- és kelet-Európában. In Böröcz József 2017: *Hasított fa...*, 69–91.
- Broadberry, Stephen – Gupta, Bishnupriya 2011: *India and the great divergence: An Anglo-Indian comparison of GDP per capita*. In: ENIUGH conference, London, 14–17 April. Chakrabarty D (2000) *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton, NJ – Oxford, Princeton University Press.
- Chase-Dunn, Christofer 1999: Globalization: A world-systems perspective. *Journal of World-Systems Research*, V(2): 187–215. jwsr.ucr.edu/ (letöltés: 2004. augusztus 1).
- Csaba László 1990: *Eastern Europe in the World Economy*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Davies, Norman 1996: *Europe: A History*. London, Pimlico.
- Frank, André Gunder 1998: *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*. Berkeley, University of California Press.
- Frank, André Gunder 2000: Development of underdevelopment. In: Timmons RJ – Hite A (eds.): *From Modernization to Globalization: Perspectives on Development and Social change*. Malden, MA and Oxford, Blackwell, 159–169.
- Frank, André Gunder 2006: The Soviet Union and me. In: Engel-Di Mauro S (ed.) *The European's Burden: Global Imperialism in EU Expansion*. New York, Peter Lang, 97–126.
- Goody, Jack 1983: *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Goody, Jack 1990: *The Oriental, the Ancient and the Primitive Systems of Marriage and the Family in the Pre-industrial Societies of Eurasia*. New York, Cambridge University Press.
- Gupta, Bishnupriya – Ma, Debin 2010: Europe in an Asian mirror: The great divergence. In: Broadberry Stephen – O'Rourke, Kevin (eds.): *The Cambridge Economic History of Modern Europe, Volume 1: 1700–1870*. Cambridge, Cambridge University Press, 264–286.
- Heenan, Patrick – Lamontagne, Monique 1999: *The Central and Eastern Europe Handbook*. London, Fitzroy Dearborn Publishers.

- Henige, David P. 1970: *Colonial Governors from the Fifteenth Century to the Present: A Comprehensive List*. Madison, The University of Wisconsin Press.
- Jensen, Niklas T. (2011): *Science without empire: Negotiating scientific knowledge in the Halle Mission, India, c. 1706–1820*. In ENIUGH Congress, 14–17 April.
- Jones, Eric L. 1981: *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Judt, Tony 1996: *A Grand Illusion? An Essay on Europe*. New York, Hill and Wang.
- Kennedy, Paul 1992 (1989): *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Kornai János 1993: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, Heti Világgazdaság Kiadói Rt.
- Landes, David 1998: *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor*. New York, Little Brown.
- Lawrence, Mark A. 2007: Forging the ‘great combination’: Britain and the Indochina problem, 1945–1950. In Lawrence, MA – Logewall, F (eds.): *The First Vietnam War: Colonial Conflict and Cold War Crisis*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 105–129.
- Levy, Jack 1983: *War in the Modern Great Power System, 1495–1975*. Lexington, The University of Kentucky Press.
- Lord, Christopher (ed.) 2000: *Central Europe: Core or Periphery*. Copenhagen: Handelshøjskolen Forlag – Copenhagen Business School Press.
- Maddison, Angus 2003: *The World Economy: Historical Statistics*. Paris, OECD. Online data supplement, available at: www.ggdc.net/MADDISON/oriindex.htm/ (letöltés: 2011 augusztus 28).
- Malkin, Irad 2003: Networks and the emergence of Greek identity. *Mediterranean Historical Review* 18 (Special issue: Mediterranean paradigms classical antiquity), 56–74.
- Melegh Attila – Thornton, Arland – Philipov, Dimitar – Young-DeMarco, Linda 2010: *Mapping developmental hierarchies in Europe: A Bulgarian perspective*. Working Papers on Population, Family and Welfare. No. 13. Demographic Research Institute, Hungarian Central Statistical Office, Budapest.
- North, Douglass 1990: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge, Cambridge University Press.
- O’Brien, Patrick 2006: *Provincializing the first industrial revolution*. Working Papers of the Global Economic History Network (GEHN), 17/06, Department of Economic History, London School of Economics and Political Science, London, UK.
- Polányi, Károly 2004 (1944): *A nagy átalakulás: korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Pomeranz, Kenneth 2000: *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Sutcliffe, Anthony 1999: Cold war and common market. In: Aldcroft, Derek H. – Sutcliffe, Anthony (eds.): *Europe in the International Economy, 1500 to 2000*. Cheltenham: Edward Elgar, 177–221.
- Thomas, Martin 2007: French imperial reconstruction and the development of the Indochina War, 1945–1950. In: Lawrence MA and Logewall F (eds.): *The First Vietnam War: Colonial Conflict and Cold War Crisis*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 131–151.

- Wallerstein, Immanuel 1979: *The Capitalist World-Economy: Essays*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel 1997: Eurocentrism and its avatars: The dilemmas of social science. *New Left Review* 226, 93–108.
- Wallerstein, Immanuel 2000: *The Essential Wallerstein*. New York, New Press. Résumé.

(Fordította: Matheika Zoltán)

Eredeti megjelenés: *International Sociology*, Volume: 27, issue: 2, March. 2012, 179–188.

1989 és következményei Oroszország és Németország számára

A történelem nem kísérletezik. A történelmi küzdelmekben mindig az anyagi és politikai erők, gondolatok, programok és perspektívák válnak láthatóvá, amelyek az adott történeti konstellációkban formálódtak. Ha kijelentjük, hogy bizonyos konfliktusok tragédiaként, míg mások bohózatként jelennek meg, ezt kétségkívül megtehetjük valamiféle világfilozófiai értelmezési keretben, ám ha ezt tesszük, figyelmen kívül hagyjuk a valóságot, aminek minden esetben győztesek és legyőzöttek, tettesek és áldozatok is szereplői, valamint azt, hogy egy történelmi út vége szükségképpen egy másiknak a kezdete. Azok, akik a történelem győzteseinek tekintik magukat, ha változnak az idők, könnyedén a mélybe zuhanhatnak.

A történelem nemcsak mindig nyitott volt, de mindig nyitott is lesz. Bizonyos időszakokban ez kivételesen jól látszik, például, amikor a korábbi uralkodók nem tudják a megszokott módon uralmukat gyakorolni, azok pedig, akik felett uralkodtak, nem akarják, hogy a régi módon uralkodjanak felettük – és ez váratlanul a felszínre tör. Németország történelmében 1989. november 4. és 9. két ilyen pillanat volt.

A kiindulópont

Harminc évvel 1989 után a hivatalos politikai álláspont még mindig azt a benyomást szeretné kelteni, mintha a „létezett szocializmus” összeomlásával a kívülről ránk kényszerített gonosztól szabadultunk volna meg. De vajon az elképzelés, hogy hozzunk létre egy teljesen új társadalmat, amely szakít a kapitalista viszonyokkal, nem éppen ugyanezekből a viszonyokból táplálkozott?

A „régí világ” Európája az első világháborúban megsemmisült. Ez volt a XX. század nagy, drámai eseménye. Az oroszországi októberi forradalom a több mint tízmillió ember életét követelő világháború

vérontásából kibontakozó társadalomtörténeti folyamatnak tekinthető. Még jóval korábban, a nemzetközi munkásmozgalom értelmiségének általános várakozása az volt, hogy a félelmetes pusztításnak és rombolásnak, amelyet egy európai léptékű háború eredményezne, olyan hatalmas katasztrófába kell torkollnia, amely a polgári társadalmat majd a szakadékba taszítja. E perspektívából nézve, az első világháború volt ez az olyannyira várt, s a kapitalizmus, az imperializmus által kiváltott katasztrófa, amelyből csak egyetlen kiút volt lehetséges: a „szocializmus”.

A kommunista álláspontból az elemzés az alábbi következtetésre jutott: „Szükségszerű volt, hogy a »nagy hatalmak« imperialista politikájuk miatt előbb vagy utóbb összeütközésbe kerüljenek egymással. Kétségtelen, hogy az összes »nagy hatalom« által képviselt terület-szerző politika volt a háború valódi oka. [...], a háború szükségszerűen vált világháborúvá”, ugyanis „a hatalmakat egy világméretű gazdasági rendszer szorosan összekötötte egymással”. Csak egyetlen következtetés lehetséges: »káosz vagy kommunizmus«. Ahogyan a forradalom kibontakozik, világforradalommá válik, mégpedig ugyanabból az okból kifolyólag, amiért az imperialista háborúból világháború lett.”¹ A XX. század történelme azonban másképpen alakult. A világforradalom elmaradt, a létezett szocializmus pedig eleinte csak a Szovjetunióra korlátozódott. Amikor azonban az orosz bolsevikok hatalomra jutottak, ahelyett, hogy összehajtogatták volna zászlóikat és hazamentek volna, minden eszközzel saját hatalmukat védelmezték. Lenin utasítására felszámolták Oroszország választott parlamenti képviselőjét. Így a népesség többségi támogatásának megszerzése nélküli hatalomgyakorlás a felálló szovjet hatalom és ezt követően minden kommunista típusú hatalom szerves részévé vált. A forradalmi párt mindenható állampárttá alakult. A létezett szocializmus végül a Sztálin által meghatározott keretek közé szorult, és a második világháború nyomán más kelet-európai országokban is gyökeret eresztett.

Nem sokkal az októberi forradalom után azonban Rosa Luxemburg, aki a „proletariátus diktatúrájának” marxi elvét hangoztatta, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy „a diktatúrát az osztálynak, nem pedig az osztály nevében egy kis élcsapatnak kell gyakorolnia”. Az orosz forradalom vezetőit, Lenint és Trockijt pontosan ezzel vádolta: felszámolják a demokráciát, ami „az egész országban a politikai élet megfojtásához”, végül pedig diktatúrához fog vezetni, amelyet a proletariátus helyett „egy maroknyi ember” gyakorol majd.²

A Szentpétervár közelében fekvő Kronstadtban – amely egyszerre tengeri erőd, kikötő és helyőrségi város volt – főleg munkások laktak, és több ezer katona és tengerész állomásozott, akik 1917-től tevőleges támogatói voltak az októberi forradalomnak. 1921-ben a részvételi jogok hiánya miatt kitört az első munkáslázadás Lenin pártjának kizárólagos uralmával szemben: ha a cél a munkások általi kormányzás, akkor maguknak a munkásoknak kell kormányozniuk. A felkelést leverték és „ellenforradalomná” nyilvánították.

Kelet-Európában a „létezett szocializmus” igazolása mindig ideológiai jelleget öltött. Központi eleme az az ígélet volt, hogy a „szocialista” világ lényegileg más lesz, mint a kapitalizmus, egyrészt a nép önrendelkezése erősebb, másrészt a munka termelékenységéé pedig magasabb lesz. A Lenin, majd később Sztálin által meghatározott párttípus keretei között az első nem egyszerűen nem valósult meg, de az emberek szisztematikus ellenőrzése és elnyomása épült ki helyette. Ez jól látszik abból, hogy a büntetőtáborokban milliók pusztultak el.

Ennek ellenére, a népesség jelentős része továbbra is reménykedett egy jobb világ lehetőségében, ami a korai évek szocialista építkezésének feltétele volt. Az építkezés a munka termelékenységének fokozását tűzte ki célul, amitől a jobb életet lehetett remélni. Az 1950-es évek után mindez megváltozott: az emberek feletti ellenőrzés csökkent, azonban a magasabb termelékenység elérésének célja még távolabb került. Noha a létezett szocializmus és a fejlett nyugati országok közötti szakadék az 1960-as évekig szűkült, később azonban tovább nőtt. A „létezett szocializmus” kezdeti ígéretei idővel egyre kevésbé voltak hihetőek.

A „létezett szocialista” társadalmak számára a legfőbb problémát a demokratikus feltételek Rosa Luxemburg által is bírált hiánya volt. A „szocialista tábor” (ahogyan akkoriban, a hidegháború kontextusában nevezték) létrejöttét követő első felkelés 1953. június 17-én tört ki az NDK-ban. Itt szintén mindenekelőtt a munkások lázadtak fel. Mivel a náciizmus legyőzésére Németországban csak nyolc évvel korábban került sor, Németországot pedig kettéosztották és megszállták, a lázadást a szovjet csapatok verték le és „fasiszta puccsnak” tekintették.

1956 júniusában sztrájkokra és tiltakozásokra került sor a lengyelországi Poznańban, ami a lengyel pártot politikájának megváltoztatására készítette. Október végén, Magyarországon népfelkelés tört ki, amelyet november elején vertek le, ezúttal is a szovjet csapatok. 1968-ban a Csehszlovák Kommunista Párt vezetése a társadalom demokrati-

zálására tett kísérletet, aminek hatására a moszkvai vezetés a Varsói Szerződés csapatainak egy részét az ország megszállására utasította.

Az 1980-as évek elején sztrájkok és zavargások törtek ki Lengyelországban, azonban a szovjet vezetés ekkor már nem tekintette magát képesnek a katonai beavatkozásra. Meglehetősen lefoglalta Afganisztán megszállása, és nem tudta megítélni, hogy eszkalálódni fognak-e a lengyelországi események. A lengyel kormány szükségállapot kihirdetésével megpróbált úrrá lenni a helyzeten, de nem járt sikerrel. A lengyel államnak erős, a katolikus egyház által is támogatott ellenzéki szerveződésekkel kellett számolnia. Az ellenzék nem tudta átvenni a hatalmat, mivel félő volt, hogy a másik oldal beveti a hadsereget, azonban a hatalom nem tudta korábbi erejét visszanyerni, mivel támogatottsága jelentősen megcsappant. A kialakult helyzetben a két fél vezéralakjai kompromisszumos megállapodást kötöttek. A „kerekasztal” 1989 nyarán szimbólumává vált annak, hogy a kommunista típusú állampárt egy választott kormánynak adta át a hatalmat, elsőként Lengyelországban, majd más országokban, így végül az NDK-ban is.

Jóllehet a glasznoszty és a peresztrojka nem javította a helyzetet a Szovjetunióban, a Mihail Gorbacsov által irányított szovjet vezetés külpolitikájában változásokat idézett elő. A szovjet csapatokat már nem lehetett a „testvérpártok” hatalmának megőrzése érdekében bevetni. A lengyelországi fejlemények Kelet-Európa más kommunista állampártjainak hatalmát is aláasta. Az 1988 óta Magyarországot irányító reformerek növelni kívánták az ország mozgásterét az európai politika színterén, és úgy vélték, hogy Németország újraegyesítésének hatására „az oroszok” Magyarországról is ki fognak vonulni.

A koronaékszer

Az NDK volt a szovjet hatalmi struktúra „koronaékszere”³ Európában. Ennek ismeretében nem meglepő, hogy a lengyelországi és magyarországi változásokat követően a berlini fal is leomlott. Azonban az NDK „visszatérése Európába”, vagyis eltávolodása a szovjet uralomtól, csak a fal lebontását követően vált lehetségessé. Ez az oka annak, hogy az 1989. őszi NDK-beli események fontos szerepet játszottak a későbbi európai változásokban.

Noha Erich Honecker, az államtanács elnöke még 1989. május 1. után is hitt abban, hogy a május 1-jei felvonuláson nagy számban

megjelenők az ő politikáját támogatják, a helyzet rövid időn belül megváltozott. Az 1989. május 7-én megrendezett helyhatósági választásokat nyilvánvalóan elcsalták. Ez mély sebet ütött az uralkodó Német Szocialista Egységpárt (SED) támogatottságán, amely a demokratikus fordulatig („die Wende”) már nem is tudott behegedni.

1989 nyarán az emberek egyre nagyobb tömegekben hagyták el az NDK-t Magyarországon és az NSZK nagykövetségein keresztül. Ezt a pártújság, a *Neues Deutschland* október 2-i számának egyik cikke, amelyet személyesen Honecker rendelt meg, úgy kommentálta, hogy az országot elhagyókért „nem fogunk könnyeket hullajtani”. Erre válaszul a „lipcsei hétfői tüntetéseken” (*Montagsdemonstrationen*) a tömeg azt skandálta, hogy „itt maradunk”, ami egybeforrt a szólásszabadság és a reformok iránti követelésekkel. Ettől kezdve a népakarat egyre erőteljesebben nyilvánult meg a demonstrációkon. A tömeg elleni erőszakos fellépés, amelyre nemcsak az október 4-én a drezdai központi pályaudvaron demonstrálókkal szemben, hanem Berlinben az október 7-i nemzeti ünnepen is sor került, nyomás alá helyezte Lipcsében az 1989. október 9-i menetrendszerű hétfői demonstráció résztvevőit. A rendőri mozgósítástól való általános félelem ellenére nagyjából 75 000 ember vett részt a felvonuláson, erőszakos fellépésre pedig nem került sor. Ezt követően az állampolgárok *de facto* jogává vált a tüntetés.

Az 1989. november 4-i békés tüntetés és felvonulás a berlini Alexanderplatzon mintegy 700 000 embert vitt utcára. Gregor Gysi ügyvéd segítségével a berlini színházak legálisan hirdethették az eseményt.

A társadalomban megjelenő repedés a SED és az NDK többi párján belül is megjelent. Nem csoda tehát, hogy az NDK-ból származó német baloldaliak még ma is előszeretettel emlegetik ezt az eseményt. Ők ugyanis résztvevői voltak ezeknek a tiltakozásoknak. Steffie Spira színésznő a november 4-i megmozdulást Brecht *A dialektika dicsérete* című versének híres soraival zárta, és dialektikus módon érvelt amellett, hogy az iskolai zászlóünnepet a múlt eseményeinek kell tekintenünk, a Politbüro-nak pedig le kell mondania. Ezekről a napokról, a megmozdulásra készülve, naplójába a következőket írta: „rám bízta, hogy elénekeljem a hatyúdalt”, de csak azért, folytatja, „mert van bennem humor és jól vág az eszem”. Spira 1931-ben lépett be Németország Kommunista Pártjába, és a demokratikus fordulatot követően is tagja maradt a *Demokratikus Szocializmus Pártjának* (PDS). Az általa megfogalmazott bírálatok nem a kommunista ideál

elutasítását jelentették, hanem pontosan arra mutattak rá, hogy a SED vezetése elárulta azt, a demonstráción pedig nem annak ellenére, hanem éppen azért szólalt fel, mert kommunistának tartotta magát. Ez volt a demonstrációk csúcspontja.

Tömegek a határon

Egon Krenz vezetésével a SED megpróbálta stabilizálni a helyzetet, de az országban csak tovább nőtt a politikai nyomás. 1989. november 8. és 10. között ülésezett a SED Központi Bizottsága, hogy megvitassa a kialakult helyzetet. Az új kommunikációs stílust szemlélteti, ahogyan Günter Schabowski, a Politbüro tagja az esti sajtótájékoztatón a KB üléséről beszámolt és az újságírók kérdéseire válaszolt. A híressé vált 1989. november 9-i sajtótájékoztatón, amelyet az NDK televízió élőben közvetített, Günter Schabowski mintegy „véletlenül” megemlítette, hogy az SED vezetése döntést hozott arról, hogy „lehetővé teszi a végleges távozást, vagyis a Köztársaság elhagyását”. Ezt követően felolvasta az utazással kapcsolatos új intézkedéseket. Hogy ezek mikor lépnek életbe? „Most azonnal, késedelem nélkül.”

A legtöbb keletnémet állampolgár által is fogható nyugatnémet televízió erről a nyilatkozatról este nyolc órakor *Tagesschau* című műsorában vezető hírként számolt be. 8 óra 15 perckor az első berlini lakók megjelentek a határátkelőhelyeknél: a *Sonnenalleen*-nél nyolcan-tízen, az *Invalidenstraßen*-nél húszan, és mintegy ötvenen a *Bornholmer Straßén*-él. Este 9-kor már tömegek várakoztak a határon. A Nyugat-Berlinbe tartó első kivándorlók „ellenőrzésére” 9 óra 20 perckor került sor. 10 óra 30-kor azonban a hömpölygő tömeg miatt az ellenőrzés már nem volt fenntartható. „Elárasztottak bennünket”, jelentette feletteseinek a Bornholmer Straße határátkelőhely parancsnoka.

A Politbüro felelős tagjai, a miniszterek és tábornokok, akik szintén részt vettek a KB ülésén, korántsem nyugtalankodtak vagy aggódalmaskodtak annyira, mint 1961-ben, amikor a berlini fal megépült. Ehelyett inkább otthon pihenték ki a kimerítő KB-ülés fáradalmait. A helyszínen szolgálatot teljesítő katonák nem kaptak semmiféle parancsot, és úgy döntöttek, hogy nem alkalmaznak erőszakot, ahogyan október 9. után egyetlen tüntetésen sem. A kapuk megnyílásához azonban nem volt elég, hogy az emberek nekik feszültek; valakinek ki is kellett őket nyitnia. A berliniek azonban kifeszítették a kapukat, nem várták meg a hatóságok engedélyét. A következő időszakban a

„mi vagyunk a nép” szlogenje az „egy nép vagyunk” jelszavává alakult át. 1989. november 9-én egyetlen lövés sem dördült. Európa második világháború utáni rendje, amely oly szilárdnak tűnt, összeomlott. A szocializmus abban a formában, ahogyan 1917 után Európában kibontakozott, véget ért. Rossz válasznak bizonyult a „létező kapitalizmus” kihívásaira. E kihívásokra nemhogy megnyugtató válaszok nem születtek, de azok a XXI. században új formában élnek tovább.

A szovjet tényező

Az NDK és a Szovjetunió között érvényben volt a *Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződés*, amelynek célja az „örökös” segítségnyújtás volt.⁴ Eltekintve attól, hogy a két országot irányító (a Brezsnyev–Honecker nemzedékhez tartozó) kommunisták egyfajta kvázi-vallási, transzcendens viszonyt próbáltak meg kialakítani a történelemmel – aminek alapkonceptiója a „kapitalizmustól” a „szocializmusig” tartó fejlődés visszafordíthatatlansága volt –, a Varsói Szerződésnek jogi következménye is kellett hogy legyen, mivel az intézkedések jogi formalitásai mindig is részét képezték a kommunista hatalom számításainak.⁵ 1989–90 eseménydús hónapjaiban ezzel sem a Szovjetunióban, sem pedig az NDK-ban nem törődött senki. A joggal szemben tanúsított általános rugalmasság, ami a „szocialista nemzetközi jognak” szintén sajátossága volt, és már a kezdetektől meghatározta a „szocialista táboron” belüli nemzetközi jogi viszonyokat, a demokratikus átmenet időszakában ugyancsak jellemző volt a politikai kulcsszereplők hozzáállására. Ez különösen a kommunista nómenklatúra képviselőire volt igaz, mindenekelőtt a Szovjetunióban. Mondanunk sem kell, hogy a gyökeres változások időszakában az NDK rendszerellenzéke – valamint más pártok képviselői, akik kiléptek a kommunista állampárt „vezető szerepeiből”, és megpróbálták az 1990. márciusi választásokat követően az országot az újraegyesítés felé terelni – nem fogadta el a kommunisták által megalkotott törvényeket.⁶ Az NDK felbomlását nem lehetünk képesek vizsgálni anélkül, hogy létrejötteinek körülményeit és működésének sajátosságait figyelembe ne vennénk, és hogy a szovjet hegemon politika perspektívájából ne elemeznénk.

Az örököségi klauzula figyelmen kívül hagyásával a német újraegyesítés kérdése Moszkvában, az NDK vezetésének bevonása nélkül, már 1987-ben vagy 1988-ban meglehetősen konkrét formában fel-

merült, ha a főbb résztvevők későbbi önéletrajzi visszatekintéseinek hitelt adhatunk. Felmerülhet, hogy mindezt egyszerűen csak a létező szocialista országok közötti sajátos nemzetközi és nemzetközi jogi viszonyok iránti igény érvényesítésének feladásaként kell értelmezni, amely viszonyok Moszkva számára ellenőrzést biztosítottak a szovjet birodalom felett, és ez elmozdulást jelent a nemzetközi jog általános normái, az emberi jogok, a polgári szabadságjogok, a liberális demokrácia és a tőkés piacgazdaság elfogadása felé, amelyekben a főszereplők a civilizációs fejlődés zálogát látták. Ugyancsak mondhatjuk, hogy váratlan fejlemény volt, hogy kommunisták egy csoportja (a szovjet kommunisták Gorbacsov irányítása alatt) kommunisták egy másik csoportjával (a Honecker-vezette kommunistákkal) ilyen mértékben együttműködőnek bizonyult, figyelembe véve, hogy Sztálin hogyan bánt el Trockijjal vagy Buharinnal, az NDK-ban pedig Walter Ulbricht Paul Merkerrel. Itt azonban nem volt szó gyilkosságról vagy börtönről, éppen ellenkezőleg, a berlini fal lebontása volt napirenden, és ahelyett, hogy Gorbacsov főbe lövette volna Honeckert, egyszerűen csak lemondásra akarta bírni. Gorbacsov ennek adott hangot tömören abban a Berlinben tett és sokat idézett kijelentésében, miszerint „aki késlekedik, azt megbünteti az élet.”⁷ Mindazonáltal a szovjet birodalom összeomlásának ugyanazok voltak a hatalmi-politikai összetevői, mint létrehozásának: egy birodalomnak nincsenek barátai, csak érdekei.

Égészen az 1980-as évek közepéig – Gorbacsov hivatalba lépése, valamint a Szovjetunióban a peresztrojka meghirdetése választóvonalnak tekinthető – a szovjet befolyási övezet államai közötti viszonyok változatos struktúrát mutattak, amelyet a többoldalú Varsói Szerződés, valamint a *Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa* (KGST) fogott össze. Emellett az országok között bilaterális „barátsági megállapodások” is érvényben voltak, amelyeket sajátos szövetségi klauzulák egészítettek ki. A főtítkárok, a központi bizottságok ágazati titkárai, a miniszterelnökök, a külügy- és más miniszterek közötti találkozók a politikai koordináció sűrű hálózatát hozták létre. Mindazonáltal nem állítható, hogy ezekből a kapcsolatokból a testvériesség „új típusai” vagy „új formák” bontakoztak volna ki.

Az 1950-es évek óta egy olyan folyamatnak lehettünk tanúi, amelynek során – kezdetben észrevétlenül – Moszkvának mint hegemon erőnek csökkent a többi szocialista országgal szembeni intervenció ereje, a többi országban pedig nőtt az új „uralkodó osztályok”⁸ mozgásteret. Noha a Szovjetunió gazdasági, katonai és egyéb forrásai

összehasonlíthatatlanul jelentősebbek voltak, az SZKP vezetésének fokozatosan el kellett ismernie a többi ország pártvezetésének kvalitatív egyenlőségét, amelyek ugyanolyan ideológiai, politikai és gazdasági alapon vindikálták maguknak a hatalmat minden országban és a nemzetközi kapcsolatokban. Ezzel összefüggésben négy tényezőt érdemes kiemelni.

Legelőször is, Moszkva elveszítette az interpretáció feletti ideológiai hatalmát; nemcsak a Titóval és a Maóval szembeni konfrontációk, valamint a „szocialista közösség” belső fejleményei vezettek ide, hanem a kommunista világmozgalmon belüli változások is. Santiago Carillo, a Spanyol Kommunista Párt akkori főtitkára az 1976-ban Berlinben, a kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozásán tartott beszédében a kommunista mozgalmat a korai kereszténységhez és annak szenvedéseire hasonlította. Ezzel „létrejött a kapcsolatot a tudományos kommunizmus és valamiféle áldozati mítosz között. Egyfajta új egyházzá váltunk, saját mártírjaink és prófétáink is vannak. Hosszú évekig Moszkva, ahol álmaink elkezdtek valósággá formálódni, volt a mi Rómánk. A nagy októberi szocialista forradalomról úgy beszéltünk, mintha ez lenne a mi karácsonyunk. Ez volt a mi gyerekkorunk. De ma már felnőttek vagyunk.” Kimondottan hangsúlyozta, hogy „nekünk, kommunistáknak ma nincs központi vezetésünk, és nem köt minket a nemzetközi fegyelem”.⁹ Erich Honecker ezt a beszédet az NDK-ban változtatás nélkül kiadatta, mivel erre a nyugat-európai eurokommunistáknak ígéretet tett, és mivel ez illetett azon törekvésehez, hogy a SED-et (Marx és Engels szülőházájának pártját) a „második legerősebb pártta” tegye.

Másodszor, a politikai hatalom, az interpretáció feletti ideológiai hatalom, illetve a pártok kezében összpontosuló termelési eszközök szoros összefonódása következményekkel járt az egyes országokban. Nemcsak a politikai rendszerek, hanem – a tervgazdaság bevezetésének és a valódi piaci viszonyok felszámolásának perspektívájából nézve – a tervgazdaság működéséhez szükséges kiszolgáló intézmények is országonként eltérők voltak. Egész Kelet-Európában a hiánygazdaság volt a szocialista gazdaság természetes működési formája, ami miatt a KGST a szűkös javak feletti alkudozás terepévé vált. A tényleges integráció sosem tudott megvalósulni a multilaterális megállapodásokon keresztül. A hiányok, a tulajdon feletti ellenőrzés nemzeti keretei, valamint a tervgazdasággal, illetve a nem piaci alapú, vagyis szerződésben rögzített külkereskedelmi viszonyokkal kapcsolatos eltérő megközelítések ezt megakadályozták. Az 1980-as évek köze-

pén a szovjet befolyási övezet minden országa számára, a hegemon Szovjetuniót is ideértve, jövedelmezőbb volt az együttműködés a Nyugattal, mint a „testvéri országokkal”. „Van egy erő, amely nagyobb, mint bármelyik ellenséges kormány vagy osztály óhaja, akarata és elhatározása, s ez az erő: az általános világgazdasági viszonyok, amelyek rákényszerítik őket arra, hogy a velünk való kapcsolatoknak erre az útjára lépjenek.”¹⁰ Lenin ezt 1921-ben mondta a Szovjet-Oroszországgal szembeni nyugati blokádra utalva. 1985-re világossá vált, hogy ennek a fordítottja is igaz.

Harmadszor, a védelmi és külpolitikában ugyancsak nehéz volt a szovjet pozícióknak érvényt szerezni. Noha a nemzetközi osztályharc dogmája eredetileg létfontosságú tényező volt a kommunista párt vezetésének önlegitimációja szempontjából, az enyhülés időszakára már régóta elveszítette összetartó erejét. A többi szocialista ország a külpolitikában is egyre inkább saját álláspontját képviselte – és ez az 1980-as években igaz volt az NDK-ra is, különösen az NSZK-val fenntartott viszonyát tekintve.

Végül *negyedszer*, az országok még ennél is nagyobb mértékben vonakodtak támogatni a Szovjetuniónak a harmadik világgal kapcsolatos politikáját. Noha az NDK továbbra is próbálta a maga módján támogatni Kubában, Nicaraguában vagy Etiópiában az „imperializmusellenes harcot”, többek között Lengyelország és Magyarország e területen egyre inkább a szovjet politika ellenzőjévé vált, amelyet a világ különböző tájain fegyveres konfliktusok is súlyosbítottak.

A birodalom kimúlása

Akárcsak az orosz matrjoska, a szovjet birodalom is különböző formákat öltött. Legbelül, a legkisebb matrjoska baba volt Oroszország, amelyet a moszkvai vezetés mindig is hatalmi bázisának tekintett. Amikor Nyikita Hruscsov SZKP-főtitkárnak az az ötlete támadt, hogy a többi szocialista ország – például Ukrajna – mintájára az orosz kommunista pártban is külön központi bizottságot kellene létrehozni, ez volt az egyik oka, hogy 1964-ben távoznia kellett posztjáról. Ma a moszkvai politikai erők közül némelyek ezzel az érveléssel próbálják meg felmenteni Oroszországot a többi egykori szovjet köztársaságban történekekkel kapcsolatban viselt felelőssége alól, és Oroszországra a bolsevizmus legelső áldozataként tekintenek. A második matrjoska a Szovjetunió volt abban a területi-politikai formában, ahogyan össze-

omlásáig fennállt. Ezt a szakirodalom „belső birodalomnak” nevezi. A moszkvai vezetés ezen a területen közvetlen döntési jogkörrel és hozzáféréssel rendelkezett az erőforrásokhoz. A harmadik réteg volt a kelet-európai ún. „külső birodalom”, vagyis a Szovjetunióhoz láncolt és általa uralt országok, amelyek a fentebb leírt formában bizonyos fokú függetlenséget élveztek. Erőforrásaikról, az országok „új osztályainak” feje fölött átnyúlva, *részben csak a moszkvai vezetés rendelkezhetett. Moszkva számára ugyancsak gondot okozott, hogy e gazdaságilag gyakran fejlettebb országokból nem tudott az elvárt mértékben profitálni. Jóllehet egyedi esetekben lehetséges volt az árakat oly módon meghatározni, hogy az a Szovjetuniónak kedvezzen, azonban a különböző országok szovjet befolyási övezetben tartásának költségei meghaladták az ebből származó hasznot.*¹¹ A negyedik matrjoska babát a szovjet hatalom és befolyás fenntartására irányuló törekvés testesítette meg a harmadik világban, melynek lényege a gyarmatosító imperialista rendszerek összeomlását követően függetlenné váló országok erőforrásként történő felhasználása volt a nyugati blokkal szembeni konfrontációban. Ebben az esetben a költség–haszon arány *még kedvezőtlenebb volt a Szovjetunió számára, mint Kelet-Európa esetében; a Szovjetunió végül számos regionális háborúba sodródott bele. Az afganisztáni háború és vereség a szovjet világhatalmi törekvések végének kezdetét jelezték.*¹²

Míg 1917 után a szovjet külpolitikában központi jelentőségűek voltak a világförradalmi megközelítések (a világförradalmi gondolkodás, amely még az 1970-es években is rendszeresen megjelent, nem tévesztendő össze valamiféle gyakorlati forradalmi külpolitikával), addig 1945 után a Szovjetunió – a cári Oroszország hagyományait követve – egyre inkább elkezdett egyfajta globális ambíciókkal rendelkezni, klasszikus nagyhatalmi szereplővé válni. A hitleri Németország legyőzése a második világháborúban, amely elképesztő áldozatokkal járt, jelentős elismertséget és hatalomnövekedést, valamint (Szovjetunióként) történetének legerősebb politikai és katonai pozícióját eredményezte Oroszország számára, amely egészen az Elbáig tudott terjeszkedni. Gyenge gazdasági alapzata ellenére, a Szovjetunió globális versengésbe – hidegháborúba – kezdett az Egyesült Államokkal, amely a nyugati hatalmak szövetségese volt. A szovjet vezetés világhatalmi törekvéseinek eredményeképpen a Szovjetunió túlterjeszkedett gazdasági lehetőségeinek határain. A birodalom túlságosan kiterjedt lett.¹³

Amikor Gorbacsov 1985-ben hivatalba lépett, ez volt a régi, a sztálini örökséget magukon viselő vezetők mérlege (Sztálintól Hruscsovon

és Brezsnyeven át Csernyenkóig) és a reformpolitika kiindulópontja. E tekintetben azonban úgy tűnik, leginkább pragmatikus viszonyt alakított ki a létező szocializmus ideológiai kódjaival. Kivételesen jól ismerte a szovjet kommunizmus ideológiai alakjait, így 1985 és 1990 között sikerrel tudta megakadályoznia, hogy az ortodox irányzat képviselői elmozdítsák a helyéről. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a Szovjetunió problémáinak kiterjedtségét és mélységét ténylegesen átlátta volna. Az „árulás” vádja, amelyet vele szemben Oroszországon belül is kívül ma is megfogalmaznak, célt tévesztett. Gorbacsov ugyanis a sztálini felső vezetés köreiből szocializálódott. Műveltebb volt és jobb szónok, mint talán Trockij óta bármelyik szovjet pártvezető. És nemcsak a hidegháború lezárását tűzte ki célul, de a kommunista hatalomgyakorlás diktatórikus jellegét is fel kívánta számolni. Ez volt nagy történelmi újítása. Viszont szemmel láthatólag csak két formáját ismerte a hatalomnak: az erőpolitikáét és az intrikáét – a kormányzó hatalmat nem. Ennek az lett a következménye, hogy a glasznoszty és a peresztrojka a tervezett konszolidáció helyett nemcsak a kommunista uralom megszűnéséhez, de az egész birodalom széteséséhez vezetett.

A hidegháború lezárását Gorbacsov hatalmas és történetileg hosszú távú eredményének kellene tekintenünk. Az 1980-as évek elején Ernst-Otto Czempiel nyugatnémet politikatudós kidolgozta a kelet–nyugat konfliktus rétegmodelljét. A konfliktusnak négy szintjét különítette el egymástól: a legalapvetőbb szintet az eredeti konfliktus, vagyis a társadalmi, gazdasági és politikai renddel kapcsolatos fölfogások szembenállása jelenti; efölött találjuk a biztonsági dilemmát, vagyis annak bizonytalanságát, hogy a másik fél megkockáztatná-e a támadást; erre rétegződik rá a másodrendű konfliktus, vagyis a hatalmi versengés a harmadik világban; végül a konfliktusok negyedik járulékos szintjét a fegyverkezési dinamika jelenti. Czempeil arra az első ránézésre meglepő következtetésre jutott, hogy a feszültség szintje – kétségek nélkül az ideológiai várakozásokkal szemben – fordított arányban áll a szintek sorrendjével: a feszültség a fegyverkezési verseny szintjén a legnagyobb, ami a harmadik világbeli versengés szintjén még mindig meglehetősen magas, és a biztonsági dilemma szintjén ugyancsak kézzelfogható, az eredeti rendszerszinten azonban a legkisebb.¹⁴

Feltűnő, hogy Gorbacsov fellépése pontosan e feszültségszintekhez igazodott: az Egyesült Államokkal és a NATO-tagállamokkal a lefegyverzéssel kapcsolatban folytatott egyeztetéseken jelentős engedményeket tett, ezáltal pedig a Szovjetuniót offenzív külpolitikai

pozícióba manőverezte, így elősegítette a tárgyalások megkezdését. A fegyverkezés által jelentett teher csökkentése volt az első lépés a birodalmi túlterjeszkedés megfékezésére. Második lépésként, a Szovjetunió kilépett a harmadikvilág-beli konfliktusokból. Az Egyesült Államokkal és a konfliktusban részt vevő más országokkal a Szovjetunió egyezsége jutott, és ezáltal sikerült feloldani az afrikai, közép-amerikai, kambodzsai, végül pedig az afganisztáni konfliktusokat. Mindkét lépés határozottan elősegítette a biztonsági dilemma csökkentését. Mindeközben Gorbacsov bejelentette, hogy nemcsak a Szovjetunió harmadikvilág-beli, hanem a „külső birodalomhoz” tartozó kelet-európai szövetségeseinek is biztosítja „a fejlődési út szabad megválasztását”, másképpen fogalmazva: a kelet-európai országok pártvezetéseinek saját népüktől kell legitimációt szerezniük, mivel a szovjet csapatok ezután már nem biztosítják hatalmon maradásukat. Ma már lehetetlen megállapítani, hogy Gorbacsov azon meggyőződése, miszerint a „szocializmus” melletti történelmi elköteleződés megmásíthatatlan, mekkora mértékben táplálkozott a kialakult helyzet egyértelműen téves értékeléséből, és mekkora mértékben a valóság szőnyeg alá söpréséből. Keleten a birodalom darabokra hullott. Az 1990-ben aláírt Párizsi Chartával az eredeti konfliktus ugyancsak lezárult: az emberi jogokat, a liberális demokráciát és a tőkés piacgazdaságot – a nemzetközi joggal összhangban – az Európát összetartó közös értékeként határozták meg.

Illúziók és kemény tények

Rendszermegközelítésben a szovjet birodalom felbomlása a létező szocializmus fiaskójának második dimenziója volt. A világ globalizálódása és az emberi jogok, valamint az alapvető demokratikus értékek általánossá válása a kommunista projektum sorsát a nemzetközi kapcsolatok területén is megpecsételte. Bezárkózni egy sajátosan „új világba” nem volt többé lehetséges. Azt, hogy ez az érintett országok lakói számára végső soron mit jelent, egyelőre nehéz felbecsülni. Kelet-Közép- és Délkelet-Európa jelenleg is zajló perifériára sodródása az Európai Unión belül annak a ténynek a kifejeződése, hogy a fejlettségi szintbeli különbség nem a kommunista rendszerre vezethető vissza, hanem mélyebb gyökerei vannak. Ehelyett a létező szocializmust olyan kudarcba fulladt kísérletként kell felfognunk, amelynek eredeti célja a történeti lemaradás felszámolása lett volna.

A Gorbacsov-féle stratégiának az 1980-as években két olyan tényezője volt, amelyek hosszú távú következményekkel jártak. Az első világháború után a „proletár internacionalizmus” szlogenje volt az a zászló, amely alatt a bolsevikok ellenőrzésük alá vonták az orosz földet. Ebből adódóan, a Habsburg vagy az Oszmán Birodalommal szemben, az Orosz Birodalom nem a nacionalizmusok felélédeése következtében esett szét. A második világháború után az internacionalizmus volt az az ideológiai alap, amelyre a külső birodalom létrehozását és a harmadik világban folytatott terjeszkedést építeni lehetett. Ugyanakkor az „internationalizmus” egyértelmű feladása az általános emberi értékekért cserébe a szovjet befolyási övezet országaiban a matrjoska baba nemcsak külső, hanem a belső rétegeinek bázisát is felszámolta. Litvánia és Grúzia függetlenségi törekvései már 1989-ben előrevetítették a Szovjetunió szétesését; az 1990-es években a csecsen háború egyértelművé tette, hogy ez a folyamat nem fog megállni Oroszország határainál. Kétségtől lehetőség lett volna egy tágabb szövetség demokratikus újjraalapozására Oroszország körül. Egyértelmű volt azonban, hogy ehhez nemcsak a történelmi és alkotmányos feltételek, de a nemzeti elit politikai szándéka is hiányzik.

A második tényező az erőszakmentesség volt. A hidegháború és a fegyverkezési verseny lezárása, valamint a biztonsági dilemma feloldása mint legfőbb cél kizárta az erőszakos fellépést a függetlenségi törekvésekkel szemben. A hadsereg bevetése, például az NDK határainak erőszakos lezárása vagy a litván parlament megengedése, Gorbacsov szerint, nemcsak a peresztrojkanak vetett volna véget, hanem az enyhülés során 1985 óta elért eredményeket is semmissé tette volna. A Nyugat cserébe önkorlátozást ígért. Az 1989. évi Máltai Csúcson id. George Bush amerikai elnök ígéretet tett arra, hogy a Nyugat nem fogja kihasználni a Szovjetunió meggyengült helyzetét. 1990 februárjában James Baker akkori amerikai külügyminiszter arról biztosította Gorbacsovot, hogy amennyiben a Szovjetunió lehetővé teszi az újjáegyesült Németország belépését a NATO-ba, a NATO egyetlen métert sem fog kelet felé továbbterjeszkedni.¹⁵ Vagyis Moszkva joggal állítja, hogy keleti terjeszkedésével a NATO megszegte ezt az egyezséget.

Gorbacsov politikája tehát két premisszán alapult: az egyik, hogy a birodalom visszanyesését egy bizonyos ponton meg lehet állítani, a másik pedig, hogy a Szovjetuniót, összehúzódnak követően, ugyanúgy nagyhatalomként fogják kezelni, mint korábban. Mindkettő

illúziónak bizonyult. A moszkvai vezetés ennek 1989-ben nem volt még tudatában, és örömmel hajtották végre az „új gondolkodás” külpolitikáját, amely a stratégiai visszavonulás politikájává alakult át. A Nyugat sem ezt megelőzően, sem pedig ezt követően nem (volt) hajlandó Oroszországot egyenrangú nagyhatalomként elismerni.

Az európai demokratikus átmenet német vetülete

Németország ma ismét politikai befolyással bíró, elsőrangú tényező Európában és a világban. E megváltozott geopolitikai pozíció záloga Németország gazdasági ereje. Ez az exportcikkék magas technológiai színvonalában ölt testet, olyan területeken, mint a gépjárműgyártás, a gépészet és a vegyipar, s emellett a hagyományosan magas export-többletnek is köszönhető, ami 2017-ben 244,5 milliárd euró volt. Ebből az USA-val folytatott kereskedelem többlete egymagában 50 milliárd eurót tett ki.

Amikor leomlott a fal, és megtörtént Németország újraegyesítése, mindkét Németországban sokan egy jobb és mindenekelőtt békés jövőben reménykedtek. Ezzel szemben ma német csapatok állomásoznak a Hindukus-hegységben, a török határnál és Afrikában, a NATO és az EU ellenőrzése alatt álló délkelet-európai területeken „rendfenntartó” feladatokat látnak el, és német csatahajók cirkálnak az óceánokon. Németország ismét Európa legfőbb hatalma, az Európai Unió vezető ereje és – az EU-nak köszönhetően – újra globális érdekekkel bíró világ gazdasági nagyhatalommá vált. A tartósan békés Németországgal kapcsolatos remények szertefoszlottak. Amikor Németország korábbi elnöke, az egymást követő külügyminiszterek és a jelenlegi védelmi miniszter Németország „fokozottabb felelősségvállalásáról” beszél, akkor ezzel Németország lakóit kívánják felkészíteni a háborúra. A 2014 óta zajló Oroszország-ellenes kampány e tekintetben fontos szerepet játszik.

Amikor nyugati politikusok és újságírók ma leszögezik, hogy a Nyugat csak „saját értékeit” kívánja exportálni, míg Vlagyimir Putyin orosz elnök a XIX. századihoz hasonló terjeszkedésbe kezd, akkor egyszerű propagandáról van szó. Természetesen az Európai Unió és a NATO is geopolitikai érdekeket jelenít meg. Míg az előbbi az Egyesült Államok, addig az utóbbi Németország irányítása alatt áll. Kelet felé mindkettő egészen Oroszország határáig terjeszkedett. (Ha így nézzük, akkor ennek a fejezetnek akár „A másik birodalom

ismét terjeszkedik” címet is adhattuk volna.) Ez egyszerre jelent együttműködést és versengést. Amerikai perspektívából nézve és a Szovjetunió összeomlásának fényében, Ukrajna függetlensége az új kelet-európai geopolitikai rend kulcskérdése. Zbigniew Brzezinski, aki évtizedekig az Egyesült Államok egyik globálisstratégia-alkotója volt, a Szovjetunió összeomlását követően nem sokkal hangsúlyozta, hogy Ukrajna függetlensége „geopolitikai szempontból kulcskérdés, ettől függ ugyanis, hogy sikerül-e Oroszországot meggyengült helyzetében megtartani”. Kiemelte, hogy ez központi eleme kell hogy legyen az Egyesült Államok és a Nyugat átfogó eurázsiai stratégiájának.¹⁶

Ukrajna geopolitikai szempontból nem titkoltan az EU-hoz kötődik. Az Ukrajna és az EU közötti társulási megállapodás „politikai” részét, amely arra is kitér, hogy legkésőbb 2013 novemberéig mi minden forgott kockán az Ukrajnán belüli és az Ukrajna körüli konfrontációkban, 2014. március 21-én írták alá Brüsszelben, míg annak „gazdasági” részét 2014. június 27-én. Hasonló megállapodás született Grúziával és a Moldovai Köztársasággal is. Ezeket az országokat ma már szerződéses kötik az EU-hoz, a későbbi tagságra azonban nem kaptak garanciát. Így ezek az országok az EU birodalmi központjának keleti periferiájához tartoznak, ahol Oroszországgal néznek farkasszemmet. Az első világháborút követően Európa keleti régiója – Németország keleti határa és a Szovjetunió vagy Oroszország nyugati határa, valamint a Balti- és a Fekete-tenger között – a nyugat számára egyfajta „cordon sanitaire”-ként működött a Szovjetunióval szemben, a második világháború után pedig a Szovjetunió tekintett ugyanígy erre a területre a Nyugattal szemben; ezek az országok ma ismét a Nyugat Oroszországgal szembeni előretolt helyőrségeiként funkcionálnak. A NATO kiterjedt hadműveletei a Baltikumban, Lengyelországban és a Fekete-tengeren ennek egyértelmű jelei, és a békét veszélyeztetik.

Angela Merkel német kancellár mindig is „barátságosnak” tekintette az amerikai–német viszonyt, ezzel párhuzamosan azonban a német külpolitika mozgásterének bővítésére törekedett, különösen az Egyesült Államokkal szemben. Programszerűen hangsúlyozta, hogy Németországnak megerősödve kell kikerülnie a 2008-as pénzügyi és euróválságból. Ma domináns és hegemon pozíciót foglal el az EU-n belül. Oroszországgal szemben Németország mindig kijátszotta az emberi jogi kártyát, de ez idáig stratégiai együttműködő partnere volt Oroszországnak. 2014-ban az amerikai politika támogatásával – aminek masszív katonai alapját a NATO biztosítja – Ukrajnát sikerült átemelni az orosz befolyási övezetből az EU-éba, vagyis Németorszá-

géba. Erre válaszul Oroszország megszerezte a Krím-félszigetet, ami Nyugaton tiltakozást váltott ki, de végső soron a Nyugat úgy ítélte meg, hogy Oroszország készséggel fenntartaná kapcsolatait a Nyugattal, vagyis Németországgal. A kancellár által ezt követően Oroszországgal szemben kilátásba helyezett szankciók azt a célt szolgálták, hogy Oroszország fogadja el Ukrajna átlépését az EU hatalmi szférájába.

Az új európai rend kialakulása jelentős horderejű történeti fejlemény. Olyan dolgot sikerült véghez vinni, amit Németországnak két világháborúban sem sikerült. 1914. augusztus 11-én, nem sokkal az első világháború kirobbanását megelőzően, von Bethmann-Hollweg birodalmi kancellár a következőket írta Németország kelet-európai háborús céljaival kapcsolatban: „Nemcsak Lengyelország, de Ukrajna »Insurgierungját« is nagyon fontosnak tartjuk; először az Oroszország elleni harc szempontjából, másodsor pedig azért, mert amennyiben a háború számunkra kedvező eredménnyel zárul, akkor kívánatos lenne Oroszország és Németország, illetve Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia között ütközőállamokat létrehozni, és ezzel csökkenteni a nyomást, amelyet az orosz kolosszus Nyugat-Európára gyakorol, és Oroszországot a lehető legnagyobb mértékben vissza lehetne szorítani keletre [...]”.¹⁷ Németországnak egyedül ezt két világháborúban sem sikerült megvalósítania; most azonban az Egyesült Államok és a NATO támogatásával sikerülni fog. Ebből a perspektívából nézve, Ursula von der Leyen védelmi miniszternek az ukrajnai válság során elhangzott szavai sajátos szimbolikára tesznek szert: „Mindig szövetségben a partnereinkkel. Németország egyedül nem fog lépni.”¹⁸ Vagyis elegendő, ha a NATO ott van a háttérben. Az átrendezés véglegesítéséhez Ukrajnának nem kell NATO-tagnak lennie.

Cristian Hacke politológus és „hidegháborús veterán” nem sokkal Donald Trump választási győzelmét követően kijelentette, hogy ha Németország konfliktusba akar keveredni Oroszországgal, akkor saját „eszkalációs dominanciára” lesz szüksége; ugyanis, mondta, egyelőre nem tudható, hogy Trump vezetésével az Egyesült Államok támogatni fogja-e Németország eddigi külpolitikáját. De mit jelent az „eszkalációs dominancia”? A háttérben hidegháborús gondolkodási mintázatot kell keresnünk: van egy konfliktus, amelyben az egyik fél növeli a nyomást, majd a másik is, az első ekkor tovább élezi a helyzetet stb. Ez nem feltétlenül katonai jellegű konfliktus, mivel 2014 óta a két fél között ugyanez figyelhető meg a gazdasági és kereskedelmi szankciókkal kapcsolatban, illetve az Egyesült Államok és az Euró-

pai Unió, Kína és mások ugyanezt művelik a „büntetővámokkal”. De természetesen katonailag is elgondolható: a NATO az orosz határ közelében 5 000 katonát állomásoztat, erre válaszul Oroszország újabb három hadosztályt vezényel nyugati határához. A Nyugat állítólag védelmi célokat szolgáló „rakétaelhárító rendszereket” telepít keleti határaihoz, amelyek ugyanakkor az offenzív nukleáris hadviselés koncepciójának részét képezik. Reakcióként Oroszország nukleáris töltettel felszerelhető rakétákat állít föl Kalinyingrád közelében, amelyek képesek percek alatt elérni Varsót és Berlint.

Henry Kissinger, aki Richard Nixon elnök alatt nemzetbiztonsági tanácsadóként és külügyminiszterként dolgozott, és aki az 1970-es években Vietnámmal megkötötte a békeegyezményt, valamint aláírta a nukleáris fegyverek stratégiai korlátozásáról szóló első megállapodásokat, hangsúlyozta, hogy annak, aki tudja, hogyan kell viszályt szítani, azt is tudnia kell, hogy hogyan lépjen ki a kialakult helyzetből, és hogyan tudja rendezni a viszályt. Ez az, amit az amerikai szenátus és a brüsszeli székhelyű NATO Oroszországgal farkasszemet néző stratégiái nem tudnak.

A viszály szításában az tud előnyre szert tenni, aki anélkül képes a helyzetet súlyosbítani, hogy ellenfele erre hatékonyan tudna reagálni. A nyugatnak megvolt ez az előnye a líbiai háborúban; Oroszország és Kína tétlenül nézte az eseményeket, és legfeljebb csak politikai és diplomáciai úton tudott tiltakozni a nemzetközi jog, valamint az ENSZ Biztonsági Tanácsa által elfogadott határozat megsértése ellen. A Kadafi-rezsimet támogató orosz katonai intervenció konfrontációhoz vezetett volna az Egyesült Államokkal és a NATO-val, és – az eszkalációt logikusan végiggondolva – atomháborúval fenyegetett volna. Ezzel szemben a szíriai háborúban Oroszországnak megvolt az eszkalációs dominanciája: ha a nyugat akadályozta volna az orosz csapatok és a szíriai kormányerők mozgósítását, akkor nyílt katonai konfliktus alakult volna ki, aminek atomháború lett volna a következménye.

De valójában mit is akar Hacke? Vajon Németország esetében milyen eszkalációs dominanciára gondol Oroszországgal mint atomhatalommal szemben? Erre nem tért ki. Végül Berthold Hohler, a Frankfurter Allgemeine Zeitung egyik szerkesztője az újság 2016. november 27-i számában árulta el a titkot: „„Ha Trump ragaszkodik az elképzeléséhez, akkor »Európa védelme« (értsd: az EU-é) olyan mértékben marad »az európaiakra«, amire 1945 óta nem volt példa.” Most tekintsünk el attól, hogy Kohler szerint a náci Németországnak

a Szovjetunióval szemben viselt háborúja „Európa megvédelmezésének” hagyományába illeszledik, amelynek feladatát 1945 után az Egyesült Államok magára vállalta. Arra a végkövetkeztetésre jut, hogy ezzel nemcsak a védelmi kiadások növelése, valamint a „kötelező sorkatonai szolgálat visszaállításának” kérdése kerül ismét napirendre, hanem egy „a német elme számára felfoghatatlan” fejlemény is: a Moszkvával szembeni önálló nukleáris elrettentő képesség megteremtése. Ehhez a francia és a brit arzenál túl gyenge, vagyis csak egy német atombombáról lehet szó. Az, hogy 2016-ban ez ügyben nem egyszerűen félreértésről, hanem a németországi politikai erők egy részének valódi álláspontjáról volt szó, legkésőbb akkor vált egyértelművé, amikor Christian Hacke a *Die Welt* 2018. július 29-i számában megismételte kijelentését.

Az úgynevezett *Kettő plusz Négy Szerződés* 3. cikkében¹⁹ az NSZK és az NDK megerősíti, hogy „lemond a nukleáris, biológiai és vegyi fegyverek gyártásáról, birtoklásáról és ellenőrzéséről. Kijelentik, hogy az újraegyesített Németország is betartja ezeket a vállalásokat.” A Francia Köztársaság, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Írország Egyesült Királysága, valamint az Amerikai Egyesült Államok” pedig a 7. cikkben kinyilvánította, hogy „lemondanak Berlinnel és Németországgal kapcsolatos jogaikról és felelősségükről”, ennek pedig az a következménye, hogy „ennek megfelelően az egyesített Németország kül- és belpolitikájában teljes szuverenitást élvez”. Az „ennek megfelelően” itt azt jelenti, hogy „e körülmények között”.²⁰ Ennek hatására a német ügyek, amelyek részét képezték a hidegháborúnak és az 1945 utáni nemzetközi konfrontációknak, lényegüket tekintve végleg rendeződtek. Ugyanakkor Németország szuverenitásának azonban az az előfeltétele, hogy lemondjon az atomfegyverekről. A szuverenitás tehát ebben az értelemben továbbra is feltételhez kötött.

Úgy tűnik azonban, hogy eközben a német politikai kaszt bizonyos részei ismét kellően erősnek érzik magukat ahhoz, hogy a „Kettő plusz Négy Szerződést” semmibe vehető papírfecsninek tekintsék. Úgy tűnik, a német arrogancia, amely eddig két pusztító világháborúhoz vezetett, ismét erőre kapott! Ugyanakkor azok, akik Németországra potenciális atomhatalomként gondolnak, ismét rosszul mérik fel a helyzetet, ugyanis ha Németország atomhatalommá válásának megakadályozása a feladat, akkor a második világháború győztes szövetséges erői, mind a négyen, ismét egy csónakban eveznek.

- ¹ Nikolai Bukharin and Evgenii Preobrazhensky: *The ABC of Communism*. Baltimore, Penguin Books, 1969, §29 és §34. Kiemelések az eredetiben.
- ² Rosa Luxemburg: Zur russischen Revolution, in: Rosa Luxemburg: *Gesammelte Werke*, vol. 4, Berlin: Dietz Verlag 1974, 362. Magyarul: Az orosz forradalom, in: Magyar György (szerk.): *Rosa Luxemburg és az orosz forradalom*. Politikatudományi füzetek 2. Budapest, ELTE ÁJK Tudományos Szocializmus Tanszék, 1982, 30–35.
- ³ Wojciech Jaruzelski, *Hinter den Türen der Macht. Der Anfang vom Ende einer Herrschaft*, Leipzig, Militzke Verlag, 1996, 75.
- ⁴ Az NDK és a Szovjetunió közötti Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződés megkötésére Honecker 1975. október 7-én, az NDK nemzeti ünnepén egy nagy állami delegáció élén Moszkvába látogatott. A Szerződés 1. cikke kimondja, hogy mindkét fél rendíthetetlenül fog törekedni nem egyszerűen a „felbonthatatlan, hanem az „örök” barátsági és „kölcönös segítségnyújtási” viszony fejlesztésére és megszilárdítására (az idézet a *Neues Deutschland* 1975. október 8-i berlini kiadásából származik).
- ⁵ A „kommunista” terminust itt kizárólag a társadalommal kapcsolatos felfogásra és, ebből adódóan, az uralmi rendszerre vonatkoztatva, vagyis tipológikaként használok. Itt Peter Rubennek a szocializmus és a kommunizmus közötti megkülönböztetését használom, aki ezt az európai eszmétörténetből kiindulva dolgozta ki. Azok tekinthetők *kommunistáknak*, akik oly módon szeretnék a szociális kérdést megoldani, illetve a gazdagok és szegények közötti többé-kevésbé szélsőséges szakadékot áthidalni, hogy közben minden termelő tulajdont társadalmi, közösségi tulajdonba vonnak. Ezzel szemben a *szocialisták* a szociális kérdést oldanák meg, hogy a tőkét a közösség ellenőrzése alá helyezik; törvényekkel és állami szerepvállalással kívánják biztosítani, hogy a tőke szolgálja a munkát, ne pedig fordítva. Lásd Peter Ruben: *Die kommunistische Antwort auf die Sozialfrage. Berliner Debatte Intial* 1/1998, 5.
- ⁶ Ez például abban is tetten érhető volt, hogy a Maizière-kormány magas rangú képviselői tudatosan lenézték az NDK diplomatáit, amikor ez utóbbiakkal külföldön találkoztak. (Ezzel kapcsolatban lásd: Birgit Malchow (szerk.): *Der Letzte macht das Licht aus. Wie DDR-Diplomaten das Jahr 1990 im Ausland erlebten*, Berlin, 1999). Ez az NDK polgárai – akik nem érezték magukat közel az NSZK-hoz – és a vezető funkcionáriusok közötti távolság kifejeződése volt. E konstelláció végzetes politikai következménye az volt, hogy az újraegyesítés során a de Maizière kormány nagymértékben és tudatosan elutasította, hogy az NDK intézményeitől kérjen szakmai tanácsot. Ez a legfőbb oka a német újraegyesítésről szóló szerződésben tapasztalható egyenlőtlenségeknek, amelyek mind a volt NDK polgárai számára voltak kedvezőtlenek, és amelyekre a későbbi évtizedek számos kedvezőtlen fejleménye visszavezethető. A nyugatnémet csúcsbürokrácia a szerződés szövegét és azok apró részleteit zavartalanul dolgozhatta ki, az NSZK főtárgyalója pedig Wolfgang Schäuble belügyminiszter volt, aki a megállapodást, mondhatni, saját magával kötötte meg. De végső soron a jogi szakpolitika figyelmen kívül hagyása és az az önkényesség, amelyről 1990-ben nemcsak a szovjet oldal, hanem az NSZK és a demokratikus átmenet idején az NDK kormánya is tanúbizonyságot tett az NDK jogrendszerével kapcsolatban, csak a visszája volt „a politikai megközelítés elsőbbségének”, amit a kormányzó kommunisták nemcsak hirdettek, de gyakoroltak is.

- ⁷ Elhangzott Kelet-Berlinben, 1989. október 7-én. Idézi a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 2004. október 3-i száma.
- ⁸ A terminust Milovan Gyilas az használja *The New Class: An Analysis of the Communist System*. New York, Praeger, 1957 című könyvében. Magyarul: *Az új osztály*. Zürich, Európa, 1958.
- ⁹ A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása, Berlin, 1976. Dokumente und Reden, Berlin: Dietz Verlag 1976, S. 120.
- ¹⁰ *V. I. Lenin Összes Művei*, 44. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1975, 299.
- ¹¹ Lásd Jochen Franzke, *Imperium unter dem roten Banner. Überlegungen zum Ende der Sowjetunion*. *Welt Trends* 6, Berlin, 1995. március, 69.
- ¹² Franzke, i. m., 70.
- ¹³ Itt azt az analitikus koncepciót követem, amelyet Paul M. Kennedy: *A nagy hatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992 (*The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York, Vintage Books, 1987) című könyvében kidolgozott.
- ¹⁴ Ernst-Otto Czempiel: *Nachrüstung und Systemwandel. Ein Beitrag zur Diskussion um den Doppelbeschluss der NATO*, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung. Das Parlament* 5 (1981. február 6.), 29.
- ¹⁵ Michael R. Beschloss and Strobe Talbott, *At the Highest Levels: The Inside Story of the End of the Cold War*. Boston, Little, Brown & Co. 1994; az idézet a német kiadásból származik: *Auf höchster Ebene. Das Ende des Kalten Krieges und die Geheimdiplomatie der Supermächte 1989–1991*, Düsseldorf, ECON Verlag, 1993, 245.
- ¹⁶ Zbigniew Brzezinski: *The Grand Chessboard: American Primacy and its Geostrategic Imperatives*. New York, Basic Books, 1997; az idézet a német kiadásból származik: Zbigniew Brzezinski: *Die einzige Weltmacht. Amerikas Strategie der Vorherrschaft*. Frankfurt a.M., S. Fischer Verlag, 1997, 74, 216. Magyarul: *A nagy sakktabla*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1999.
- ¹⁷ Theobald von Bethmann Hollweg birodalmi kancellár közlése Heinrich von Tschirschkyhez, Németország bécsi nagykövetéhez, 1914. augusztus 11., in: Wolfgang Schumann és Ludwig Nestler, Willibald Gutschevel és Wolfgang Rugéval együttműködésben (szerk.): *Weltherrschaft im Visier. Dokumente zu den Europa- und Weltherrschaftsplänen des deutschen Imperialismus von der Jahrhundertwende bis Mai 1945*, Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1975, 79. Az „Insurgierung” zavargás és fegyveres felkelések szítását és elősegítését jelenti.
- ¹⁸ Von der Leyen miniszter interjúja a *Die Zeit*-ben: *Tabus beiseite legen und offen diskutieren*, *bmv.g.de.*, 2014. augusztus 21. (letöltve 2014. szeptember 11.).
- ¹⁹ Az NSZK és az NDK egyesülési szerződése (Berlin, 1991. augusztus 31.).
- ² https://www.cvce.eu/content/publication/1997/10/13/2c391661-db4e-42e5-84f7-bd86108c0b9c/publishable_en.pdf

(Fordította: Fáber Ágoston)

Erhard Crome: 1989 and Its Consequences for Russia and Germany. In: *The Radical Left in Europe: Rediscovering Hope – transform! yearbook 2019*. (Edited by Walter Baier, Eric Canepa and Haris Golemis) Merlin Press, London, 2019. 273–291.

Preventív ellenforradalom és szélsőjobboldali előretörés Brazíliában

Majd végül a polgári társadalom söpredéke alkotja a *rend szent falanxát*, s a hős Csapulinski mint a „társadalom megmentője” bevonul a Tuileriákba.

(K. Marx: Louis Bonaparte brumaire tizen-nyolcadikája)

I. Katonai diktatúra és neoliberalizmus: a barbárság két kifinomult formája

Brazília 1964-ben – egy olyan időszak után, amelynek során a kapitalizmus intenzív terjeszkedése jelentős mértékben fölgyorsította az iparosítás folyamatát – súlyos traumán ment keresztül. Minthogy az uralkodó osztály képtelen volt politikai eszközökkel, a polgári demokrácia keretein belül szavatolni saját érdekeit, *manu militari* szerzett érvényt nekik. Katonai hatalomátvételre került sor, ami egy elhúzódó diktatúra kezdetét jelentette, amely 1985-ig tartott. Ennek eredményeként az uralkodó osztályok – tartva a munkásság és a népi osztályok küzdelmének folytatódásától, amely az 1950–60-as években jelentős fejlődésen ment át – biztosítani tudták érdekeik érvényesülését.

Kezdetét vette tehát egy diktatórikus időszak, amelyet a brazil szociológus, Florestan Fernandes *preventív, burzsoá ellenforradalomnak* nevez (Fernandes 1974). A katonai diktatúra kezdetől fogva misztifikáló és manipuláló jelleget öltött. Példa erre, hogy önmagát „forradalminak” titulálta, annak érdekében, hogy megszerezze a népi osztályok széles rétegeinek támogatását, amelyek ezután harcba indultak a *brazil forradalomért* (Prado Jr. 1966).

E diktatórikus és militarizált hatalom kétarcú volt: egyrészt meghonosított egy, a brazil gazdaság nemzetköziesítésén alapuló gazda-

ságpolitikát, és a privatizáción, valamint új szociális és munkástörvényeken keresztül ösztönözte és fokozta a munkások kizsákmányolását. Másrészt, politikai téren *katonai diktatúrát* vezetett be, amelynek fő célja a népi szerveződések (a munkások, parasztok, mezőgazdasági napszámosok, diákok stb. mozgalmainak) fölszámolása volt, amelyek jelentős fejlődésen mentek át az ezt megelőző években. Több mint húsz évvel később, a diktatúraellenes küzdelem megerősödésének hatására, a katonák politikai átmenet kiépítésébe fogtak: átadták a hatalmat a civileknek, ám fenntartották a *katonai felügyeletet* (*tutela militar*), amivel a nagyburzsoázia érdekeit kívánták biztosítani.

Ezután 1989-ben, a katonai diktatúra vége óta először, közvetlen elnökválasztásokat tartottak. Az 1990-es évek elején – Fernando Collor de Mello győzelmével – a neoliberális kormányzás egy *képzetlen, félbonapartista civil* (*semibonaparte civil desqualificado*) kormányzat alatt kezdődött meg Brazíliában. Fő következményei (mint általában azokban az országokban, ahol e kártékony elvet és gyakorlatot bevezették): a pénzügyi tőke hegemoniája, a tőke megtérülés és a profit növekedése, az állami vállalatok privatizációjának jelentős előrehaladása, valamint a munkajogok teljes deregulációjának felgyorsítása. Mindez jelentős vagyonszűküléshez vezetett, különösen Fernando Henrique Cardoso (1994–2002) elnöksége idején (miután Collor de Mello 1992-ben egy *impeachment*-eljárásba belebukott).

Az 1990-es években Brazília egy olyan folyamaton ment keresztül, amelyet „neoliberális elsivatagosításnak” (*desertificação neoliberal*) nevezhetünk. Az állami termelőszeztort nagymértékben privatizálták; a munkaügyi törvényeket fokozatosan deregulálták, a pénzügyi szeztort monopolizálták, s a gazdaságpolitika irányításában a Cardoso-kormány jelentősen kiterjesztette hegemoniáját.* Nemcsak az *antikapitalista* ellenzékét szorították háttérbe, de a *reformizmus* is – amely leginkább João Goulart kormánya idején (1961–64) érvényesült, s amely védte az agrár-, városi és bírósági reformokat – apránként eltűnt a brazil politika színpadáról. Ennek eredményeként, Cardoso két kormánya alatt, Brazíliában kezdetét vette a neoliberalizmus konszolidációja.

* Cikkemben jelentős mértékben támaszkodom az *O Privilégio da Servidão* című kötetben kifejtett gondolatokra, illetve a 2018 januárjában a *Historical Materialism Review*-ban „The Long Brazilian Crisis” címmel közölt vitára.

II. A PT* kormányon, és a megbékítési politika (egymással kibékíthetetlen társadalmi törekvések közepette)

2002-ben minden jel arra mutatott, hogy Brazília irányt változtat. Amikor 2002-ben a PT győzött a választásokon, és első számú szakszervezeti vezetőjét, Luiz Inácio Lula da Silvát (Lula) elnöknek választották, a PT már nem a régi volt. A *transzformizmus* (*transformismo*) – amelynek elméletét Antonio Gramsci fejtette ki részletesen a *Börtönfüzetekben* (Gramsci 1999–2002) – mélyen átjárta már a pártot, amelynek legfontosabb jellemzője sajátos társadalmi – munkás és népi – eredete volt.

A PT fokról fokra – baloldali kritikusi kivételével, szinte mindenki számára észrevehetően – felhagyott *osztálypárt*-felfogásával, amely óvta a munkásosztály autonómiáját és politikai függetlenségét, annak érdekében, hogy „mindenki” pártjává válhasson, és „képes legyen hatalomra kerülni”, anélkül, hogy ezzel bármiféle ellenállást váltana ki a *rend* részéről. Szabályozottan, igazodva a választási menetrendhez, eltávolodtak a munkásosztály harcaitól, s lépésről lépésre kiüresítették a pártot. Vezető csoportjaik, amelyek a politikai irányvonalat meghatározták, felhagytak mindenféle antikapitalista vagy szocialista törekvéssel. Ezek immár a kisebbségben lévő marxista csoportokra korlátozódtak, amelyek a PT hátszögében tevékenykedtek, s így nem volt lehetőségük meghatározni a párt tevékenységét. Így történt, hogy a Nyugat egyik legfontosabb munkáspártja, amely korábban oly sok reményt keltett a brazil munkásokban, „rendpárttá” alakult át (Marx 1974).

E mélyreható változás volt az alapvető háttere a PT által folytatott politikának Lula (2003–2011) és Dilma Rousseff kormányai (2011–2016) alatt. Ilyenformán, ha tevékenységüket mélyebben megvizsgáljuk, azt inkább a *kontinuitás*, mintsem a neoliberalizmus-sal való *szakítás* jellemezte, legalábbis a legmeghatározóbb, releváns szempontok szerint.

Ám akkor mégis mivel magyarázható a Lula-kormányok hatalmas sikere?

E siker, amely leginkább a második Lula-kormány (2007–2011) idejére tehető, a gyors gazdasági növekedésnek volt köszönhető,

* *Partido dos Trabalhadores* – Munkáspárt.

aminek eredményeként nagymértékben bővült a belső piac. Lula gazdaságpolitikája támogatta a *nyersanyagok* (vas, etanol, szója stb.) termelését és exportját, s ösztönzőleg hatott az iparra azáltal, hogy adókedvezményekben részesítette az autó- és háztartásigép-gyártókat, valamint az építőipart, illetve ügyelt az „elsődleges költségvetési többlet” megőrzésére, ami főként a pénztőkének kedvezett. Lula nem ok nélkül hangsúlyozta, hogy „a bankok még sohasem gazdagodtak annyira, mint az én kormányom idején”. Ebben igaza volt.

Közben azért jelen volt a neoliberalizmustól való az óvatos elhatárolódás is. A neoliberális makrogazdasági elemeket olyan szociálpolitikai intézkedések egészítették ki, amelyek a brazil lakosság legszegényebb rétegeire, a nyomorban élőkre fókuszáltak, s nekik kedveztek. E gondoskodó politika leginkább az ún. *Bolsa Família* program keretei között mutatkozott meg, amely a kormány legsikeresebb kezdeményezése volt. A program nagymértékben csökkentette (bár sohasem szüntette meg) a súlyos mélyszegénységet, legfőképpen az ország elmaradottabb vidékein. *Sajnálatosan azonban, a brazil nyomor strukturális összetevőivel a legcsekélyebb mértékben sem szállt szembe* (lásd Antunes 2018).

A korábbi Cardoso-kormányral való összehasonlításként, meg kell említenünk, hogy Lula idején politikai döntés született a munkabérek – elsősorban a minimálbér – felemelésére. A háttérben az állt, hogy az állam – azon túl, hogy szavatolta és kiszorgálta a nagyburzsoázia egyes frakcióinak érdekeit – gazdaságösztönző és szociálpolitika-bővítő szerepre is törekedett, s ennek keretében valamivel bő egy évtized alatt több mint 20 millió munkahelyet hoztak létre. Ezért jellemeztem a Lula-kormányt *szociálliberálisként*, rámutatva arra a nüansznyi különbségre, amely a neoliberalizmustól megkülönböztette.

Így Lula és kormánya – mint valami nagy jótevő –, rendkívül sikeresnek számított, minthogy olyan politikát folytatott, amely több társadalmi osztály érdekeire is tekintettel volt (*uma política policlassista*). E politika vezérelve az *osztályok közötti közvetítés* (*conciliação de classes*) volt, azaz miközben a kormány megőrizte és kiszorgálta a domináns nagyburzsoázia különböző frakcióinak érdekeit, egyszersmind kedvezni kívánt a brazil munkásosztály legszegényebb rétegeinek is, különösen az ország északkeleti részén.

Lula ezáltal hiteles vezetővé vált a polgári osztályok szemében; egyfajta (marxi értelemben vett) „Bonaparte” volt, aki szigorúan betartotta az uralkodó osztályokkal kötött alkukat, s megtett minden tőle telhetőt azért, hogy tovább gyarapítsa már amúgy is jelentős

felhalmozásait, szavatolva ezzel a maga számára az egész burzsoázia támogatását. (A munkásosztályét már az 1970-es évek közepe óta magáénak tudhatta.) Midőn elnöki mandátuma véget ért, Lulát a brazil lakosság túlnyomó többsége „imádta”, a konzervatív központosztályoknak és a burzsoá rétegeknek pedig meg kellett hajolniuk „politikai géniusza” előtt.

Lula 2010-ben, kormányzati munkáját befejezve, Dilma Rousseffet választotta utódjául – a lakosság túlnyomó többségének elsöprő támogatásával. Ez a döntése a brazil történelem legjelentősebb munkásvezetőjének – az 1970-es, 80-as években elkövetett melléfogásain kívül – minden bizonnyal az egyik legnagyobb politikai tévedése volt. Mint Frankenstein látványos tragédiájában, az alkotó csalódott saját alkotásában ... Rousseff, ahelyett, hogy Lula javaslatainak végrehajtója lett volna, saját úton kívánt járni, amit Lula csak utólag ismert fel.

Kétségtelen, hogy Dilma Rousseff két mandátuma alatt (2011–2016) kitartott a Lula által fogatosított gazdaságpolitika mellett. (Bár eleinte megpróbálta csökkenteni a banki kamatokat, az ellenállás azonban akkora volt, hogy hamar meghátrálásra kényszerült.) Amíg a nemzetközi gazdasági helyzet a PT-kormányoknak kedvezett, úgy tűnt, hogy Brazília – amely számos pozitív referenciát kapott a Világbanktól, az IMF-től és több más, hasonló szervezettől – fontos pozíciót vívhat ki magának a globális gazdaságban.

Miután azonban a tőke strukturális válsága újabb visszaesést okozott a világgazdaságban, a PT-kormány elindult maga *via crusis*-án. Mint tudjuk, ez az új, kritikus időszak az Észak kapitalista országaiban kezdődött (2008), és csak később (2014) jutott el Brazíliába. (Lásd Mészáros 1996; Chesnais 1996 és Kurz 1992.)

A 2013. júniusi tiltakozáshullám volt az első jele annak, hogy a helyzet gyors változáson megy át – egy olyan időpontban, amely a globális fejlemények szempontjából is különlegesnek számított, s amikor jó pár más országban is zavargásokra került sor. Ez felszínre hozta a brazil valóság olyan sajátos, egyedi problémáit, mint a korrupcióval és a *Konföderációs Kupa* megrendezésével összefüggő közkiadásokkal szembeni, hatalmassá duzzadt elégedetlenség. A még a Lula-éra idején megszerzett, s a PT-kormány által ünnepeelt „nagy tett” (vagyis a kupa megrendezése) ellen az elszegényedő lakosság fellázadt, mivel a FIFA által előírt kiadások óriásiak voltak, éppen akkor, amikor főleg az oktatás és az egészségügy súlyos forráshiánnyal küzdött. Ezzel egyidőben kezdtek el terjedni a hírek a PT-kormány korrupciójáról,

amely 2005-ben már átélte egy nagy megrázkódtatást a Petrobras³ körül zajló ún. „Mensalão-válság”⁴ kapcsán, amely Lulát első kormányzása végén majdnem lemondásra kényszerítette.

Ebben a helyzetben törték ki a zavargások 2013. júniusban, São Paulóban, Brazília legnagyobb városában. Hatalmas tömeg foglalta el a köztereket, spontán tüntetésekre és népszavazásokra került sor, amelyek heves lázadást fejeztek ki a képviseleti formákkal: a parlamenttel, a szövetségi és tagállami kormányokkal, illetve a bírói hatalommal szemben.

A tiltakozások fokozatosan fölkeltek a „hagyományos” középosztály, a széles polgári rétegek gyűlöletét is, amelyek a PT-t és annak korrupcióját okolták minden fölhalmozódott bajért Brazíliában. A televíziók, rádiók, újságok stb., azaz a nagy tömegmédiák támogatásának döntő szerepe volt abban, hogy megerősödött a kormánnyal szembeni, több társadalmi osztályra kiterjedő felkelés. Ez apránként új s újabb ideológiai elemekkel egészült ki, beleértve jobboldali politikai jelszavakat is a PT és a „vörös” baloldal ellen, illetve a katonai diktatúrához való visszatérés mellett. Utóbbi a gazdasági válság elmélyülése miatt elégedetlen, konzervatív középosztály és a nagyburzsoázia egy részének jellegzetes javaslata volt, amely immár nyíltan szembehelyezkedett a Dilma Rousseff vezette kormánnyal.

Mindez jelentős politikai következményekkel járt, amit a jobboldal s különösen a szélsőjobboldal növekvő politikai aktivizálódása és ideológiai tudatosulása kísért. *A legmeglepőbb, hogy intézményellenes és antiparlamentáris, sőt, a rendszer egésze ellen irányuló jelszavakat tettek magukévá, ami fellépésüknek ultrakonzervatív tartalmat kölcsönzött.*

A 2014-es választások során ez a kritikus politikai keret kibővült, midőn az uralkodó osztályok számos csoportja és frakciója, amelyek addig a PT-kormányokat támogatták, változtattak álláspontjukon, s szigorúbb fiskális fegyelmet, valamint nyíltabb fellépést követeltek a „terrorizmus” ellen, mint amiket Dilma elfogadott.

Dilma Rousseffet a nyílt konfrontáció és a jobboldal előretörése eme kontextusában választották újra elnöknek egy második mandá-

* *Petróleo Brasileiro S.A.* – félig állami tulajdonú, multinacionális kőolajipari vállalat.

** A *Mensalão* utalás az intézményesített korrupcióra: szinte havonta (*mensal*) sikkasztottak a Petrobras forrásaiból, hogy abból fizessék ki a PT-vel szövetséges pártokat a kormány további támogatásáért. A korrupciós pénz másik része közvetlenül a PT-hez vándorolt.

tumra. Annak ellenére, hogy első intézkedései, amelyeket a burzsoá erők erőszakoltak rá, ezen erők érdekeit szolgálták, a kormányzattal szembeni ellenzéki mozgalom tovább erősödött.

Noha Rousseff jelentős költségvetési kiigazítást hajtott végre, korlátozta a munkavállalói jogokat – köztük a munkanélküli ellátást –, fölemelte a banki kamatokat, „új”, recessziós programjának végrehajtásával a pénztőke egyik képviselőjét bízta meg, s újabb privatizációs programot hirdetett stb., az elégedetlenség tovább nőtt. A népszerűtlen intézkedések meghozatala nyomán a kormány szeme láttára enyészett el a munkásosztály, a szakszervezetek és a társadalmi mozgalmak támogatása, amely addig támaszt nyújtott a PT-kormányok számára.

A kegyelemdőfést a *Lava Jato művelet** adta meg. Egy olyan bírósági vizsgálatról volt szó, amely szinte kizárólag a PT korrupciós bűneinek földerítésére irányult, s tovább növelte a kormány és Rousseff népszerűtlenségét. Ekkorra nyilvánvalóvá vált, hogy a polgári osztályok, amelyek nem voltak képesek olyan új, neoliberális program bemutatására, amely választási győzelemhez juttathatta volna őket, inkább államcsínyhez folyamodtak. Rousseff megbuktatása *impeachment* által – hónapokig tartó politikai, parlamenti, jogi és médiaküzdelem után – csupán idő kérdése volt.

Miután a demoralizálódott PT-kormány kiterjedt korrupciós botrányokba keveredett, s nőtt a munkanélküliség, az uralkodó osztályok elérkezettnek látták az időt az államcsínyre. Hogy cselekményüknek a „törvényesség” látszatát keltsék, a puccs *politikai helyszínéül* a parlamentet választották, amely nem sokkal korábban még szilárdan támogatta a PT-kormányt.

Elkezdett kialakulni Latin-Amerikában az államcsíny olyan új módozata, amelyet – hogy csak latin-amerikai példánál maradjunk – előzetesen Hondurasban és Paraguayban próbáltak ki. A politika rafinált jogiasításával, ami egyszersmind az igazságszolgáltatás átpolitizálását jelentette, a brazil parlament 2016 augusztusában kimondta Rousseff *impeachment* általi leváltását, s helyébe az alelnököt, a puccsista Michel Temert állította, akit egyébként korábban szintén Lula javasolt posztjára. Ezzel lezárult a PT-kormányok hosszú korszaka.

Eljött immár az ideje annak, hogy a tőke nyíltan *csendőrkormányra* tegyen szert, függetlenül attól, hogy az uralkodó osztályok számára

* Operação Lava Jato: „Autómosó Művelet”.

korábban mennyire voltak hasznosak a PT-kormányok. Ezzel végleg magunk mögött hagytuk a „megbékélés dicsőséges időszakát”, hogy átlépjünk az *ellenforradalom gyászos korszakába*. A brazil politikai kontextus ilyenformán létrehozta az Agamben-féle formulát (2004),* ahol a *kivételes állapot* válik az állam permanens jellemzőjévé. A 2016-os puccs Brazíliában szélsőséges változata volt annak, amit a „kivételes törvények államának” nevezhetünk.

A parlamenti puccs, amely Dilma Rousseff megbuktatásához vezetett, nem tárt föl Rousseff kompromittálására alkalmas jogi bizonyítékokat; megbuktatása egyértelműen politikai természetű volt. Különös ellentmondás, hogy Rousseff nem vesztette el politikai jogait, ami pedig elmozdításának törvényes következménye lett volna. A jogi következetesség teljes hiánya ilyenformán nyilvánvalóvá vált. Másképp fogalmazva, ugyanaz a parlament, amely Rousseffet megbuktatta, egyszersem elismerte, hogy nem követett el semmiféle olyan bűnt, amely akadályozhatja jövőbeni megválaszthatóságának. A tragédiához *bohózat* járult – egy olyan országban, amely azóta titkolja súlyos bajait és szociális igazságtalanságait, hogy közben véget nem érő *komédiát* adjon elő.

Nem lehet itt nem megemlíteni, amit Marx a XIX. század közepi francia parlamentről írt. Látván a hatalom megaláztatását, amin ez az intézmény keresztülment, Marx szertefoszlani látta ama tiszteletnek a maradványait is, amit a francia parlament, a francia néppel együtt, még élvezett. (Marx 1974) De mit szóljunk akkor a jelenlegi brazil parlamentről s annak politikai pragmatizmusáról, amelyet az emberek a köztársaság fennállása óta még sosem láttak ennyire gyászosnak?

2018-ban a hadsereg egykori századosának (*ex-capitão do Exército*) megválasztásában tragikus módon futottak össze azok a folyamatok, amelyek a 2016-os puccsal kezdődtek el. Brazília ismét megtette a magáét, hogy minden kútba essen és gyászos legyen.

III. Temer rövid (és jelentéktelen) „interregnuma”

Temert egyértelműen abból a célból tették meg elnöknek, hogy a lehető leghamarabb véghezvigye az ország romba döntését. Az

* Lásd Giorgio Agamben (1942–) kifejtését a „kivételes állapot”-ról: *State of Exception*. Chicago, The University of Chicago Press.

osztályok összebékítésének PT-féle időszakával szemben, a *preventív ellenforradalom* korszaka vette kezdetét. Egy olyan történelmi pillanatban került sor erre, amikor semmiféle forradalmi veszély nem áll fent; a cél kizárólag az uralom formáinak kiterjesztése volt. Ennek olyan *ultra-neoliberális* ideológiát és gyakorlatot kellett követnie, amely kötelezően előírta:

1. a megmaradt állami vállalatok privatizációját;
2. a pénztőke hegemoniája által meghatározott érdekek kiszolgálását;
3. a munkajogi törvények teljes leépítését.

Ezek az intézkedések [...] összhangban álltak a világméretű *preventív ellenforradalom* forгатókönyvével, amely az 1968-as politikai harcok nyomán, az 1970-es években vette kezdetét a *tőke strukturális válságával*, s amely a 2008-as válság után csupán intenzívebbé vált. Jelenleg az ellenforradalom megállíthatatlanul folytatja pusztító tevékenységét [...], mivel, ahogyan Mészáros István mondta, *a tőke metabolizmusa* [anyagcsere-rendszere] *csakis az általános hanyatlás tendenciája* közepette képes megvalósulni (Mészáros 1996).

Temer első intézkedései egyértelműen ezt a rombolást szolgálták: megpróbálta felszámolni (sikertelenül) a rabszolgamunkát tiltó rendelkezéseket, ami [...] általános ellenállást váltott ki. Ugyanakkor fölgyorsította a munkavállalói jogok leépítését azért, hogy új *munkajogi (ellen)reformot* fogadtatott el (aminek ugyancsak globális háttere volt). A munkajoggal kapcsolatos törvénykezésben meghonosította a *tárgyalás* elvét, s ezzel lerombolta a munkavállalók védelmét szolgáló, hosszú küzdelmek árán kiharcolt törvények jó részét.

Temer keresztülvitte a munkakörülmények *széleskörű rugalmasítását* (*flexibilização*), bevezette a korlátlan „kiszervezést”, s ezzel általánossá tette a folyamatos munkavégzést. E destruktív intézkedéseknek az volt a céljuk, hogy – engedve a brazil vállalati érdekeket képviselő szövetségek (így főként a *Confederação Nacional da Indústria* / CNI, a *Federação Brasileira de Bancos* / FEBRAN és más hasonló szervezetek) nyomásának – felszámolják a munkatörvények megerősítését célzó, 1943-as szabályozást, s ezáltal megteremtsek Brazíliában, amit „a munka totális kiszervezése társadalmának” neveztem (Antunes 2018).

Ez jellemezte tehát Temer rövid, ám annál katasztrofálisabb *interregnumát* – a mértéktelen korrupció közepette, ami közvetlenül érintette kormányának tagjait és saját személyét is, akit az ügyészség „a bűnbanda vezérének” nevezett. A Temer-kormány egyetlen intézke-

désével sem törekedett a rendkívül magas banki kamatok és profitok mérséklésére, s szóba sem került a nagytőke bárminő megadóztatása. *Preventív ellenforradalom, csúcsra járatott neoliberalizmus és financiaális hegemonia, e destruktív hármasság (trípode) vezérli a globális kapitalizmust, amit Temer is követett. Elnökségének lejártával, 2018 októberében, választásokat tartottak. A szélsőjobboldal, protofasiszta és neofasziszta megnyilvánulásain keresztül, kilépett a pince homályából.*

IV. A 2018-as választások, a szélsőjobboldal újjászerveződése és Bolsonaro győzelme

A választások a katonai diktatúra óta nem voltak annyira feszültek Braziliában, mint 2018-ban. Felfedezhető némi hasonlóság a 2018-as és az 1989-es választások között, amikor Collor – mint a *félbonapartizmus* különös variánsa – az uralkodó osztályok szemében az egyedüli alternatívának tűnt ahhoz, hogy legyőzzék Lulát, aki először indult elnökválasztáson.

Majdnem húsz évvel később Bolsonaro „outsiderként” jelent meg, ám végül – a centrum és a jobboldal többi polgári jelöltjének bukása után – ő lett az egyetlen jelölt, aki fel tudta venni a kesztyűt „a PT és a vörösök győzelmének” fenyegetésével szemben. A „Százados”, ahogy követői szokták szólítani, Trump külvárosi kiadásban (*uma espécie de Trump dos grotões*) ... Úgy tesz, mintha ő lenne a legradikálisabb rendszerkritikus, de ezzel csak valódi, teljesen faragatlan és kegyetlen énjét palástolja... Hozzátehetjük: jelöltsége beleillett a nemzetközi trendbe, s a történelmi pillanat is ideális volt számára: az Egyesült Államokban Trump, az Egyesült Királyságban a Brexit, Németországban a neonácizmus, Magyarországon Orbán, Olaszországban Matteo Salvini, a befolyásos fasiszta miniszter... Íme az aberrációk hosszú listája, amit a jobboldal világszerte előállított.

A példák Latin-Amerikában is számosak: Argentínában Mauricio Macri eklatáns példája a neoliberális rombolásnak. Chilében Sebastián Piñera, Kolumbiában Iván Duque az USA és agresszív politikájának helyi képviselői. A Trump győzelme nyomán megerősödött szélsőjobboldal jó néhány országban vált a „legkedvezőbb opcióvá” ahhoz, hogy létrejöjjön az említett *destruktív hármasság*.

Beléptünk tehát az *ellenforradalom* ama új korszakába, amely elutasít bármiféle megbékélést. Metaforaként talán fel lehet hozni, hogy a mai kor digitális, információs és financiaális kapitalizmusa a

kapitalizmus protoformájához hasonló jellegzetességeket mutat. Mint tudjuk, az *eredeti tőkefelhalmozás* eredményei a gyarmati világ intenzív *kizsákmányolásán* és a *kifosztásán* alapultak. Vannak bizonyos hasonlóságok a *kizsákmányolás* és *kifosztás* szintjei között, amelyekkel az egyes kormányok próbálkoznak. Magyarországon a munkásosztály jelenleg a *rabszolgatörvény* ellen küzd. Úgy tűnik tehát, hogy a XVI–XVIII. század és a XXI. század kapitalizmusa némiképpen hasonlít egymásra.

E szélsőségesen ellentmondásos viszonyok között, a *tőke strukturális válságának* mind pusztítóbb szakaszában (Mészáros 2016), *látszólag* váratlan dolog történt Brazíliában is: a jobbközép szétesett, s erőre kapott a szélsőjobboldal. E politikai vákuum tette lehetővé a szélsőjobboldal számára, hogy teli torokból üvöltson, fokozza a kommunistákkal szembeni gyűlöletet, elmélyítse a rettegést szegényektől és feketéktől, s propagálja a nők iránti gyűlöletet és erőszakot, valamint az LMBT-csoportok és az őslakos közösségek megsemmisítését. A horogkereszt jelentései a régiek mellett mindenhol új elemekkel egészültek ki. Pinochet Chilében már megmutatta, hogyan lehet összekötni Latin-Amerikában a *katonai diktatúrát* a *neoliberalizmussal*.

A brazil szélsőjobboldal, észelve a kedvező körülményeket, hozzalátott egy „alternatív”, „rendszeren kívüli” jelölt felépítéséhez, aki mindennek és mindenkinek az ellentétje. A közösségi médiában kitartóan hirdették korrupció-, ideológia- és politikaellenes terveiket, fő politikai programjukat pedig – amely alkalmas volt arra, hogy még egy válságos időszakban is jelentősen növelje népszerűségüket – így foglalták össze: „felszámolni a korrupciót”, amely a PT-t és a baloldalt segíti. A szélsőjobboldal e tevékenységével teljesen átalakította a választási és politikai folyamatokat Brazíliában. Hiányzott még a véletlen egy furcsa közjátéka, de erről majd később teszünk említést. Tegyük ez előtt még egy rövid kitérőt!

Tudjuk, hogy a korrupció a kapitalizmus egyik kóros tünete, amely a világ számos országában létezik, így Brazíliában is. A gyarmatosítás óta visszatérő elem az ország történelmében, de igazán a köztársasági korszakban teljesedett ki, az alkotmánnyal és a kapitalista társadalom konszolidációjával. A korrupció tehát inkább szabály, semmint kivétel: a hazai és a külföldi uralkodó osztályok és az államapparátus felső szintjei kártékony összefonódásának következménye. Akkor tűnt fel és teljesedett ki igazán, amikor a jobboldali pártok voltak hatalmon.

A korrupció Brazíliában is a burzsoázia *modus operandijának* szerves része, amelynek gyökerei az eredeti felhalmozás idejére nyúlnak

vissza, s amely az évszázadok során képtelennek bizonyult arra, hogy, a közjavak pénzügyi forrásainak kisajátítása nélkül fennmaradjon.

A burzsoá osztályok és pártjaik (amelyek maguk is korruptak) gyakran kritizálják és küzdenek is ellene, de csupán azért, hogy „elleplezzék” a kapitalizmus lényegi jellemzőit, amely Brazília esetében hatalmas méretű magánvagyonokat és a munka mérhetetlen kizsákmányolását jelenti. A kérdés új megvilágításba került, midőn a PT – amelynek megalakulása összekapcsolódott a korrupció heves bírálatával – részesévé vált e káros gyakorlatnak, s ez „igazolta” a nép gyűlöletét a PT vezetői (mindenekelőtt Lula) iránt. Ezáltal a burzsoázia, illetve a centrum- és jobboldali pártok megtalálták azt a még hiányzó mozzanatot, aminek segítségével megadhatták a kegyelemdőfést a PT kormányainak.

A PT választási veresége tehát sokkal inkább tulajdonítható a vele szemben megnyilvánuló gyűlöletnek – amely a gazdasági válsághelyzetben tovább erősödött –, mint azoknak a tulajdonságoknak és érdekeknek, amelyek egyébként nem részei Bolsonaro személyiségének.

Valójában ő volt az egyetlen, aki kevéssel a választások előtt képesnek tűnt arra, hogy legyőzze a PT-t és Lulát. A 2018-as választásokon a burzsoázia első számú alternatívája a jobbközép *Brazil Szociáldemokrácia Párt* (*Partido da Socialdemocracia Brasileira*; PSDB) jelöltje volt – mint 1994 óta mindig, amikor a PSDB megnyerte a választásokat, és Cardoso lett az elnök. Most azonban a PSDB jelöltje hajótörést szenvedett: a közvélemény-kutatások nem jelezték népszerűségének növekedését. Mivel a népszerűségi listát vezető Lulával még számolni kellett – annak ellenére, hogy börtönben ült –, a tőkés frakciók, előre látva vereségüket, módosították tervüket, és szinte a választások előestéjén az egyetlen jelölt irányába mozdultak el, aki képes lehetett arra, hogy legyőzze Lulát (vagy bármely más személyt, akit Lula jelöl).

A burzsoázia számára ez volt az egyetlen út, hogy a Temer által elkezdett programot folytassa, és tovább növelje a szociális rombolást, amely immár Bolsonaro vezetésével valósulhatott meg. [...] De az uralkodó osztályok támasztottak azért egy lényeges feltételt: mivel tisztában voltak vele, hogy egy felkészületlen és kiegyensúlyozatlan jelölről van szó, ezért rá kellett erőltetni egy ultra-neoliberális közgazdász-gárdát, amely biztosítja a burzsoá frakciók által követelt gazdasági terv végrehajtását. Paulo Guedes-hez, a chicagói iskola megbízható képviselőjéhez fordultak, aki olyan ultraortodox, féktelenül privatizáló gazdasági programot ajánlott, amelyet a nagyiparosok

és a bankszektor vezetői követeltek, s így garantálni lehetett, hogy Bolsonaro nem fog államosításokba, amit korábban még erőteljesen pártolt.

Így vált tehát a brazil burzsoáziának elfogadhatóvá az ultrakonzervatív és protofasiszta „értékeket” hangoztató Bolsonaro; annak a burzsoáziának, amelynek egyébként soha nem volt semmiféle demokratikus elköteleződése.

Az új jelölt számolhatott a hadsereg széleskörű támogatásával is, amely a politikai „stabilitás” fontos garanciája az uralkodó osztályok számára. Szükség volt ezért valakire az elnöki csapatban, akit közvetlenül támogat a hadsereg felső vezetése. Az összeköttetést Hamilton Mourão – a hadsereg által respektált, szintén ultrakonzervatív katona – személyében találták meg, aki Bolsonaro alelnökjelöltje lett.

Kész volt tehát a politikai terv: egy diktatórikus hajlamú jelölt, katonai múlttal, aki számíthatott az alsó osztályok növekvő támogatására is, azokra, akik nemrég még a PT mögött álltak. Azokra az emberekre, akik a munkanélküliség, jogaik elvesztése és a szociális kilátástalanság következtében mélysegesen kiábrándultak a baloldaltól. Ezt tovább tetézte az is, hogy immár úgy tekintettek a Munkáspártra – amely annyi reményt keltett 1980-as megalapítása óta –, mint amely nyakig sáros a hatalmas méreteket öltő korrupciós botrányokban. A burzsoázia végül megtalálta a módját a győzelemnek, ezúttal népi támogatással kiegészülve.

Hogy jobban megértsük a brazil burzsoáziát, érdemes egy kiemelkedő elemzőt, Lukács Györgyöt idéznünk, aki Antonio Gramsci mellett a XX. század egyik legnagyobb marxista filozófusa volt. A porosz útról megfogalmazott gondolatai igen termékenyek. Ezek célja az volt, hogy általuk jobban érthetővé váljon a német burzsoázia valódi szerepe és haladása a kapitalizmus németországi kialakulása felé. A porosz eredetű agrárszektor, az ipari átalakulás folyamatában mindvégig támaszkodhatott a hatalom autokratikus és diktatórikus formáira (elég, ha a Bismarck-érára vagy a náci elfajulásra utalunk).

A porosz út lukácsi jellemzésének (hasonlóképpen Gramsci *passzív forradalom* fogalmához) nagy elemző értéke van, ha az olyan megkésve kialakult kapitalizmusok burzsoáziáira gondolunk, mint az olasz, az orosz vagy a japán stb. (Lukács 1976, II/1 és 2, illetve Gramsci 1974).

A brazil burzsoázia esetében rabszolgatartó-gyarmati hagyományról és függő helyzetről beszélhetünk, ahol a „porosz” vonás a burzsoázia kettős karakteréből ered: *agresszív* és *autoriter* a népi osztályok iránt, ugyanakkor *szolgai* s *alárendelt-függőségi* viszonyban

áll a centrum burzsoáziájával szemben. Ezzel magyarázhatjuk a brazil burzsoázia antidemokratikus hajlamát, amely mindig kész arra, hogy támogasson bármilyen diktatórikus rendszert.

Ez az oka annak, hogy a félperifériás, függő helyzetben lévő brazil kapitalizmus mindig is a munka szélsőséges kizsákmányolásán alapult; ezzel biztosította, hogy *a hazai burzsoázia a megtermelt értéktöbblet egy részét magának sajátítsa ki, a másik rész pedig a centrum burzsoáziájának jusson*. Ily módon, míg az ipari burzsoázia autonóm módon fejlődött azokban országokban, amelyek a porosz utat követték, a latin-amerikai szubkontinensen születésétől fogva alárendelt és függő helyzetben volt az anyaországoktól. A burzsoázia mindig is a munka kizsákmányolásának fokozása árán gyarapodott – ami kezdetben a rabszolgaság, majd később a bér munka formájában jelent meg –, élve azokkal az egyre hatékonyabb mechanizmusokkal, amelyek segítettek mind a relatív, mind az abszolút értéktöbblet megtermelésében.

Brazíliában tehát a „porosz” típusú kapitalizmus egyedi és függő fajtája fejlődött ki, amelynek burzsoáziája agráreredetű ugyan, a XIX–XX. század fordulóján azonban iparivá alakult át, s a monopolista és imperialista centrumok (az USA és az EU) alárendeltjévé vált. Ez egy *kifelé* (a világgazdaságba) *integrált*, ám *befelé* (szociálisan) *dezintegrált* kapitalizmus, amelyben a burzsoázia – az autoriter vagy diktatórikus politikai struktúra segítségével – mindig biztosítani tudta dominanciáját. Köztársasági története folyamán Brazília csak ritkán és rövid időszakokra élt meg olyan pillanatokot, amelyeket „ténylegesen demokratikusnak” lehet nevezni.

A brazil uralkodó osztályoknak tehát nem okozott nehézséget Bolsonaro támogatása. A jelölt korábban ugyan katolikus volt, de néhány évvel ezelőtt áttért az újpünkösdisták hitre, annak érdekében, hogy megszerezze a *neoprotestánsok* (*evangélicos*) és az általuk képviselt „prosperitás-teológia”^{*} támogatását, akiket többségükben a „genderideológiától” való rettegés és a „hagyományos családi értékek” intranszigns védelmezése jellemez.

Bolsonaro nyilvános megszólalásaiban – közel 30 éves parlamenti képviselősege során – mindvégig agresszív retorikát használt a „kisebbségekkel” (feketék, nők, LMBT-k) szemben, s állhatatosan

^{*} Lásd erről Jesús García-Ruiz és Patrick Michel tanulmányát: Újpünkösdiszizmus Latin-Amerikában, *Eszmélet*, 99. sz. (2013. ősz), 126–147 (A szerk.)

védelmezte a katonai diktatúrát, a kínvallatást, valamint a brazil szélsőjobboldali ideológia más elemeit.

Már csupán egy véletlen intermezzo hiányzott ahhoz, hogy az exkapitányból valamennyi jobboldali és a centрупárt közös jelöltje legyen. Néhány héttel a választások előtt Bolsonaro ellen merényletet követtek el, aki kis híján belehalt sérülésbe.

A neoprotestánsok (*evangélicos*) nagyarányú támogatásával (akik több ezer rádió- és tévécsatornával és persze hatalmas hívői bázissal rendelkeznek országszerte), valamint a Trump megválasztása óta jól ismert nemzetközi maffiák segítségével, amelyek hatalmas kapacitásokkal rendelkeznek *fake news* előállítására, Bolsonaro rendkívüli népszerűsége tett szert a szociális médiában. Mindez jelentősen felerősítette a „messiás” jelölt, „a haza megmentőjének” hangját. Bolsonarót tovább erősítették azzal, hogy áldozatként mutatták be, és az egyetlen olyan jelöltnek tüntették fel, aki képes megakadályozni a PT győzelmét.

A vele szembeni merénylet „igazolta” távolmaradását a választási kampány során gyakorlatilag az összes nyílt politikai vitáról, ami lehetővé tette, hogy a hallgatása is ütőkártyává váljon győzelméhez. Minél kevesebbet beszélt, annál kisebb volt az esélye, hogy fény derül tudatlanságára minden, az ország számára létfontosságú kérdésben. S ha ez sem lett volna elég, Bolsonaro ugyancsak a merényletnek köszönhetően vált a médiában legtöbbet szereplő jelöltté, aki naponta tudósított egészségi állapotáról, folyamatosan hangsúlyozva életerejét és ellenállóképességét. Összejöttek tehát körülmények, amelyek lehetővé tették Brazíliában a szélsőjobboldal és a profasiszta jelöltjének választási győzelmét.

V. Epilógus: milyen jövő elé néz a Bolsonaro-kormány? És a baloldal?

Miként nemrég a „The Long Brazilian Crisis” c. fórumon, a *Historical Materialism Review* oldalán kifejtettem – itt volt először alkalmam elemezni a brazil válságot –, Bolsonaro hasonlóságokat mutat Orbánnal és Dutertével (Fülöp-szigetek), de Trump is befolyással van rá. Megválasztására erősen hatott a szélsőjobboldal és a *trumpizmus* győzelme az USA-ban. Bolsonaro legfőbb jellemvonásai ugyanakkor a féktelenség, a kiegyensúlyozatlanság és az önuralom hiánya. Mindenesetre tény, hogy a „Mítoszt”, ahogy a követői hívják, tisztán profofasiszta vonások jellemzik.

Kormánya alighanem a legfurcsább kormányzat a brazil köztársaság egész történetében. Természetesen egyértelmű többségben vannak benne azok a miniszterek, akik a hadsereg befolyása alatt állnak, s akik közül többen is korábban tartalékosok voltak. Minden jel arra mutat, hogy itt a tábornokok „követelésről” van szó, támogatásukért cserébe. Senki sem ismeri olyan jól Bolsonaro önuralomhiányát – akit annak idején elbocsátottak a hadseregből, mert zendülést próbált szítani egy kaszárnnyában –, mint éppen a hadsereg.

Bolsonaro bevette kormányába igazságügy-miniszternek Sérgio Morót is, a korábbi bírót, aki – minthogy ő volt felelős a *Lava Jato* műveletért, aminek részeként Lulát elítélték (és ami bebizonyította, hogy Moro bírói gyakorlatában nem létezik pártatlanság) – nagy tekintélynek örvendett; továbbá – mint említettem – Paulo Guedes-t nevezte ki gazdasági csúcsmíniszternek, hogy egy olyan üggyel foglalkozzon, amiről Bolsonarónak fogalma sincs.

Civil minisztereit a *Szociálliberális Párt* (*Partido Social Liberal*, PSL) tagjai közül választotta ki. Ez egy mindenféle politikai tapasztalat nélküli csoportosulás, amelynek több vezető személyét már most súlyos korrupciós vádakkal illetik, különös tekintettel a választási kampány időszakára. A PSL-ben az ideológiai kapcsot az ultrankonzervativizmus jelenti, amit az újpünkösdistá vallásosság egészít ki. Mint előrelátható volt, a belső viszályok és ellentétek máris elkezdtek kiéleződni, aminek következménye egymást követő politikai válságok a kormányon belül. Ezen fölül, a bulvársajtó Bolsonaro beiktatása óta számos esetet tárt fel az elnök családján belüli korrupcióról is.

A kormány többi része, hogy finoman fogalmazunk, „középkorias” jellegű. Több miniszter újabb és korábbi nyilatkozatából kitűnik az LGBT-mozgalommal szembeni ellenszenvük éppúgy, mint az őslakos közösségekre vonatkozó ismereteik hiánya, s ha ez nem lenne elég, Bolsonaro kormánya nyíltan ellenez mindenféle környezetvédelmi intézkedést. A hatalom részesei az agrárlobbi főszereplői is, akik sok más összetevő mellett a kormány ultraregresszív ideológiájának kaotikus mozaikját alkotják.

Bolsonaro és miniszterei számtalan alkalommal nyilatkoztak ironikusan az ökológiai mozgalmakról, nevetségessé téve a környezet megóvásaért érdekében folytatott küzdelmeiket. A brumadinhói katasztrófa azonban Minas Gerais államban, ahol átszakadt a VALE bányaipari vállalat egyik gátja, arra kényszerítette a kormányt, hogy legalább szóban sürgős „irányváltást” eszközöljön, s védelmébe ve-

gye „a környezetvédelmi tervek fontosságát”, amelyeket a választási kampányban és kormányzása első napjaiban semmibe vett. A katasztrófában a vállalat alkalmazottai, valamint a helyi és környékbeli lakosok közül több mint 300-an veszítették életüket, azon túl, hogy helyrehozhatatlan környezeti károk keletkeztek. Mint korábban, 2015-ben, a marianái gát esetében, amely megingatta a Rousseff-féle PT-kormányt, e tragédia lerántotta a leplet a kormány környezetvédelem-ellenes politikájáról, amely ezért még azelőtt kénytelen volt felhagyni vele, hogy igazából belefoghatott volna.

Összegezve, a Bolsonaro-kormány első két hónapja minden tekintetben katasztrófálisnak bizonyult. Az elnök davos-i szereplése is emblematikus volt. Eredetileg 40 percesre tervezett beszéde helyett a „fenomén” mindössze néhány percet beszélt, s üres banalitásokon és evidenciákon kívül az égvilágon semmi érdemit nem mondott. Jelenléte ironia tárgyát képezte a többi jelenlévő között. Ezek bár súlyos felelősséget viselnek a globális egyensúlyhiányáért és pusztulásért, „kulturált” és „civilizált” viselkedésük arroganciájával hivalkodnak, s Bolsonaro riasztó primitívsége ezért megdöbbenetette őket.

A Bolsonaro-kormány jövőjével kapcsolatban ma – 2019. március elején – az *előreláthatatlanság* az egyetlen biztos pont. Nincs kétség a kormányzat regresszív, ultrajobboldali és ultrakonzervatív természete iránt. Hogy terveit milyen mértékben valósítja majd meg, ez munkás- és társadalmi mozgalmak, a feministák, a fiatalok, a feketék, az őslakos közösségek, a környezetvédők, a munkásszakszervezetek és a nyíltan kapitalizmus-ellenes, baloldali pártok ellenállásának erejétől függ. Ezek azok az erők, amelyek képességeik alapján hatásosan tudják akadályozni a hatalmon lévők tevékenységét. Nem korai kijelenteni, hogy van lehetőség arra, hogy a (rossz irányú) kormányzás rövid kifutású lesz. A katonák növekvő számú jelenléte a kormányban, a hadsereg részéről felkészülés ezzel a reális kockázattal szemben. Nem szabad elfelejteni, hogy nem egészen húsz év alatt Brazília két *impeachmentet* is átél, Collor, illetve Rousseff esetében.

Egy utolsó megjegyzés: a baloldalt kegyetlenül legyőzték, nemcsak a 2018. októberi választásokon, de legfőbb kísérletével kapcsolatosan is, amely a PT-kormányok idején zajlott. Kénytelen hát újra kitalálni magát. A baloldal legfontosabb szellemi műhelyei nem voltak képesek fölfogni a 2013. júniusi zavargások értelmét és jelentését, a lázadás intézmény- és rendszerellenes elemeit. Az egyedüli dolog, amire a válság pillanataiban nem gondoltak: olyan *alternatívát* kell keresni, amelynek távlata a *tőkén túlra* mutat. Emiatt a baloldal most azelőtt

a kihívás előtt áll, hogy mélyebb ismeretekre tegyen szert a brazil történelem eme legutolsó szakaszáról. Első lépésként fel kell építenie egy népi erőkből álló közösséget, amely képes szembeszállni a kormány autokratikus, diktatórikus vagy éppen protofasiszta akcióival. Nem szabad soha többet megismételni a PT megghiúsult kísérletét, amely mindvégig *megbékítésre törekedett*, és minimálisan sem készült fel *konfrontációra*.

Rengeteg kérdést kell megvitatnunk.

Vajon képes-e a társadalmi és politikai baloldal olyan radikális politikai irányváltásra, amely eredményes tud lenni a választási időszak intézményi keretei között?

Folytatja-e a több társadalmi osztályra kiterjedő szövetségi politikát (*alianças policlassistas*), amelyet a választási győzelem érdekében „lényegesnek” tartott, ám amely nem kecsegtet semmiféle lényeges változással?

Ki tudja-e találni magát a baloldal újra, és tud-e olyan új típusú alternatívát kínálni, amely alkalmas az uralkodó intézményi szerkezet lebontására, amely teljesen elválik a munkásosztály, a társadalmi mozgalmak és a perifériák mindennapi életétől?

Képes lesz-e arra, hogy kimunkáljon egy olyan antikapitalista tervet, s ehhez kitaláljon olyan új életmódot, amely a konkrét, mindennapi tapasztalatokon alapul, s amelynek közös társadalmi bázisát a mai sokféle arculatú munkásosztály alkotja, s amely alkalmas e projektum szerkezetének kialakítására.

Ha a XX. század folyamán a baloldal cselekvésének epicentrumát elsősorban az *intézmények* és a *parlamentari tevékenység* jelentette (amit Mészáros István, kritikusan, „a legkisebb ellenállás irányvonalának” nevezett; Mészáros, 1996), akkor a mostani, új korszakban a fő kihívás másutt keresendő, mint amely eddig a baloldalt uralta, s annak kimerüléséhez vezetett: újra szerves kapcsolatokat kell teremteni a sokféle eszköz között, amelyek a munkásmozgalom és a társadalmi mozgalmak mozaikját alkotják – mindennemű előzetes hierarchia nélkül, ám a munkásosztály konkrét cselekvésére alapozva.

Ha a *társadalmi mozgalmaknak* a mindennapi élettel kialakított kapcsolatai révén ismét sikerül erőre kapniuk, ez megfelelő kiindulópont lehet. Ám ezek a mozgalmak sajátosságaik miatt, mind Brazíliában, mind más országokban, számtalan nehézségbe ütköznek, midőn a *tőkén túli* társadalmi terveiket megfogalmazzák.

Az osztályharcos szakszervezetek ugyanakkor elég gyakran foglyai maradnak a munkásosztály közvetlen érdekeinek, ami korlátozza és

olykor meg is akadályozza a *társadalom*egész megértését, s különösen az *osztályhoz tartozás* irányába tett előrelépést, ami egyre életbevágóbb a társadalmi élet mind hatalmasabb fragmentálódása és a korlátlan manipuláció miatt.

Végül is, bár a *baloldali pártok* általában kialakították a maguk az antikapitalista és szocialista projektumait, ám gyakran eltávolodtak a munkájukból élők osztályának mindennapjaitól. (Antunes 2013). Felvázolják elméleti projektumaikat, de mivel elszakadnak a hétköznapi élettől, nincs társadalmi bázisuk, amely terveiknek szubsztanciát és *impulzust tud* kölcsönözni.

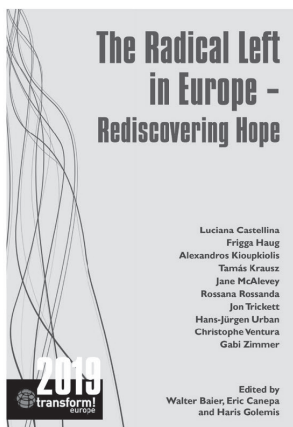
Amennyiben gondolatmenetünk helytálló, akkor elengedhetetlen, hogy összhangba hozzuk azt a három eszközt, amelyet a munkásosztály a Párizsi Kommün óta kialakított, s amely a XX. század folyamán és XXI. század elején meggyengült. Ha ezt az irányt követjük, talán fölfedezhetjük a *kiindulópontot*, hogy párhuzamosan keressük és újra megtaláljuk a szükséges *radikalitást* és *organicitást* (*radicalidade e organicidade*).

Ez az újrakezdés elengedhetetlen ahhoz, hogy – Lukácssal szólva – tanulmányozzuk, melyek korunk *lényegi* kérdései, nélkülözhetetlen kiindulópontjai ahhoz, hogy társadalmi méretekben, szolidárisan és kollektíven haladjunk egy új s valóban emancipált életmód irányába. (Lukács, 1981, II/2.)

Bibliográfia

- Agamben, G. 2004: *Estado de exceção*. São Paulo, Boitempo.
- Antunes, R. 2013 *The Meanings of Work*, Chicago, Haymarket / Historical Materialism Book Series.
- Antunes, R. 2018: *O Privilégio da Servidão*. São Paulo, Boitempo.
- Bihr, A. 1991: *Du „grand soir” à „l’alternative”* (Le mouvement ouvrier européen en crise). Paris, Les Editions Ouvrières.
- Chesnais, F. 1996: *A Mundialização do Capital*. São Paulo, Ed. Xamã.
- Fernandes, F. 1975: *A revolução burguesa no Brasil*. São Paulo, Zahar.
- Forum 2018: “The Long Brazilian Crisis”. *Historical Materialism Review*, 2018.január.
- Gramsci, A. 1989: *Maquiavel, a política e o Estado moderno*. Rio de Janeiro, Civilização Brasileira. (Az új fejedelem. Budapest, Magyar Helikon, 1977.)
- Gramsci, A. 1999–2002: *Cadernos do cárcere*, 6 vols. Rio de Janeiro, Civilização Brasileira. (Levelek a börtönből. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974.)
- Kurz, R. 1992: *O Colapso da Modernização*. São Paulo, Paz e Terra.
- Lukács, G. 1981: *Ontologia Dell’Essere Sociale II*, Vol. 1 e 2. Roma, Riuniti. (A társadalmi lét ontológiájáról II. Budapest, Magvető, 1976.)

- Mészáros I.: 1995: *Beyond Capital. Towards a Theory of Transition*. London, Merlin Press. (A tőkén túl I–IV. Budapest, l’Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2010–2013.)
- Marx, K. 1974: *O 18 Brumário e cartas a Kugelmann*. Rio de Janeiro, Paz e Terra. (Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, 8. köt., Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1962, 101–182.)
- Prado, Caio Jr. 1966: *A Revolução Brasileira*. São Paulo, Brasiliense
- Sampaio, Jr., P. 2014: *Jornadas de Junho*. São Paulo, Instituto Caio Prado/ICP.

THE RADICAL LEFT IN EUROPE: REDISCOVERING HOPE transform! 2019

Edited by Walter Baier, Eric Canepa
and Haris Golemis

Approx. 300 pages, Paperback

ISBN 978-0-85036-751-5

Price: £ 17.99

Merlin Press

www.merlinpress.co.uk

The **transform! yearbook 2019** examines current challenges for left forces in several European countries, explores the lessons of super majority strikes and other recent organising experiences, and looks at the alternatives opened up in '68 – '69 in the West as well as the countries of state socialism with their history of attempts at renewing Marxist theory and council democracy.

Authors: Luciana Castellina, Frigga Haug, Alexandros Kioupiolis, Tamás Krausz, Jane McAlevey, Rossana Rossanda, Jon Trickett, Hans-Jürgen Urban, Christophe Ventura, Gabi Zimmer, and many others.

transform! 2019 is the fifth of an annual series reporting on and analysing European political and social developments.

transform! europe is a network of 34 organizations from 22 European countries, active in the areas of political education and critical social analysis.

To sign up for the **newsletter** just refer to our website and select your favoured language (English, German, French, Spanish or Greek).

www.transform-network.net

The Hungarian Soviet Republic is 100-year-old.....	5
---	----------

Varieties on a theme

War propaganda – a 100-year-old story. <i>The historian Julien Papp is interviewed by Alex Anfruns.....</i>	10
--	-----------

The revolution of 1918–1919 and the historical memory. <i>The historian Tibor Hajdu is interviewed by Lajos Csoma</i>	32
--	-----------

György Tverdota: **On no man's land.** *The Hungarian creative intelligentsia after the fall of the Hungarian Soviet Republic.*

The Hungarian literary historiography has so far only partially explored the relationship between the Hungarian Soviet Republic and the literary-cultural modernity. It has failed to clarify how far the representatives of progress turned away from the political revolution in the last days of the Republic, and how the creative intelligentsia ended up in “no man's land” between the political left and right. Without this we cannot, however, understand how the “Westernizer” and avant-garde modernity and the populist directions could critically address the problems of the country led by the regenerating right in the 1920s and 1930s, and how they found their way back to the programs of political progress. The article grasps the starting point of the tense social-political and cultural developments, which ran parallel to each other: the process of detachment and the subsequent story of (controversial) rapprochement

50

Péter Agárdi: **My encounters with 1919**

The Hungarian Soviet Republic was not the nadir of the national culture but it was an integral part of it: its democratic aims and results are even today timely. György Lukács, who was a people's commissar in the council government, formulated the credo of the Hungarian Soviet Republic as the following: “Culture and education must constitute a link between people and not a principle, which triggers social stratification and the separation of distant castes”

67

“Noske is a proto-fascist figure for me.” <i>Nico Popp interviews the historian Klaus Gietinger.....</i>	74
---	-----------

Analysis

Ralf Hoffrogge: **From Unionism to Workers Councils: The Revolutionary Shop Stewards in Germany 1914–1918.**

The article introduces the history of the German “revolutionary shop stewards”, who represented the idea of council Communism and workers’ self-management during the First World War and German revolution of 1918–1919. The workers’ council movement was, however, short-lived, in spite of its intensity. After the unsuccessful general strike (March 1919) the court dissolved the organizations and rendered them subordinated bodies..... 83

Rejoinder

Peter Pastor: **Photographs as Historic Documents: An Examination of Two of Evgenii Khaldei’s Budapest Photos**

The author examines two Khaldei photos taken in Budapest at the end of World War II to illustrate how to use photographs as primary sources for historical analysis. The placing of the photo into various contexts through source criticism represents the afterlife of the photograph. The disregard of historical methodology can lead to conscious or accidental falsification of history 105

Annamária Artner: **A conceptual show or an adequate theory?**

On the occasion of the bicentenary of Marx’s birthday, a wide range of evaluations of his work were published in the whole world. However, part of the new interpretations de-constructs and in effect weakens the Marxist theory. The article seeks to defend the consistency of the Marxist theory in face of these interpretations/attacks and – mutatis mutandis – demonstrate its actuality today 118

László Tütő: **This is what count Guido Karácsony wants**

In the media we can increasingly observe the “conquest” of creative fantasy: its more colorful and eye-catching products can be better “sold” than the grey facts. This practice can be also observed in the field of science, for example, in Iván Szelényi’s book review 129

Associations

Péter Szigeti: **Comments on “Marx 200”. Deconstruction and/or reconstruction? Marx is not identical with the 160-year-old Marxism – but he has something to do with it.** Attila Antall, György Földes, Viktor Kiss (eds): *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2018.

On the occasion of the Marx-anniversary, Napvilág published an extensive and impressive edited volume, which is divided into three parts as it introduces basic concepts, Marxist variations and post-Marxist directions. Is it true that the inexhaustibly rich “Marxian” literature has eliminated the conceptual-methodological unity of the direction through pluralization and fragmentation or do some authors fail to recognize that this unity keeps on recurring in the variety of the 160-year-old history? 138

László Tütő: **The philosophy of conscious change**

The message of one of the lectures of the Marx-conferences in 2018 is that resistance to capitalism can happen not only in the field of politics. When people, who cooperate with each other, start to create an economy without the transmission of money, they will also step out of the framework of the existing system. This practice will eventually lead to the creation of a humanist society..... 158

Tamás Krausz: **Lukács and socialism – 1968**

Lukács's theory of socialism is an important part of his Marxist legacy. The old Lukács's concept of socialism: *tertium datur* between Stalinism and capitalism. His theory can also inspire a new Marxist perspective for the radical left..... 166

Bookmark

Iván Szelényi: **Sovereign, ethnically homogenous nation states or economically and demographically integrating integrating globalization under a democratic control?** Ágnes Gagy: *A válság politikái – új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2018. 175

Attila Melegh: **Provincial Europe**. József Böröcz: *Az EU és a világ. Kritikai elemzés*. Budapest, Pesti Kalligram Kft., 2018..... 181

History

Erhard Crome: **1989 and its Consequences for Russia and Germany**

In the decades following the dissolution of the Soviet Union and the “socialist bloc”, Germany again became an influential actor in Europe and the world, while the European influence of Russia was reduced at a scale that has not been experienced for long. However, thanks to the ever more evident European German hegemony, the hopes for a permanently peaceful Germany have been eroded. However, a militarily ever more active Germany, which also contemplates re-armament, can eventually trigger a new alliance between Russia and the United States..... 195

Periscope

Ricardo Antunes: **Preventive counter-revolution and far-right wing advance in Brazil**

The Brazilian presidential election of 2018 helped the far right to power. By giving an overview of a history of half century, the article analyzes in a global context, how the labour-party governance of Lula da Silva and Dilma Russeff in the last fifteen years has paved the way for an ultra-liberal, preventive counter-revolution embodied by the pro-fascist Jair Bolsenaro..... 216

Cover: Graphic by Zsanett Kállai and Ákos Földesi, using the statue of István Kiss (*Soviet Republic Monument*, 1969).

Szerkesztőbizottság: György László (olvasószerkesztő), Hortobágyi Anna, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (olvasószerkesztő), Matheika Zoltán, Melegh Attila, Nagy Éva, Szalai László (terjesztés), Szigeti Péter.

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Marcello Musto, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levit, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

A szerkesztőség elérhetőségei:

Eszmélet – Kossuth Klub 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet1989@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Indigoline, Budapest

Nyomás: Varg Hungary Kft., Budapest, felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

Kiadja az Eszmelet Alapítvány

Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelfizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):

1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):

1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000